

ԱՋՂԱԿ

24 ԱՊՐԻԼ 2019

ԲԱՑԱՌԻԿ

Մարդկային
իրաւունքներ

Ապաշոգախակում

Յեղապանութիւն

Հասուցում

Ժողովրդավարութիւն

Յիշատակի
օր

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ՔԱՐՏԵՐ՝ ԱՆԳԱՐԱՅԻՆ

Անգարայի որդեգրած դիրքորոշումները, թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին քաղաքականությանց առումով, կը նախանշեն, որ տարբեր պետություններու կողմէ կարմիր քարտեր ցոյց պիտի տրուին՝ Թուրքիոյ իբրեւ հակազդեցութիւն, ո՛չ միայն հակաժողովրդավարական պահուածքի, այլ նաեւ տարբեր երկիրներու շահերուն բախելու իրողութիւններուն համար:

Կարմիր քարտերու առաջին հորիզոնականներուն վրայ կայ Հայոց ցեղասպանութեան խնդիրը, որ քաղաքական հնչեղութիւն կը ստանայ այս կամ այն երկրի խորհրդարանին կամ միջազգային կազմակերպութեան մը մէջ արծարծուելով: Ամէն անգամ, որ Անգարան ոչ համահունչ կեցուածք կ'արտայայտէ տուեալ տարածաշրջանի մը մէջ պետություններու որդեգրած ընդհանուր քաղաքականութեան նկատմամբ եւ խաչաձեւող դիրքերէ հանդէս կու գայ, հայ քաղաքական միտքը կը նախապատրաստուի ընկալելու առնչակից պետութենէ մը Հայոց ցեղասպանութեան մասին պաշտօնական բարձրաձայնում մը: Իսկ ասիկա տարբեր ցամաքամասերու մէջ՝ Ամերիկայէն Եւրոպա, անցնելով Միջին Արեւելքէն:

Հայ քաղաքական գործօնը այստեղ վերահաշուարկումներ կատարելու ռազմավարական նոր ուղիներ որդեգրելու հրամայականին առջեւ կանգնած է:

Այդ կարմիր քարտերու շարքին Յեղասպանութեան առընթեր կու գան ասելնայու Հայաստանի Հանրապետութեան ապաշրջափակման պահանջը, Թուրքիոյ մէջ գործող փոքրամասնութիւններու, որոնց շարքին հայ համայնքի իրատունքներու յարգումի պահանջը, մինչեւ Թուրքիոյ նախապայմանային քաղաքականութեան մերժումը:

Այս կարմիր քարտերու համալրման ռազմավարութիւնը բնականաբար տարբեր ուղղութիւններ ունի. սկսելով պաշտօնական Երեւանի հետ հայեցակարգային-աշխատանքային համակարգում կատարելու օրակարգէն մինչեւ Թուրքիոյ մէջ ապրող հայութեան իրաւունքներու բարձրացման նուրբ խնդիրները, հասնելու համար Թուրքիոյ վտանգաւոր ներկայութեան՝ միջինարեւելեան երկիրներու մէջ, այս բոլորը օրախնդիր են եւ անյետաձգելի հարցեր են, որոնք համահայկական քաղաքական միտքին կը պարտադրեն նախաձեռնողականութեամբ հանդէս գալ:

Ինչ որ ալ ըլլան ծալքային շարժառիթներն ու գոյութիւն ունեցող խնդիրներու ժամանակաւոր բնոյթը, այսօր թէ՛ Ուաշինկթըն-Անգարա, թէ՛ Եւրոպական Միութիւն-Անգարա եւ թէ՛ Անգարա-միջինարեւելեան կամ արաբական երկիրներ շահերու բախման բազմաթիւ կէտեր կան, ուր հայկական գործօնը հատու գործողութիւններով պէտք է գործէ:

Կարմիր քարտեր տրամադրելով եւ քաղաքական ճիշդ պահուն անոնց տրամադրումը կազմակերպելով հայ քաղաքական միտքը կը յաջողի ականատես ըլլալ Անգարա-Փարիզ եւ ընդհանրապէս Եւրոպական Միութեան անդամ երկիրներ, Անգարա-Ուաշինկթըն կամ Անգարա-Ռիատ եւ արաբական այլ երկիրներ ո՛չ միայն տեղեկատուական կամ հոետորաբանական, այլ նաեւ ուղղակի դիւանագիտական միջադէպերուն:

Այդ կարմիր քարտերը կրնան ունենալ իրենց հետեւանքային իրավիճակներու ձեւաւորումը: Դիւանագիտական տագնապներուն կրնան յաջորդել հարցերու արծարծումէն անդին քաղաքական քայլեր պարտադրելու պահանջները: Անոնք եթէ տեղ մը կրնան գործնականացուիլ Թուրքիոյ մէջ հայ համայնքներու կալուածներու վերատիրացման շարքով, ուրիշ տեղ մը Երեւանի հետ, սկսելու համար, տնտեսական կապերու հաստատման բանաձեւայինէն գործնականի անցումի ձնշումով, մինչեւ Ռիատ-Երեւան դիւանագիտական կապերու հաստատման ընթացակարգի մեկնարկով:

Կարմիր քարտեր ցոյց տալու քաղաքական ներկայ ժամանակահատուածին, նման յաղթաթուղթային թեմաներ ձշգելու եւ զանոնք հրամցնելու հայկական պետական եւ հանրային դիւանագիտութեան համակարգումի պահու ձեւաւորումի յուշումն է, որ կը կատարեն քաղաքական ներկայ իրադրութիւնները:

Հայոց ցեղասպանութեան 104-ամեակին նուիրուած «Ազդակ»-ի Ապրիլեան բացառիկը կը հովանաւորեն տէր եւ տիկին Ալեքքօ եւ Անի Պէգիթեանները:

ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ԴԱՐՉԵԱԼ «ՍԵՂԱՆԸ ՊԻՏԻ ՇՐՋԵՆՔ»

Փոթորկոտ ծովու կամ յորձանուտ գետի մը ալիքներուն մէջ ինկած նաւ մը բնականաբար կը տարուի այս կամ այն կողմէն հասնող հոսանքներէ, ջրալեռներու հարուածներէն, կամքէն անկախ կը շեղի իր կանխորոշուած ուղիէն, սակայն վարպետ է այն նաւավարը, որ կրնայ կարելիին սահմաններուն մէջ հաշուել արտաքին հոսանքներուն ուժը եւ իր նաւուն ղեկն ու մարմինը դիրքաւորել այնպէս, որ նաւը նախ եւ առաջ շատ չհեռանայ իր ուղիէն, յետոյ, ալիքները մնան ետին ու ճամբորդութիւնը աւելի նպաստաւոր ընթացքով շարունակուի դէպի նպատակադրուած նաւահանգիստը: Բնականաբար կենսական է, որ նաւապետին հետ նաւուն մէջ գտնուողները՝ նաւազներ, անձնակազմ ու ճամբորդներ, միասնաբար լծուին փրկութեան նոյն պայքարին, խուճապ ստեղծելէ եւ հակոտնեայ ընթացքէ ետ կանգնելով ու ձեռքերը միացուցած՝ յառաջ մղեն նաւը:

Մեր Դատն ալ կը գտնուի նման նաւու մը վիճակին մէջ: Անիկա յաճախ կ'իյնայ մեղմ կամ ուժեղ փոթորիկներու ազդեցութեան տակ, քաղաքական կամ ռազմական յորձանուտներ անբաղձալի տատանումներու կ'ենթարկեն զայն, կը հարկադրեն ակամայ շեղումներ ու դանդաղումներ: Նման վիճակներու դիմաց, կը ծագի հրամայական մը. գլուխը պահել ամեն տեսակի ալիքէ վեր ու առանց մոլորելու խուսանալէ ու պայքարիլ դէպի անսակարկելի նպատակ: Նոյնքան կենսական է նաեւ սորվիլ, թէ թաւալող ալիք-

ներն ու անբարեհաճ հոսանքները արդէօք կարելի՞ է ծառայեցնել սեփական նաւը դէպի յառաջ մղելու...

Իսկ երբ կ'ըսենք «մեր Դատը», ի մտի չունինք միայն վերջին տասնամեակներու՝ Արցախեան շարժումով ու Հայաստանի վերանկախացումով սկիզբ առած վերիվայրումները, այլ աչքի առջեւ ունինք, պէտք է ունենանք անոր ամբողջական պատկերը, այսինքն՝ պատմութեան ու քարտէսին համայնապատկերը, եւ մեր նաւուն ցռուկը ըստ այնմ ուղղենք դէպի արդար լուծում:

* * *

Վերջին տասնամեակներուն ստեղծուած է, եւ շատ բնականաբար՝ վիճակ, որ Արցախի անվտանգութիւնը, անկախութեան պահպանումն ու վերանկախացած Հայաստանի ապահովութիւնը, բարգաւաճումը դարձած են մեր Դատին գլխաւոր կիզակետերը,

անոնց վրայ կեդրոնացած են մեր պետական իշխանություններուն, ժողովուրդին ու համայն հայութեան հայեացքները, ճիգերը, անոր ի սպաս կը դրուին զոհաբերումները: Տարբեր ալ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ անոնք են մեր այսօրուան հիմնաքարերն ու յենարան-պատերը, որոնց վրայ կը կանգնի մեր Դատին ամբողջական կառոյցը:

Վերաքաղի կարգով արձանագրեց միայն, որ մեր Դատին ամբողջական կառոյցը ունի մօտաւորապէս 150 տարուան պատմութիւն, իսկ անոր աշխարհագրութիւնը կը տարածուի Հայաստանի ու Արցախի ներկայի սահմաններէն շատ անդին, կ'ընդգրկէ Արեւմտեան Հայաստանը, Կիլիկիան, Ազըրպէյճանի եւ Վրաստանի կազմերուն մէջ գտնուող հողատարածքներ. մեր վերջին ակնարկութիւնը չի վերաբերիր միայն Արծուաշէնի, Շահումեանի ու Գետաշէնի նման հողերու, որոնք իրաւատէր հայութենէն խլուեցան 30 տարի առաջ, այլ նաեւ այն տարածքներուն, որոնք մաս կը կազմեն Պատմական Հայաստանին. այն հողերուն՝ որոնք Յեղասպանութեան ու բռնագաղթերու միջոցով դատարկուեցան հայութենէ եւ դարձան այս կամ այն նորակերտ հանրապետութեան մէկ մասնիկը, մինչեւ իսկ նուէր տրուեցան դրացիներու: Այդ բոլորին հայութեան վերադարձն ու Հայաստանին վերամիացումը կը մնան հայութեան քաղաքական պայքարի օրակարգին վրայ, կը պահանջեն բազմաճիւղ պայքարի ու հետապնդումի ծրագիր, անկախ այն իրողութենէն, որ պատմութեան այս կամ այն փուլը մեզ հարկադրէ ամբողջութեան այս կամ այն երեսը պահ մը դնել տաք կրակի վրայ, իսկ մէկ այլ երեսը պահել յառաջիկային արծարծելիներու ու հետապնդելիներու ցանկին վրայ: Այլ խօսքով, մեր Դատը իր ամբողջական հանգամանքը չի կրնար կորսնցնել, որքան ալ «տարհամոզող» կամ այլուրային դարձնեն միջազգային քաղաքական փոթորիկներն ու հոսանքները:

Սա հրամայական մըն է, որուն պէտք է անդրադառնալ, ականջ տալ եւ ընդամաք երթալ ո՛չ թէ Ապրիլէ Ապրիլ, այլ մեր իրաւունքներու հետապնդման իւրաքանչիւր քայլափոխին, եթէ պէտք է՝ օրը տասն անգամ...

* * *

Ներկայ ժամանակներու հարկադրանքներէն մեկնելով, ստիպուած ենք, ինչպէս նշեցինք, առաւելաբար կեդրոնանալու Արցախի ու Հայաստանի վերանկախացած հանրապետութեան վրայ: Անոնք ահաւասիկ շուշ 30 տարիէ ի վեր կը գտնուին ներքին եռեւեփումներու եւ արտաքին փոթորիկներու բազմուղէշ յորձանքներուն մէջ, որոնք յաճախ մեզ կը դնեն մեր նաւը իր ուղիէն ակամայ, թերեւս անգիտակցաբար շեղելու հարկադրանքին տակ:

Արձանագրեց քանի մը օրինակ:

Արցախեան պատերազմէն ասդին, Հայաստան կտրեց խաղաղութեան բանակցութիւններու բազմերես դաշտեր: Բանակցութիւնները տեղի ունեցան ու պիտի շարունակուին այլ ոստաններու մէջ. վերջինը՝ Վիեննայի բանակցութիւնները: Եւ որովհետեւ մեզ կը շահագրգռէ հայութեան հրամցուած՝ լուծման տարազները, հարցին մօտենանք հայութեան դիտանկիւնէն: Սեղանի վրայ են Մատրիտեան սկզբունքները, հանգրուանային ու փաթեթային տարբերակներ, իրերայաջորդ փուլերու՝ աշխատանք կը տարուի այս կամ այն ձեւով այլափոխելու կամ բարեփոխելու տարազները: Նորագոյն վեճը իբրեւ առանցք գտած է բանակցութեանց Արցախի մասնակցութեան պահանջը՝ իբրեւ լիիրաւ կողմի, իբրեւ տազնապին անմիջական առնչակիցի: Հայկական կողմին համար, Արցախի մասնակցութեան պահանջը նորութիւն չէ, որքան ալ որ նոր հովերը փորձեն այդպէս ներկայացնել զայն. Արցախ ինք էր որ դժգոհութեան ձայն բարձրացուց դեռ 60-ականներուն, ինք էր որ ինքնապաշտպանութեան ձեռնարկեց 80-ականներու վերջերուն, մերժեց ստալինեան բռնազբօսիկ այն տարագը, թէ ինք պէտք է մաս կազմէ Ազրպէյճանին ու ձեւական ինքնավարութիւն ունենայ անոր մակաւնին տակ, որովհետեւ տասնամեակներ շարունակ իր մորթին վրայ կրած էր նման կեդծիքի հետեւանքները, որոնք փորձած էին զինք իր ինքնութենէն՝ հայկականութենէն ու հայութենէն մեկուսացնել, հեռացնել ու հայաթափել: Ազատագրական ճակատումները կանխող հանրաքուէներն իսկ պերճախօս

քայլեր էին, որ Արցախը ի՞նք տիրութիւն կ'ընէ իր ճակատագիրին եւ իր խօսքը ունի, պիտի ունենայ անոր տնօրինման մէջ, իսկ վախճանական վճռումը չի կրնար մեկնիլ կեղծ տարազներէ ու յանգիլ անարդարութեան շարունակումին: Անկէ անդին, կան անշուշտ աւելի ընդարձակ օղակները, որոնք պտոյտ կու գան նոյն առանցքին շուրջը. այդ օղակները կը կազմեն Հայաստանն ու աշխարհատարած ամբողջ հայութիւնը, որոնք միաձայն են Արցախին հետ, վճռականապէս կը հաստատեն, որ Արցախը եղած է ու պիտի մնայ հայկական հող, ինք պիտի որոշէ իր ճակատագիրը, պիտի մնայ հայկական, ըլլա՛յ իբրեւ անկախ միաւոր, ըլլա՛յ իրաւականօրէն վերամիանալով Հայաստանին:

Արցախի, հետեւաբար հայութեան այս կեցուածքը հրաւեր են մեզի՝ ողջ հայութեան, որ ժամանակը եկած է «սեղանը շրջելու», մերժելու եւ պատռելու այն տարազները, որոնք որեւէ այլ ուղղութեամբ պիտի փորձեն տանիլ Արցախի Դատը: Զաղաքական ու ռազմական փոթորիկներ չեն կրնար ու պիտի չկարողանան Արցախի նաւը ուղղորդել այլ կողմ:

* * *

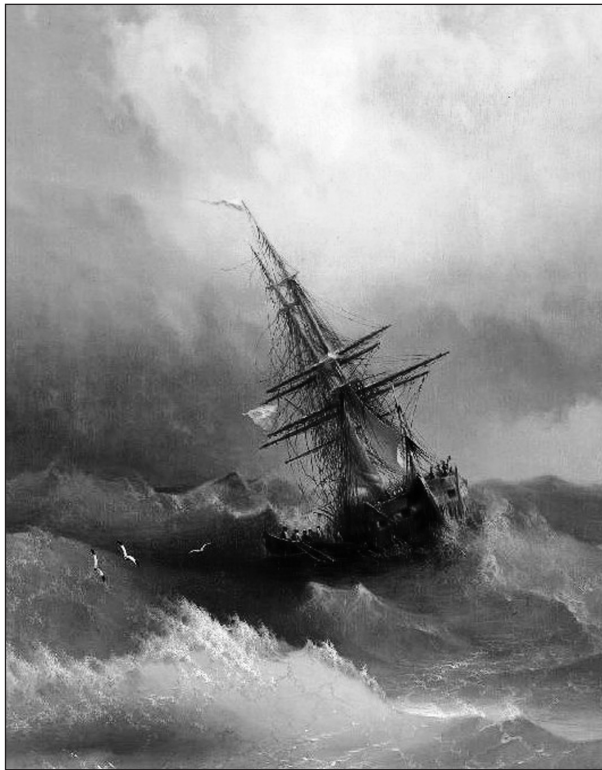
Մեր վճռականութիւնը, արդար պահանջատիրութիւնը իբրեւ յենարան ունին պատմական առարկայական իրականութիւններ. փաստօրէն, նոյնինքն Արդարութիւնը մեր կողքին է ի սկզբանէ, արժէք մը, շահող խաղաքարտ մը, որ սակարկելի չէ, ո՛չ ալ կրնայ աղօտիլ կամ աղարտիլ քաղաքական, ռազմական, նիւթական կամ այլ փոթորիկներու կամ սպառնալիքներու, զգուշացման հրաւերներու ազդեցութեան տակ: Հայութեան, նոյնինքն Արցախին համար ընդունելի չեն այնպիսի տարազներ, որոնք մեր հիմնական իրաւունքներուն իրականացման համար հրապարակ կը նետեն «խաղաղութեան փոխարէն հողային գիշում» կամ նմանօրինակ սնաբանութիւններ: Արցախն ու Հայաստանը որեւէ մէկէն հող չէ գրաւած, ո՛չ ոք իրաւագրուած է, այլ ընդհակառակն, Արցախը կորսընցուցած ու ԱՆՆԵԼԻՔ հողեր ունի, որուն դիմաց պատրաստ է խաղաղութիւն հաստատե-

լու, խաղաղութիւն պահանջելու: Ազատագրուած ու ազատագրելի հողերը պատմականօրէն հայկական են եղած, անոնք հայկական էին Ազրայէճան անունով երկրի մը աշխարհ գալէն շատ առաջ, հետեւաբար, չեն կրնար սակարկութեան դրուիլ այսօր կամ վաղը: Իսկ մեկնելով այն տուեալէն, որ Արցախի ու Հայաստանի պետական իշխանութիւնները կը մարմնաւորեն այդ հողատարածքներու բնակիչներուն, ինչո՞ւ չէ նաեւ աշխարհատարած ողջ հայութեան նոյն կամքը, չեն կրնար բանակցութեան սեղան նստիլ Եական իրաւունքներէ ու պահանջներէ զիջում կատարելու տրամաբանութեամբ ու տրամադրութեամբ: Փաստօրէն, ինչպէ՞ս կարելի է ընդունիլ բանակցային որեւէ տրամաբանութիւն, որ ըստ էութեան սակարկութեան սեղանին կը դնէ հայապատկան հողեր ու հայկական կողմէն կը պահանջէ ԻՐ ԻՐԱՄՈՒՆՔԷՆ ՈՒ ՀՈՂԵՆ գիջիլ՝ միայն անոնց շուրջ սակարկելով: Որո՞ւ հողէն կ'առաջարկեն բաժին հանել հայկական ու ազերիական կողմերուն, երբ խնդրոյ առարկայ հողերը ամբողջութեամբ հայութեան կը պատկանին, հետեւաբար, անոնց շուրջ որեւէ սակարկութիւն կը դառնայ անհիմն ու անարդար: Այլ խօսքով, յառաջիկայ բանակցութիւնները պետք է մեկնին այս մօտեցումով ու հայութեան անտեսուած իրաւունքները իրականացնելու մտասուեռումով, ի հարկին պատմութեան ու արդարութեան դասեր տալով հակառակորդին ու միջնորդներուն: Իսկ այս նպատակին հասնելու համար, հայութիւնը մերժած է ու կը մերժէ ուժի գործածութեան՝ պատերազմի տրամաբանութիւնը. գոնէ վերջին 30 տարիներու դէպքերը փաստած են, որ հայութիւնը միայն ու միայն ինքնապաշտպանութեան, իր արդար իրաւունքը պաշտպանելու համար զէնքի դիմած է, սկսելով Շուշիի ազատագրումէն, հասնելով 2016-ի ապրիլեան ճակատումին ու հասնելով մինչեւ մեր օրերը:

* * *

Ինչպէս նշեցինք, մեր Դատին այսօրուան կիզակետը Արցախն են ու Հայաստանի ապահովութիւնը, խաղաղ զարգացումը, սակայն մեր Դատը չէ սահմանափակուած այս-

քանով, այլ դարաւոր պատմութիւնն ու բազմահանգրուան, բազմերես պայքարը սեւով ճերմակի վրայ արձանագրած են, որ մեր ամբողջական Դատն ալ կը հիմնուի նոյն տրամաբանութեան վրայ, նաւուն ցռուկը ուղղուած է նոյն նպատակակետին: Այլ խօսքով, Նախիջեւանի, Արեւմտեան Յայաստանի, Կիլիկիոյ ու պատմականօրէն հայութեան պատկանող այլ հողամասերը կը մնան մեր պայքարի օրակարգին վրայ, կը սպասեն, որ մեր պետութիւնը, կազմակերպութիւն-

ները, ազգային բոլոր հաստատութիւններն ու ժողովուրդի շերտերը միացեալ ձայնով ճշդէն հետագայ քայլերուն կարգն ու ուղղութիւնը: Չենք կարծեր, որ հոս աւելի երկար արձանագրութիւն պէտք է պահենք, որովհետեւ պիտի իյնանք կրկնութիւններու փորձութեան մէջ:

* * *

Մեզ շրջապատող փոթորիկներուն դէմ կանգնելու եւ գլուխները յորձանքներէ վեր պահելու պահանջը մեզ կը դնէ նաեւ այլ մարտահրաւերներու դիմաց, որոնց կ'արժէ ակնարկել հպանցիկ կերպով, մեկնելով այն տեսութենէն, որ ուղիղ գիծէն մինչեւ իսկ մէկ-երկու աստիճանի շեղում՝ երկար տարածութեան վրայ մեր նաւը կրնայ առաջնորդել իսկական նպատակներէն շատ հեռու, անարդար զիջումի տանիլ մեզ:

Վերջին մէկ-երկու տասնամեակներուն, հետզհետէ աւելի ուժեղ կը հնչեն կարգ մը պատմաբաններու եւ քաղաքական մարդոց ձայնը - ներառեալ հայ անհատներու եւ խմբաւորումներու-, թէ՛ եթէ կ'ուզենք մեր

դրացիներուն հետ խաղաղօրէն գոյակցիլ, պէտք է ետ կանգնինք «ծայրայեղական պահանջներէ», ընտրենք փոխադարձ զիջումի ուղին, ժողովրդային մակարդակի վրայ ստեղծենք փոխարաբերութիւններու ոլորտներ ու վերականգնել բարեկամութեան ու գործակցութեան այն դաշտերը, որոնք կային տագնապալի փուլերէն առաջ: Մինչեւ իսկ հայ անհատներ կը փորձեն տարածել այն մտածողութիւնը, թէ աշխարհի այժմու դրութեան լոյսին տակ եւ դէպքերու ընթացքը նկատի

ունենալով, հայութիւնը պէտք է մտահան ընէ Արեւմտեան Յայաստանի կամ Կիլիկիոյ հողերուն վերատիրանալու ծրագիրները, առաջադրանքները, որովհետեւ այդ բոլորը վեր են մեր ուժերէն, Թուրքիան ալ տրամադիր չէ զիջելու, իսկ անոր դաշնակիցները, արեւելքի մէջ թէ արեւմուտքի՝ չեն ուզեր նեղացնել Օսմանեան բռնապետութեան ժառանգորդ՝ Էրտողանեան բռնատիրութիւնը, ու կը յիշեցնեն, թէ անոնք հանդուրժեցին Աթաթուրքի ու անոր յաջորդներուն՝ Էճեփտներու, Էվրեններու ու Էօզալներու բռնատիրական անարդարութիւնները: Տակաւին, մեղմ ձայներով կը բարձրանան խրատներ, թէ հայկական կողմը՝ մեր ժողովուրդը պէտք է բարեկամութեան ձեռք երկարէ թուրքերուն կամ ազերիներուն, փոխադարձ համակրանքի գետիններ գտնուին ու զարգացուին, մարդասիրական նախաձեռնութիւններու զարկ տրուին: Որոշ «յառաջխաղացք» արձանագրած է նաեւ այն մտածողութիւնը, թէ իբրեւ սկզբնական քայլ՝ մտածենք հայկական որոշ կալուածներու՝ եկեղեցի, բնակարան կամ այլ սեփականութեան տիրութիւնը վերահաստատելու միջոցներու մասին. նման մտածողութիւն կ'ան-

տեսէ այն պարզ ու դաժան իրականութիւնը, որ եթէ հայը այսօր թուրքէն պահանջէ անհատներէ խլուած սեփականութիւններ, նման ընտրանք չ'ընդգրկէր քաղաքական լայնածիր պահանջը, ըստ որուն, հայը կը պահանջէ իրմէ խլուած հայրենիքը, իր անվիճելի հողերուն վրայ հայկական գերիշխանութեան վերահաստատումը, եւ ոչ թէ սոսկական տուն մը կամ պարտեզ մը: Ռեւէ հայ կրնայ որեւէ երկրի մէջ տուն-կալուած-գործատեղի ունենալ, սակայն անիկա պիտի մնայ տուեալ երկրին գերիշխանութեան տակ, ենթակայ անոր օրէնքներուն:

Հարց կը ծագի, թէ ինչպիսի՞ տկար ու անհեթեթ հիմերու վրայ կը կառուցուին նման տեսութիւններ: Արդեօք հայկական կողմը ի՞նչ եղած է նախայարձակ, հայկական կո՞ղմը դիմած է ջարդերու, իրաւազրկումի, բռնագրաւումներու եւ միւս կողմին ժառանգութիւնները փճացնելու, որ այսօր, այս կամ այն ձեւով ինքզինք պէտք է ձեւով մը համահաւասար դասէ անոր եւ մղուի դէպի նման տրամաբանութիւն իրականացնող գործնական քայլերու: Սուլթան Համիտի օրերէն ի վեր, հայկական կողմը մի՛շտ ալ եղած է տարրական իրաւունքներու հետամուտ, սակայն մեր թշնամիները միշտ ալ անտեսած են մեր պահանջները, ցեղասպանութեամբ, **փոկրոմներով**, բռնագաղթով ու մեր պատմական հողերուն բռնագրաւումով փորձած են լուծել «Հայկական հարցը»: Հետեւաբար, ի՛նչ որ ալ ըլլան նման «վարկածներու» հիմերը, ինքզինք ճանչցող եւ իր իրաւունքներուն տիրութեան համար ճամբայ ելած, պայքարող հայուն համար նման ընթացք կը դասուի տրամաբանութեան սահմաններէն դուրս, եւ թող ո՛չ ոք մտածէ, թէ տարրական իրաւունքներու հետամտութիւնը ծայրայեղականութիւն է:

Ու երբ կ'ըսենք հայութիւնը իրաւունք ունի Արցախի հարցին մասին «սեղանը շրջելու» եւ իր արդար իրաւունքներուն տէր կանգնելու, նոյնը պիտի ըսենք մեր ազգային ու պատմական բոլոր իրաւունքներուն պարագային ալ: Այս հաստատումը ընելով, չիմնաւորուած, ցնորական եւ աննախադէպ առաջադրանքներու մասին չենք խօսիր: Փաստօրէն, հայութիւնը «սեղանը շրջեց» իր ֆետայական շարժումով, «սեղանը շրջեց» ցեղասպանին դէմ

իր կերտած հերոսամարտերով ու մեր ժողովուրդին գոյատեւումը ապահովելով, Սարդարապատով ու Հայաստանի անդրանիկ հանրապետութեան արարումով, Ցեղասպանութեան 50-ամեակէն ետք ծաւալած քաղաքական եւ ուժական պայքարներով, նոյնիման Արցախեան հերոսամարտերով: Ցեղասպանութեան հետեւանքով մեր կրած ահաւոր վնասներուն ու նահանջներուն դիմաց, վերջին հարիւրամեակին արձանագրած ենք նա՛եւ նուաճումներ ու յառաջխաղացքներ, որոնք իրականացած են առաւելաբար, եթէ ոչ բացարձակապէս մեր սեփական բազուկներով: Նման ձեռքբերումներ կարելի չէ դնել քաղաքական բախտախաղի կամ անիրաւ սակարկութիւններու սեղանին վրայ: Լուծումները չեն կրնար ըլլալ ի հեճուկս մեր իրաւունքներուն:

Մեր ֆետայիները, նահատակներն ու այսօրուան հերոսները կը սպասեն, որ իրենց խիզախութիւնը մարմնաւորուի ապրող իւրաքանչիւր սերունդի, բայց մանաւանդ արդարութեան ու ժողովուրդի իրաւունքները իրականացնելու դրօշին տակ ճամբայ ելած Հայաստանի մէջ, որպէսզի իրաւատիրական դարաւոր պատնէշին վրայ նոր եւ ամրակոռ քարեր աւելնան:

Անցեալին ունեցած ենք վարպետ նաւավարներ, որոնց կողքին գործած են հաւատարիմ նաւագներ, իսկ ճամբորդները միահամուռ կերպով կանգնած են անոնց կողքին, օգնած են նաւը ճիշդ ճամբու մէջ պահելու: Այսօր ու վաղը տարբեր չի կրնար ըլլալ, պիտի չըլլայ:

Ս. ՄԱՐՍԵՐԷՏԵԱՆ

5 ապրիլ 2019

ՄԵՐ ՅՈՅՍԸ՝ ՄԵՆՔ

Հայոց ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի շնորհալից ոգեկոչումներէն ետք, անտարբեր վերաբերմունքը նորութիւն մը չէ ազգային կառոյցներու մեր պատասխանատուներուն մօտ:

Ծաղկեպսակներու տեղադրում, հսկում, քայլարշաւ եւ պարտականութիւնները կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ իւրաքանչիւրը կը վերադառնայ իր նախկին միջավայրին, ծուարելով անպատասխանատուութեան խոզակին մէջ, «Պէտք է»-ներուն շարունը, որ կազմած էր անոնց հռետորաբանութեանց հիմքը, կը նետուին զամբիւղը:

Այն ինչին համար որ հայ եկեղեցին, դպրոցը, եւ մշակութային մարմինները ստեղծուել էին, կերտել հայն ու պատրաստել զանոնք պատմական առիթները օգտագործելու ազ-

գային իրաւունքներու ձեռքբերման համար, ժամանակի խոնջէնքէն սպառած, անփառունակ տեղքայլի ու մաշումի մէջ են: Նոյն պատկերը կը պարզուի Հայաստանի մէջ եւս, Հարիւրամեակի հոյակապ ոգեկոչումներէն ետք համատարած լռութիւնն ու անճրկումը պատած է ամէն կողմ, պարտականութիւնները աւարտած եւ էջը դարձուած է:

Թէ այսօր ի՞նչ են մեր Ցեղասպանութեան մարտահրաւերները, ժամանակակից ընկերային, մշակութային, քաղաքական նոր հորիզոններու դիմաց, չունինք տեսիլքը ապագային, անցեալի հիմնադիրներու ստեղծած խանդն ու թափն է հետզհետէ, դատարկուելով հասեր է այսօրուան գաղափարաթափ մտաւորական գոյավիճակին:

Հարիւրամեակի Կեդրոնական մարմինի

Եզրափակիչ համագումարը՝ փետրուարի 2016-ին, կատարելիք աշխատանքներու մասին երկար թուարկումներով հանդես եկաւ: Յանդես եկան նաեւ ազգային, կրօնական պատասխանատուներ, յանձնառու դարձնելով գալիք նոր մարմինը եւ ազգային կառոյցները շարունակելու սկսուած գործը:

Սակայն... Աւարտած էին պաշտօններն ու անոնց հետ աւարտած նաեւ պատասխանատուութիւնները:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ, յատկապէս սփիւռքահայութեան պատմութեան մէջ, վերջին հարիւրամեակին հայրենասիրութեան տենդը վառեցին Յեղասպանութիւնը ապրած մեր հայրերը: Դար մը ետք, այդ օրերու մարդոց խանդավառութենէն, բան մը, որ կը մնայ անոնցմէ, ու կը տոկայ հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ անխախտ հաւատքն է՝ վաղուան հանդէպ եւ ուխտը՝ բռնագրաւուած հայրենիքի վերատիրացման, հայրենասիրութիւնը: Ահա՛ միակ ճշմարիտն ու յաւերժականը, որ պիտի կապէ սերունդները երէկին ու պիտի դիմանայ գալիքի փորձութեանց:

Հայրենիքն ու անոր հանդէպ սերն ու գուրգուրանքը. ահա ազգային կառոյցներուն գոյութեան տրամաբանութիւնը եւ Հայոց ցեղասպանութեան համար թափուելիք ճիգերուն մղիչ ուժը, համաձայն ժամանակներու պահանջին եւ զարգացող մտածողութեան պարտաւորութիւններուն:

Հայոց ցեղասպանութեան հասկացողութիւնը այսօր կարիքը ունի ժամանակակից պայմաններուն համահունչ աշխարհայեացք եւ համապատասխան ռազմավարութիւն: Հարիւր տարի ետք տակաւին չունիք ազգային պահանջատիրութեան իրաւական թղթածրարը կարենալ ըսելու համար, թէ ճանաչումէն անցած ենք պահանջատիրութեան փուլ: Պահանջատիրութիւնը պարզապէս լոգունգ չէ՝ իւրաքանչիւր Ապրիլին արտասանած եւ ո՛չ ոք, բացի մեզմէ, մեր պահանջատիրութիւնը պիտի բանաձեւէ յենած ուսումնասիրութիւններու, հետախուզութիւններու վրայ: Մարդկային եւ նիւթական կորուստներուն տուեալներու համար հաւաքագրումն ու ցանկագրումը ցարդ կը մնան անհասանելի հակառակ մտաւորական ներուժի առկայութեան:

Իսկ այդ աշխատանքին համար անհրա-

ժեշտ են ժամանակակից իրաւական հիմքերով ծրագիրներ, որովհետեւ նոր մեկնաբանութիւններ կը տրուին ազգայնականութեան, մարդկային իրաւունքներու կանոններու եզրերուն, մեկնաբանութիւններ կը գործածուին բացատրելու համար ցեղասպանութիւնները ընդհանրապէս եւ Հայոց ցեղասպանութիւնը մասնաւորապէս: Սա առաջին անգամ ըլլալով զգացիկք երբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. վեհափառ հայրապետը կազմակերպեց Հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած գիտաժողովը: Դատական հայցի ձեւակերպման համար բացայայտուեցան իրաւական ընթացակարգի կանոններ, որոնց մենք պատրաստ չէինք եւ տեղեակ անգամ չէինք, եւ դատական հայցի ձեւակերպման գործընթացը փոխուեցաւ:

Աշխարհայեցողութեան մէջ երեւան եկած մտածողութիւնը, պատմական դէպքերու մեկնութիւնները կ'օգտագործուին յաճախ ճշումներ բանեցնելու, կամ ծառայեցնելու համար ի շահ պետութիւններու եւ հանգիտաբար կ'ազդեն մեր Դատի դրսեւորման վրայ: Հետեւաբար, կարելի չէ անտեսել այս իրականութիւնը հասնող սերունդներու հայոց պատմութեան ուսուցման մէջ: Հայ երիտասարդը շատ կանուխէն պիտի սորվի, թէ ազգային պահանջատիրութիւնն ու Հայ դատ եզրերու օգտագործման ընթացքին իր մտածողութեան հենքին ունենալով հանդերձ հայրենասիրական շունչը, միջազգային իրաւագիտական, քաղաքական տնտեսական, մարդկային իրաւանց կանոնները պիտի ըլլան իր չափորոշիչները, Հայոց պատմութիւնը ժամանակակից կանգունով չափելու եւ նոր արժեքափերով ազգային պահանջատիրութիւն ձեւաւորելու համար եւ ներկայացնելու միջազգային հանրութեան:

Հետեւաբար, Հայոց ցեղասպանութեան պահանջատիրութեան եւ անոր առընթեր կորսուած հայրենիքի երազը վառ պահելու համար, անհրաժեշտ է հայ լեզուի ու պատմութեան տիրապետումը եւ այդ գիտութիւնները մատչելի դարձնելու համար պատմութեան ուսուցման վերանայում է պետք, կրկին գրել է պետք, ժամանակակից քաղաքական ուժերու դասաւորման ծիրէն ներս: Եւ այս բոլոր իրագործումներուն համար լայնածաւալ

նիրթական ու գիտական ուժերու մեկտեղումը կը դառնայ մղիչ ուժը:

Հարիւր տարուան ընթացքին զարգացան երկու պատմութիւններ, հայ ժողովուրդի ապրած արհաւիրքն ու սպանողը եւ անոր մասին տեղեկութիւնները, որոնք գրուեցան ականատեսներու, վերապրողներու կամ անոնց անմիջական հարազատներուն կողմէ եւ մնացին անփոփոխ: Եւ թուրք պետութեան կողմէ հիւսուած պատմութիւնը թէ պատերազմ էր, մահերն ու սպանողները պատերազմի բնական հետեւանքներն էին, եւ հայերը դաւաճանած էին թուրք պետութեան եւ այլն: Թրքական տարբերակը մնաց միշտ թուրք պետութեան ուշադրութեան եւ վերահսկողութեան տակ անտեղիտալի եւ ուշադիր կերպով հետապնդելով, որ հակազդեն հայկական կողմին եւ հայկական տարբերակը հակասական եւ անվաւեր դարձնեն: Այս իրականացաւ բազմաթիւ վարձկան, ոչ թուրք, պատմաբաններու միջոցով, որոնք աղաւաղեցին փաստերն ու ապացոյցներու անհետեւողականութիւնը եւ կոտորեցին թափը: Այս բոլորով ստեղծեցին շփոթ հանրային կարծիքի կողմնորոշման վրայ: Հակառակ շարք մը պետութիւններու Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման, հակառակ նշանակալից ուսումնասիրութիւններու եւ կորսուած պատմական յիշողութիւնը վերականգնելու, վաւերագրերու հրատարակութիւններուն, հարիւր տարուան հսկայական գրականութեամբ եւ պատմութեամբ տակաւին կը շարունակուի հարցադրումը թէ ի՞նչն էր ճիշդ դրդապատճառը եւ ո՞վ էր ճիշդ հրահանգողը Ցեղասպանութեան վճիռին եւ ինչո՞ւ Օսմանեան պետութիւնը իր հպատակները բնաջնջեց: Ո՞ր վարկածն էր՝ կրօնակա՞ն, ցեղայի՞ն թէ հայ ազգայնականութի՞ւնը, պատճառը, որ հրահրեց Ցեղասպանութիւնը, թէ թուրք իսլամական փանթուրանիզմը եւ միատարր Թուրքիա մը ստեղծելու Օսմանեան կայսերապաշտական ձգտումները:

Հայկական կողմի սպառնիչ ճիգերը հաստատելու վաւերաթուղթերու անառարկելիութիւնը, եւ թրքական կողմի յամառ պնդումները ամեն փաստարկում ժխտելու, երկխօսութիւնը երկուքի միջեւ դարձուցած են անկարելի: Պետական դիւանագիտութեան ճամբով

ուրեմն անկարելի կը թուի ելք գտնել, իսկ քաղաքական, գիտութեան եւ տնտեսական հակադրութիւն մը ներկայիս պարզապէս ցնդաբանութիւն է:

Միւս կողմէ, ժամանակի գործօնը մեծ աւեր կը գործէ մարդոց մտածելակերպին եւ յիշողութեան վրայ, եւ հայ թուրք յարաբերութիւններու կարգաւորման ընթացքին կը հնչեն միեւնոյն թելադրութիւններն ու յորդորները. «Հարիւր տարի անցեր է, մոռցէք անցեալը եւ նայեցէք ապագային ու քալեցէք»: Ա՛յս, շեշտակի կերպով զգալի է միջազգային դիւանագիտութեան ճամբով բանեցուած ճնշումներուն հայկական կողմին վրայ:

Ժամանակի գործօնը իր աւերը կը գործէ նաեւ մեր հասնող սերունդներուն մէջ: Յիշողութիւնն ու պատմութիւնը վառ պահելու ճիգերը հետզհետէ անզօր կը դառնան անհետացումովը ցեղասպանութիւնը ապրած վերջին վկաներուն հետ: Եւ դէպքերու ահաւորութիւնը հեքիաթի մը տպաւորութիւնը կը թողու դժուար հաւատալի ու անիրական, նոր սերունդի համար:

Կը մնայ ակադեմական, մտաւորական եւ մասնագիտական մարզերու մէջ շփումներ ունենալու անոնց հետ գործակցութիւն ծաւալելու կարելիութիւնը, որ նոյնքան դժուար ու անհաճոյ բանավեճ մըն է նկատի առած տասնամեակներով անոնց (թուրքին) մէջ ներարկուած ատելութիւնն ու սուտը հայու նկատմամբ: Կարելոր միջոց մըն է սակայն, երկխօսութիւն ծաւալելը: Կան պատմաբաններ, գրողներ եւ մտաւորականներ, թուրք հասարակութեան մէջ, որոնք կ'ընդունին Ցեղասպանութեան իրողութիւնը եւ կ'արտայայտուին անոր մասին իրենց հրատարակութիւններով եւ ելոյթներով կը նպաստեն Ցեղասպանութեան ճանաչման գործընթացին: Կայ նաեւ թաքուն հայերու հսկայ զանգուածը Թուրքիոյ տարածքին, որ հետզհետէ քաջութիւնը կ'ունենայ ինքզինք բացայայտելու «Ես ալ հայ եմ, իմ ալ մեծ հայրս կամ մայրս հայ է» ելոյթներով, նպաստելով Ցեղասպանութեան իրողութեան հաստատման կամ փաստարկման: Ահաւասիկ այդ մտաւորականութեան եւ ժողովուրդին մէջ թափանցելու կարելիութիւններուն եւ երկխօսութիւն ծաւալելու հնարաւորութիւններուն:

Մեր կառույցները հետամուտ պիտի ըլլան կողմնորոշելու երիտասարդները, փայլուն տարրերը, դեպի ազգային նպատակներ հետապնդող մասնագիտություններ, անոնց համար կրթաթոշակներ որոնել, համալսարաններու հետ կապեր հաստատել եւ աւարտելէ ետք անոնց համար գործի կարելիություններ ստեղծել: Առաքելություն մը որուն կոչուած է հայ տնօրէնը, ուսուցիչը եւ կրթական համակարգը վարելու յանձնառութիւնը ստանձնած պատասխանատուները:

Փոխ առնելով Յ. Սիրունիի «Յայ հայրենասիրութիւնը, անցաւ հայ կեանքի տարբեր փուլերէն» արտայայտութիւնը, Հայաստանի թէ սփիւռքի մէջ, հայրենասիրութիւն եզրը կարիքը ունի ռազմավարական նոր մօտեցումներու: Բովանդակային հնչեղութենէն եւ ուժականութենէն բան չփոխելով հանդերձ, Հայաստանի եւ սփիւռքի կարիքներուն հայրենասիրական ճիգերը կը պահանջեն պայքարի նոր մարտավարութիւններ, ներքին ազգային բազմաթիւ ճակատներու վրայ:

Այն ինչ անցեալ դարու մեր ուսուցիչներն ու ծնողները դրսեւորեցին մեր մէջ՝ գաղափարական հայրենիքի երազը, այսօր իրականութիւն է, ազատ անկախ Հայաստանը վերացական տեսիլք մը չէ այլեւս, մեր երգերու քաղցրահունչ կարօտով մեր սրտերը մղկտող: Հայրենասիրութիւնը կը զգանք, կը շօշափենք, եւ կ'ապրինք: Ճիշդ է ամբողջական չէ սակայն, ասով պայմանաւորուած է ամբողջական Հայաստանի տեսիլքը: Այս Հայաստանով լսելի պիտի դառնայ մեր ձայնը միջազգային հանրութեան եւ այս Հայաստանով մեր պահանջատիրութիւնը՝ ուժականութիւն: Հետեւաբար ուրեմն, այս հայրենիքի կազմաւորման, մաքառումներուն, պետութիւն կերտելու եւ պետական համակարգ ձե-

ւաւորելու ճիգերուն մէջ, մեր հայրենասիրութիւնը պիտի դրսեւորենք համազգային պայքարի նոր եղանակով:

Երազային Հայաստանը ուժասպառ է ներքին արդարութեան, տնտեսական զարգացման, ազգային անվտանգութեան, ժողովուրդի բարօրութեան գերմարդկային մաքառումներով: Միեւնոյն ատեն քաղաքացի կերտելու, օրէնքի գործադրութեան, ազգային ժառանգութեան, յիշողութեան պահպանման, կրօնքին հանդէպ հաստատակամութեան եւ այլ բազում պատասխանատուութիւններու, որոնք կ'արգելակեն զարգացման ուղին: Հայրենասիրութեան կռիւը ներկայիս, ներքին ճակատի վրայ է եւ վտանգաւոր ըլլալու չափ դժուար յաղթահարելի: Հայրենիքը վերականգնելու, վերաշինելու, վերակերտելու, տիպար քաղաքացի դարձնելու հրամայականին ամջել, ծառացած են ամեհի դժուարութիւններ: Անցնող երեսուն տարիներուն դժբախտաբար, հայրենասիրութիւնը շահագործուեցաւ ոչ հայրենասէր պետական այրերու կողմէ, որոնք հայն ու Հայաստանը ծառայեցուցին անձնական փառքի կառուցման, հայրենիքը մխրճելով փտածութեան աւագախրումին մէջ:

Մինչ, սփիւռքը օտարութեան եւ օտարացրնող անհատնում մարտահրաւերներու դիմաց, անցեալը ողջ պահելու եւ յիշողութիւնը վառ պահելու ճիգերէն սպառած եւ շրջանա-

յին քաղաքական վերիվայրումներէն, սպառնաճ, նօսրացած, հետզհետէ կը պարպուի իր գոյութեան իմաստէն:

Այս երկուքը զիրար պիտի լրացնեն համատեղ ու համազգային գործակցութեամբ: Սփիւռքի գոյութիւնը կ'աւարտի ի վերջոյ հայրենի հողի վրայ հաստատուելով, իբրեւ վերջնական նպատակը իր գոյութեան: Իսկ հայրենիքը պիտի հզօրանայ ներքին մաքրագործումով, պետական համակարգի բոլոր բաղկացուցիչ մասերով: Հայրենասիրութիւնը մեր ժամանակներուն համար, կը ստիպէ հայրենիքի մէջ արդար համակարգի հաստատում, տնտեսական զարգացման ծրագիրներու համար միջազգային կանոններով առաջնորդուելու իմաստութիւն, գիւղին ու գիւղացիին համար շնչելի ու բնակելի պայմաններու ստեղծում, կրթական համակարգի բարելաւում, հայ քաղաքացին արժանապատիւ կերպով ապրելու հնարաւորութիւններու ընծայում, եւ վերջապէս փտածութեան աւազախրումէն դուրս գալու անտեղիտալի կռիւ: Այս բոլորով միայն մեր բանակը կը դառնայ անընկճելի, սահմանները՝ ամուր ու անթափանցելի, թշնամին՝ հեռու եւ մեր երկիրը խաղաղ ու ի վիճակի Հայոց ցեղասպանութեան պահանջատիրութիւն բանաձեւելու:

Չկայ վատ հայրենիք կամ երկիր, սակայն, կան վատ քաղաքացիներ ու վատ մարդիկ, «Ոսկին չէ որ ազգ մը կրնայ հզօր եւ մեծ դարձնել, այլ մարդիկն են, որ յանձնառու ճշմարտութեան եւ արժանապատուութեան, յարատեւ կերպով կը պայքարին հայրենիքի համար», անձանօթ գրող մը կը հաստատէ: Ասոր օրինակը տուած են Նոյնիքն հայրենասէր ստեղծարար հայեր՝ Թամանեաններն ու Վիքթօր Համբարձումեանները: Հայաստանը լեցուն է գիտակից, պատասխանատու եւ պատուական հայրենասէրներով, որոնց յուշարձանները ամէն օր, ամէն ժամ կը յուշեն՝ «Յուշարձաններ, յուշարձաններ, սերունդները միշտ ուժ կ'առնեն, հարս ու աղջիկ մոմ կը վառեն ...» կը բաւէ նայիլ ու ներշնչուիլ անոնցմով, եւ մաքրել մեր տաճարը՝ լումայափոխերու հրոսակախումբերէ:

Հայոց ցեղասպանութեան համար համատեղ եւ միասնական պայքարը կը պահանջէ նաեւ երկուստեք զիջումներ եւ զիրար հան-

դուրծել: Տարիներու ընթացքին Հայաստանի եւ սփիւռքի տարածքին ղեկավարութեան մօտ ընդհանրական երեւոյթ դարձած ներքին հոգեբանական «ես»-ի եւ փառամոլութիւններու ախտը կը քանդէ մեր կառոյցներն ու մեր նպատակները:

Տասնամեակներու ընթացքին կուտակուած դժգոհութիւնները ազգային կեանքի ղեկավարման մէջ պէտք է ազատել միահեծան լուծէ: Իմաստուն, յանդուգն եւ տարբեր հոսանքներու ծնունդ մարդոց թափանցումը ազգային կեանքէ ներս չհանդուրժելու երեւոյթը կը նօսրացնեն մեր ազգային կեանքի ղեկավարման մակարդակը: Կը մարտ ոգեւորութիւնն ու ճամբու կէսին ետ կը դարձնէ նորերը, ստեղծելով մեծ պարապ, անխուսափելի դարձնելով պարպումը եւ ի վերջոյ անկումը:

Այս երեւոյթներու յաղթահարումը ու խոչընդոտներու վերացումը անյետաձգելի հրամայական է նոր ուղիներու որոնման ճանապարհին: Այլապէս, մեր փայլուն ու յառաջապահ երիտասարդները, իրենց ճիգերը պիտի շարունակեն փնտռել օտար շրջանակներու մէջ եւ դերեր, պիտի ստանձնեն օտարութեան մէջ, ազգայինն ու սեփականը թափուր ձգելով:

Հետեւաբար, Հայաստանի թէ սփիւռքի մէջ պիտի ճարտարապետենք հայրենասիրութեան նոր շէնքը այն ինչ ունինք, անո՛ր վրայ եւ անո՛վ երաշխաւորուած է Հայոց ցեղասպանութեան պահանջատիրութիւնն ու մեր յաղթանակը: Պիտի օգտագործել դարերու պատմութիւն ունեցող կրանիթն ու շաղախը՝ Հայ Դպրո՛ցը, Հայ Եկեղեցի՛ն ու Հայ Լեզո՛ւն, սակայն, ժամանակակից ճարտարապետական պահանջներով, արդիական կառոյցով, հնարագիտութեան նոր յղացքներով պիտի կերտել նոր Հայաստանն ու նոր հայը՝ հանճարեղ ու հոյակերտ, որ պիտի մտնէ նոր դարաշրջան, ճակատաբաց ու ինքնավստահ:

ՍԵՂԱ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ-ԽՏԸՇԵԱՆ

ԳԻՏԱԿՑԱԿԱՆ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԷՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԷՆՔ

Ցեղասպանության ուրացումը անշուշտ նոր երեւոյթ չէ աշխարհում եւ յատկապէս թուրքերի բռնազաւթող քաղաքականութեան օրէնսգրքում: Այդ ուրացման հերքման վրայ է հիմնուած ու շարունակում հիմնուել տարբեր ազգերից արհւնով ու բռնութեամբ խլուած այսօրուան Թուրքիա կոչուող տարածքը եւ դեռ փորձում է խլել ու տարածուել: Աշխարհը լուռ վկայ եղաւ Կիպրոսի մի մասի գրաւմանը, վերջին տարիներին Սիրիայից տարածք պոկելու, Բեսապին տիրելու եւ գլխաւորը Արցախին, եւ որչա՛հայաստանին տիրելու իր երկարատեւ ձգտումին, որի մասին բացայայտօրէն է արտայայտուում:

Որպէս բռնազաւթող ցեղ եւ այդպիսով երկիր ու պետութիւն դարձած Թուրքիան, իր դարաւոր փորձառութեամբ գիտէ, որ ուրացումը պարզ փաստարկ չէ, որով կոծկում է իր գործած ոճիւրը, այն աւելին է, այն իր ամրապնդման ու տարածման հզօր գէնքն է: Իր այդ «գէնքո՛վ» նախքան հիմնական ցեղասպանութիւնը, նա կարողացաւ կէս դար ստրկային վիճակի մէջ պահել հային եւ համորէն հպատակեցնել իրեն: Մինչդեռ ոչինչ է փոխուել իր երկրում ապրող հայութեան վիճակից: Վկան՝ պատրիարքարանի անկախ ընտրութեան կանխումն է: Հայի ճնշումը դեռ շարունակում է:

Հին քաղաքագետի փորձառութեամբ նա գիտէր, որ ուրացումը հազարապատիկ եւ հետեւողական հարուած է լինելու հային, հիմնականում կենդանի փրկուածների համար,

որոնց տեղահանեց ու նետեց իրենց հայրենի տարածքներից դուրս: Քաջ գիտէր հայի ե՛ւ հոգեբանութիւնը, ե՛ւ բաժանուած վիճակը՝ մի մասը ռուսահայաստան, միւսը աշխարհասփիւռ, մէկը միւսի ցաւին ի վիճակի չէր հասնելու: Կոտորուած հայի աշխարհասփիւռ մասնիկները կրկին մենակութեան մատնուելով, առանց երկրի եւ պետութեան, ստիպուած կրկին յոյսը դրին օտարների վրայ, ինչպէս վարուել էին մինչ Ցեղասպանութիւնը:

Ես կ'ասեի Թուրքիոյ այդ հետեւողական ուրացումը Ցեղասպանութեան շարունակութիւնն է: Այսինքն, մեր Ցեղասպանութիւնը ոչ թէ աւարտուել է 104 տարի առաջ, այլ դեռ շարունակում է, քանի որ այդ ուրացումը օգտագործուում է որպէս գէնք, որպէս գաղափարաբանութիւն իրեն արդարացնելով իր զոհերի փաստարկները նուաստացնելու, նրանց վերջնականապէս չեզոքացնելու համար:

Իր ուրացումով, փաստերի կեղծումով, այն հոգեբանօրէն կրկնակի ճգմեց, նուաստաց-

րեց սակաւ վերապրողներին, որոնք սկսեցին մինչեւ իսկ իրենք իրենց մէջ փնտռել ոչնչացման պատճառները:

Ուրացման գաղափարախօսութիւնը հզօր միջոց էր նաեւ լռութեան մատնելու ահռելի աղէտից ուշքի չեկածներին, որի հետեւանքով վերապրողներից համեմատաբար քչերը յուշագրութիւններ թողեցին, մեծամասամբ հեռացան կեանքից իրենց տեսած ու ապրած արհաւիրքը լռութեան կապանքի դակ դրած:

Եւ ամենակարելորդ՝ իր ուրացումը պատասխանատուութիւնից խուսափելու հզօր միջոց էր:

Յեղասպանութեան հերքման քաղաքականութիւնը, որը Թուրքիան այլեւս գիտութեան է վերածել, դարձրել է նաեւ քարոզչութեան ահռելի գործունեութիւն:

Աշխարհն ականատես է, թէ ինչպիսի գումարներ է ծախսում նա գործած Յեղասպանութիւնը թաքցնելու, կեղծելու համար եւ քանի որ աշխարհը ինքն էլ թաթախուած է ոճիրի եւ կեղծիքի մէջ, բնականաբար հանգիստ ընդունում է նրա կեղծիքը:

Ոչ մէկին գաղտնիք չէ, որ երկար տարիներ Միացեալ Նահանգներում, Թուրքիան, ցեղասպանութիւնը հերքող պատմաբանների եւ քաղաքական գործիչների մի խումբ էր հաւաքագրում, որի մէջ ներգրաւեց նաեւ մի շարք մեծ ընկերութիւնների: Իսկ արդէն 1983 թուականից սկսած Ուաշինկթընում պաշտօնապէս գործում է Թուրքական Ուսումնասիրութեան հիմնարկ, կենտրոն, Պրինքտընի համալսարանում Աթաթուրքի բաժանմունք եւ տասնեակ այլ համալսարաններում, որոնք միլիոնաւոր տոլարներով հովանաւորում են թուրքական կառավարութեան կողմից, որոնց միակ խնդիրը կեղծ փաստարկներ հրատարակելով, իրենց գործած ցեղասպանութեան հերքում, ուրացումը լայնածաւալ քարոզչութեամբ տարածելն է, թոյլ չտալ օտար հետազօտողներին կամ պատմաբաններին, իրական փաստարկներով ճշմարտութիւնը բացայայտելու: Ամեն կերպ նսեմացնել, վարկաբեկել ոչ միայն գիտական գործը, այլ տուեալ անձի գիտական մակարդակը:

Այդ արժեզրկման անշուշտ մասնակցում են տուեալ երկրում գործող թուրք հիւպատոսները եւ քաղաքական այլ գործիչները:

Իսկ ամենագլխաւոր խնդիրը՝ մասնաւորապէս Ամերիկեան կառավարութեան թոյլ չտալ ընդունելու գործուած Յեղասպանութիւնը:

Պարզ է նաեւ, որ մինչեւ օրս շարունակուող իր հետեւողական ուրացումով, փաստերի աղաւաղում-կեղծումով Թուրքիան վնասեց եւ դեռ շարունակում է վնասել նաեւ իր ժողովրդին, ոչ միայն Յեղասպանութեան հերքումով, այլ ընդհանրապէս իր պատմութեան անցած ճանապարհով, իր երկրում գոյութիւն ունեցող կոթողների, տաճարների, շինութիւնների պատմութեան աղաւաղումով, յատկապէս նոր սերունդին, նրան սնելով իր երկրի պատմութեան կեղծ փաստերով, ընտելացրեց նրանց իր ստալոյ վարչակարգին: Իր հասարակութեան մէջ ստեղծեց մի միջավայր, ուր գործուած բոլոր անցեալ, մինչեւ իսկ ներկայ վայրագութիւնները ամբողջովին անտեսւում են եւ բնականաբար հասարակութիւնը կորցնում է ճշմարտութեան եւ սուտի տարբերութիւնը, ընկալում է այն, ինչ իրեն հրամցնում է իր վարչակարգը, կորցնում է հանդուրժողականութիւնը երկրում ապրող այլ փոքրամասնութիւնների հանդէպ:

Այսպիսով, կեղծիքով սնուած Թուրքիոյ նոր սերունդն էլ այդ ստալոյ վարչակարգի հաւատարիմ շարունակողն է, իր երկրի աղաւաղուած պատմութեան պաշտպանը, քանզի 80 միլիոն ժողովրդի հագիւ մի չնչին տոկոսն է փորձում գտնել ճշմարտութիւնը, այն էլ վերապահումներով:

Թուրքիան այսօր ոտ ու ձեռ ընկած որքան էլ փորձում է եւրոպականացման քողի տակ քաղաքակիրթ ազգային ինքնութիւն ձեռք բերել, միեւնոյն է չի յաջողում, քանզի ողջ երկիրը սուտի եւ կեղծիքի, բռնութեան վարակով է տառապում: Ճիշդ է բնորոշել ամերիկացի քաղաքականագետ Սամուէլ Ֆիլիփ Յանթինկթընը ասելով՝ Թուրքիան իր դիմագծով պատռուած երկիր է իր անհանգիստ չբացայայտուած ինքնութեամբ: Քաղաքական առաջնորդները կարող են պատմութիւն կերտել, բայց չեն կարող խուսափել պատմութիւնից: Նրանք ստեղծում են պատռուած երկիր: Նրանք վարակում են իրենց երկիրը հալածախտի մշակոյթով, որն էլ դառնում է իրենց շարունակական նկարագիրը:”

Իր այդ հալածախտի հիմնական առանցքը գործած ոճիրի կոծկումն ու պատասխանատուութիւնից խուսափումն է, որը մինչեւ օրս «վարպետօրէն» կարողանում է իրագործել:

Այստեղ ուզում եմ ձեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել մէկ այլ հանգամանքի վրայ: Մեզ համար այնքան էլ տարօրինակ չէ, որ Թուրքիոյ պէս վայրենաբարոյ մի երկիր, որի համար սպանութիւնն ու զաւթումը բնածին արմատացած արարք է եւ քանի որ քաղաքակրթութեան անցեալ էլ չունի, խեղաթիւրի պատմութիւնը, կեղծ հազարամեայ պատմութեան դիմագիծ ստեղծի իր երկրի եւ ժողովրդի համար, չընդունի իր գործած ցեղասպանութիւնը, յատկապէս, երբ այդ ընդունումը խախտելու է իր երկրի ներկայ տարածքների պատկանելիութիւնը, հարցականի տակ է դնելու իր գոյութիւնն այդ շրջանում: Չարմաւալին այն է, որ որպէս արդարադատ հռչակուած Ամերիկան եւ Անգլիան էլ իրենց շահերից ելնելով, նրա հետ հաւասար դեռ շարու-

նակում են ընդունել այդ խեղուած հերքումը: Այն նոյն Ամերիկան եւ Անգլիան, որոնց արխիւները լեցուն են իրագործուած ցեղասպանութիւնը հաստատող միլիոնաւոր փաստերով, իրենց իսկ քաղաքական գործիչների կողմից նկարագրուած նամակներով, դիմումներով, լուսանկարներով ու վաւերական ժապաւեններով:

Սակայն խօսքը միայն քանի մը միլիոն անմեղ հայութեան ոչնչացման ուրացումը չէ, որի վրայ մենք էլ հապճեպօրէն հիմնուեցինք, եւ դեռ շարունակում ենք հիմնուած մնալ առ այսօր, մեր դէմ կատարուած ցեղասպանութիւնը միայն մեր ազգի կոտորման, սպանութեան ոլորտի մէջ տեսնելով եւ քրիստոնէութեան համար կոտորուելով աշխարհին ներկայանալով:

Հիմնականում այն ատելիքն է: Դա, ոչնչացման համար օգտագործուած տարբեր ձեւերի, մէկ ամբողջ ժողովրդի իրենց դարաւոր հայրենիքից տեղահանելու, նրանց հայրենի-

քի տարածքներին, ունեցուածքներին եւ հաստատութիւններին տիրանալու փաստն է, որը երբեք չկարողացանք ի լուր աշխարհի հնչեցնել եւ պարզ ցեղասպանութեան վրայ դա էլ անելացնելով բռնագրաւած մեր երկիրը օրինաւոր պահանջ դարձնել: Այս փաստարկը յանգեցնում է անելի մեծ դատապարտումի, քան միայն տարբեր կրօնքին պատկանող փոքրամասնութիւն, ցեղախումբ, ժողովուրդ, ոչնչացնելու օրէնքի տակ ընդունուած Ցեղասպանութեան ընկալումն է, ինչպէս օրինակ հրեաների պարագան էր, որից օգտուեցին նրանք: Աւելին, օտար երկրում՝ Գերմանիայում, որպէս այդ երկրի քաղաքացիներ, նրանց դէմ կատարուած ցեղասպանութեան դիմաց հրեաներին երկիր ու հսկայական դրամական փոխհատուցում շնորհուէց, մինչդէռ մեր անանդական երկրում, մեր տարածքներում, տեղի ունեցաւ մեր ոչնչացումը, երկիրն էլ խլուեց մեզկից ու մենք դեռ ձեռնունայն սպասում ենք հրաշքի, գուցէն թուրքի «արդարամիտ գթասրտութեանը», ո՞վ գիտէ:

Մենք չկարողացանք մեր տարածքների, ունեցուածքների, հաստատութիւնների, դարաւոր յուշարձան կոթողների մեզկից խլումը եւ մինչեւ օրս ոչնչացումը ո՛չ օրինական պահանջ դարձնել, ո՛չ էլ բողոքել, բարձրաձայնել, դրա վրայ հիմնել մեր պայքարը:

Չկարողացանք անգամ օգտագործել Ռ. Լեմքիկի՝ մասնաւորաբար հայութեան համար ստեղծած Ցեղասպանութեան դատապարտման օրինագիծը, որից անմիջապէս օգտուեցին հրեաները եւ Լեմքիկը ստիպուած գրեց՝

«մենք չափազանց շուտ ենք մոռանում: Սա է մեր ժամանակների ողբերգութիւնը: Երէկ գոհերը հայերն էին, իսկ ո՞վ կը լինի վաղը...»:

Մենք ոչ միայն չկարողացանք, այլ մեր գոհերի դրամատնային դատը, շահած չնչին դրամներն էլ վերածեցինք անձնական ամօթալի շահոյթի:

Մինչ Թուրքիան է՛լ անելի լկտիաբար է ժխտում իր գործած ոճիրը, մենք անելի բարեհաճ երախտագիտութեամբ ենք լեցում այն երկրների հանդէպ, որոնք ընդունում են մեր դէմ կատարուածը: Անշուշտ գնահատելի է օրէ-օր անելացող այդ երկրների ներդրումը մեր հարցում եւ նաեւ աշխարհում դեռ շարունակուող ցեղասպանութիւնները կանխելու գործում, բայց նկատի պիտի ունենանք, որ նրանք մեր փոխարէն մեր հարցը չեն լուծում: Նրանք պարզապէս իրենց մաշկն են փրկում մէկ դար յետոյ ընդունելով եղեռնագործութիւնը, այսօրուան ընդհանուր պարունակում քաղաքակիրթ երեւալու համար:

Անձնապէս ինձ, բոլորովին չի հետաքրքրում թէ ո՞ր երկիրը կ'ընդունի կամ չի ընդունի իմ ազգի դէմ գործուած ոճիրը, քանզի նրանց ընդունում-չընդունումը ոչինչ է փոխելու մեր կորուստներում եւ մեր անուշադրութեան մատնած պահանջատիրութիւնում:

Ինձ համար կարեւորը մեր երկրի եւ համայն հայութեան միասնական մօտեցումն է մեր ազգային այս յոյժ կարեւոր խնդրին:

Գիտեմ, շատերը յոգնել են, շատերն այն համարում են հնամաշ հարց, անգործների անօգուտ զբաղումի նիւթ եւ այլն, այս ամէնով հանդերձ ուզում եմ շեշտել, այնքան ժամանակ, որ թուրքերը ազգովին հսկայական դրամ ծախսելով ժխտման քարոզչութիւն են տարածում, դա նշանակում է, որ մեր պահանջատիրութեան հարցը դեռ կենդանի է նրանց համար եւ ճակատագրական: Նրանք դեռ վախենում են մեր պահանջատիրութեան հարցի բարձրացումից:

Ուրեմն իրենք թակարդը ընկածի վիճակում են եւ մենք յուսահատուելու կամ թերագնահատելու փոխարէն օգտագործենք իրենց ժխտման քարոզչութիւնը հէնց իրենց դէմ եւ նոր մտայնութեամբ մօտենանք հարցերին:

Ցեղասպանագիտութեան ուսումնասիրութիւններում անելի յաճախակի ենք հանդի-

պում Ցեղասպանութեան գիտակցական հերքումի եւ զոհի վրայ նրա թողած հոգեկան, մտային եւ հասարակական յարաբերութեան հետեւանքների մասին, որոնք թուարկեցի իմ գրութեան սկզբում: Մենք յենուելու ենք գիտակցական այդ հետեւանքների դատապարտումի վրայ՝ հոգեկան, բարոյականից սկսած մինչեւ հասարակական, քաղաքական մեզ հասցուած վնասները:

Այդ երկարաձիգ ժխտման հետեւանքով է, առանց հեռանկարի, օրե-օր անելի ու անելի ենք ամրանում օտար երկրներում, անելի սերունդ, մշակոյթ ու դիմագիծ կորցնում, առանց հայրենի հողի ոչ ամբողջական, երկդիմի կեանք ապրում, մեր ինքնութիւնը պահելու համար անվերջ նոր հաստատութիւններ հիմնում, կորցնում ենք ժողովուրդների դէմ գործուած անարդարութիւնների օրէնքների դէմ մեր հաւատը: Ճիշդ է, երբեմն գիտաժողովներով փորձում ենք հաստատել մեր դէմ կատարուածը, Ապրիլ 24-եան մեր քայլարշաններով, յուշարձանների այցելութիւններով պարզապէս շարունակում ենք մեր մէջ վառ պահել մեր դէմ կատարուած փաստը:

104 տարի յետոյ էլ դեռ մենք փորձում ենք հաստատել կատարուածը անտեսելով՝ հետեւանքը, այսինքն ժխտումը, փաստերի աղաւաղումը, որը ինչպէս նշեցի՝ նոյնքան մեծ բարոյական, տնտեսական, հոգեբանական հարուած է մի ամբողջ ժողովրդի ներկայի եւ ապագայի համար:

Պատմական փաստերի միտումնաւոր կեղծումը ներկայացնող իրականութեամբ, արհամարհելով, վարկաբեկելով աշխարհի տարբեր երկրների, քաղաքական գործիչների, գիտական, հասարակական ու պատմական գիտաժողովներում ընդունուած, վաւերացուած անհերքելի փաստերը, Թուրքիան շարունակում է այն օգտագործել որպէս զէնք իր քաղաքական դիրքը ամրացնելու համար:

Մի ամբողջ պետութեան գիտակցօրէն ժխտումը իր գործադրած զանգուածային սպանդի եւ բռնազաւթումի համար քառակի յանցանք է, քանզի այդ ժխտման վրայ նա հիմնում է կրթական, գիտական, քաղաքական, միջազգային յարաբերութեան իր հաստատութիւնները, որոնք տարածում, քարո-

զում են նենգափոխուած պատմական փաստեր, դրանով փոխելով նաեւ աշխարհի պատմութիւնը:

Պատմութիւնը, այն էլ քաղաքական իրադարձութիւնների պատմութիւնը միայն ճշմարտութիւն է պահանջում, քանզի այդ պահը արդէն անցեալ է եւ ներկայացնող փաստերի վրայ է ապագայ սերունդը հիմնում իր գիտելիքը, իր տեսլականը տուեալ երկրի գոյութեան եւ ժողովրդի մասին:

Յերքել կատարած ոճիրը, փոփոխել փաստերը, դա նշանակում է ոչ միայն աղաւաղել ճշմարտութիւնը, այլ հաւասար է փոփոխել պատմութեան ընթացքը: Այս դէպքում հերքելով իր գործած ցեղասպանութիւնը, Թուրքիան հիմնականում նենգափոխում է նաեւ Ա. Աշխարհամարտի ողջ փաստը, Գերմանիոյ մասնակցութիւնը մեր ոչնչացմանը, Ֆրանսայի գաղտնի գործարքը, որի հետեւանքով հայութիւնը երկրորդ կոտորածը կրեց եւ վերջնականապէս զրկուեց իր կենտրոնական տարածքից: Անգլիոյ դաւադրութիւնը, Ռուսիոյ մեր տարածքների վաճառքը Աթաթուրքին: Չէ՞ որ այս բոլորը արձանագրուած փաստեր են, համաձայնագրեր ու քաղաքական դաշինքներ են տարբեր երկրներում նրանց ղեկավարների կողմից հաստատուած ու ստորագրուած եւ որ ամենակարեւորն է այն նաեւ այդ երկրների պատմութիւնն է:

Նենգափոխուած սուտը եւ այսօրուան աշխարհի քաղաքականութիւնը շաղկապուած են իրար, լրացնում են իրար, անվերջ արարելով մէկ այլ սուտ նախկինի սուտը հաստատել-պաշտպանելու համար եւ սուտի այդ անվերջանալի ոլորապտոյտում խեղդուում, արդէն շնչահեղձ է լինում մեր պահանջատիրութիւնը:

Այդ նենգափոխուած ժխտումի դատապարտումի վրայ պիտի հիմնենք մեր քաղաքական օրինագիծը, քանզի այն օգտագործուում է մեր դէմ որպէս մեզ ի սպառ ոչնչացնելու քաղաքական զէնք:

ԴՊԿՏ. ՄԱՐԻ ՌՈՉ ԱՐՈՒՍԷՖԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ ԸՍՏ ԻՐԱԻՈՒՆՔԻ, ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

Սուտերը միշտ համարուած են որպէս անհրաժեշտ եւ օրինաւոր գործիքներ, ոչ միայն քաղաքական մարդուն կամ ամբոխավարի արհեստին համար, բայց նաեւ Պետական Անձին:

ՀԱՆՆԱԴ ԱՐԵՆՏ

Ամէն անգամ երբ կը խօսուի հայոց հողային ամբողջացման մասին, գարմացումով, դառնութեամբ եւ արհամարհանքով կը դիմաւորեմ միջազգային ժողովներու մէջ եւ ականաւոր դէմքերու մասին արտայայտուած (չ)իմաստուն խօսքերը: Այն տպաւորութիւնը կ'ունենամ, որ բանակցութիւնները եւ անոնց հետեւած դաշնագրերը կը կոչենք յաջողութիւն, անոնք խաղեր են ուժի եւ բռնութեան արարքներուն հազցելու համար օրինաւորութեան շապիկ, քաղաքականութեան եւ բռնութեան չարիքներն ու վատութիւնները

ընդունիլ տալու որպէս բարոյականութիւն: Այսինքն քաղաքականութիւնը, բոլոր մակարդակներու, իրաւունք եւ ճշմարտութիւն շրջանցելու հին եւ նոր խաղ է: Այս գիտնալով հանդերձ կ'ուզեն հաւատացնել եւ կը սիրենք հաւատալ, որ քաղաքականութիւնը ճշմարտութեան, արդարութեան, իրաւունքի եւ բարոյականացման տանող ճանապարհ է:

Եւ երբ գուրթի փշրանքներ շնորհեն մեզի, կը խանդավառուիմք եւ երախտագիտական զեղումներ կ'ունենանք:

Մարդուն երեւումէն ի վեր մարդիկ, ընկերութիւններ եւ քաղաքակրթութիւններ դէմ առ դէմ գտնուած են քաղաքականութիւն կոչուած խաղըութեան հետ, լաւագոյն բարի կամեցողութիւններն անգամ չեն կրցած գայն յաղթահարել: Բայց այս յոռետես եզրակացութիւնը պատճառ չէ եւ չէ եղած, որ պարկեշտ մարդիկ շարունակեն քաղաքականութիւնը բարոյականացնելու իրենց փորձը, որ վառ կը պահէ իրաւունքի յաղթանակի յոյսը: Այս է դասը սկսած, աւարտած, ձախողած եւ վերսկսած գիրար փոխարինող փոփոխութիւններու եւ յեղափոխութիւններու:

Անցնող դարու մեծ մտաւորականներէն Հաննահ Արենտ (1906-1975), իր հարուստ կենսափորձի բերումով իսկ, ուզած է հասկնալ այս բարդ կացութիւնը: Իր «Մշակոյթի Տազնապարհ» (Verite et poli-

tique, La crise de la culture, Gallimard 1972) գիրքի «Ճշմարտություն եւ քաղաքականություն» գլխուն տակ կ'անդրադառնայ այս հարցին: Կ'ըսէ.

«Այս խորհրդածություններու առարկան հասարակ տեղիք մըն է: Ոչ ոք տարակուսած է, որ ճշմարտություն եւ քաղաքականություն բաւական վատ յարաբերություններու մէջ եղած են, եւ որքան որ

գիտեմ, ոչ ոք պարկեշտությունը դասած է քաղաքականութեան առաքինություններու շարքին: Սուտերը միշտ համարուած են որպէս անհրաժեշտ եւ օրինաւոր գործիքներ, ոչ միայն քաղաքական մարդուն կամ ամբոխավարի արհեստին համար, բայց նաեւ Պետական Անձին: Ինչո՞ւ այդպէս է: Այդ ի՞նչ կը նշանակէ քաղաքական մարզի եւ արժանիքի բնոյթին համար մէկ կողմէ, միւս կողմէ՝ ճշմարտութեան եւ անկեղծութեան բնոյթին: Ճշմարտութեան Էութեա՞ն մաս կը կազմէ անկարող ըլլալ եւ իշխանութեան Էութեա՞ն՝ ըլլալ խաբող: ... Կերջապէս, անկարողութիւն ճշմարտութիւնը նոյնքան արհամարհելի չէ՞ որքան ճշմարտութեան հանդէպ անտարբեր իշխանութիւնը»:

Չարմանալի է, որ այս բացատրությունները եւ գնահատումները եղած են քաղաքականութեան համար, գաղտնիք չեն, կը կրկնուին, սակայն միշտ ալ, քաղաքականությունը առաջնորդուած է սուտով, որ զենքն է նաեւ ամբոխավարին: Խոստումներով իշխանութեան տիրացած փոխարինողը սահած է դէպի գիւք նախորդողը: Եթէ այդպէս չըլլար, պատմութիւնը «հարստացած» չէր ըլլար յեղափոխություններով, որոնք հրապարակ եկած են արդարի, ճշմարիտի եւ առաքինություններու ցուցադրութեան ալիքի վրայ, իրենց կարգին դարձած են իշխանութիւն, եւ յաջորդ յեղափոխությունը տարած է գիրենք:

Այս ցաւցնող իրականությունը մենք ալ ապրեցանք եւ կ'ապրինք որպէս ժողովուրդ: Այլեւս չենք ընդվզիր անգամ, երբ կը կարդանք մեր պատմությունը. Բիւզանդիոն եւ

Հաննահ Արենստ

Պարսկաստան իրարու մէջ բաժնեցին այն աշխարհը, որ հայոց հայրենիք էր, Ռուսական եւ Օսմանեան կայսրությունները նոյնը ըրած են, նոյնը կրկնած են Խորհրդային Միությունը եւ Քեմալի Թուրքիան...

Աշխարհի իրաւարարութեան իրենք գիրենք կոչածներ կը պատահի՞ որ հայաշխարհին մէջ քննական պտոյտ մը ընեն, տեսնելու համար նիւթական

հետքերը այն ժողովուրդին՝ որուն հայրենիքը եղած են բռնագրաւուած տարածքները:

Ինչպէ՞ս կարելի է իրաւարար ըլլալ, երբ կ'անգիտացուին փաստերը, ճշմարտությունը: Քաղաքականութիւն խաղալ իրականութեան եւ ճշմարտութեան ուրացման կանոններով, կը նշանակէ սուտը եւ կեղծիքը ընդունիլ որպէս կանոն: Բայց առանց ինքնախաբէութեան, կրնանք ըսել, որ այսպէս է կացությունը:

Քանի մը շաբաթէն կրկին գիրար պիտի գտնենք Ֆէթիշ թուականին առջեւ: Յուզումներ, խոստումներ, յաղթանակ համարուող անհետեւանք խօսքեր: «Ապրիլ 24» **Ֆէթիշ** ցուցանակը տպաւորող եւ ուշադրութիւն գրաւող 1,5 միլիոնն է: Բայց ի՞նչ է այսօր ազգին դիմագրաւած հանապազօրեայ «Ապրիլ 24»-ը, որ տեղի կ'ունենայ մեր աչքին առջեւ:

Երէկ սուգի ճնշման տակ չտեսանք եւ չուզեցինք տեսնել իսկական մեծ աղետը, այսօր ալ կը շարունակենք նոյն ուղիով, որ հայրենահանումն էր եւ անով՝ հայրենիքի կորուստը: Երկար պէտք է մտածել Հաննահ Արենստի դատումի լոյսով, երբ «ճերմակ ձեռնոցներ»-ով դռներ կը բախենք, քաղաքական մեծերէն եւ փոքրերէն ակնկալություններ ունենալով, երբ գիտենք, որ «սուտերը միշտ համարուած են որպէս անհրաժեշտ եւ օրինաւոր գործիքներ, ոչ միայն քաղաքական մարդուն կամ ամբոխավարի արհեստին համար, բայց նաեւ Պետական Անձին»: Եւ անոնցմէ ստացուած գեղեցիկ խօսքը, մեծեր եւ ժողովներ, մեզ կը յուզէ, անվաղորդայն յուզումներ: Այդ բոլոր գեղեցիկ խօսքի աճապարարներուն

Կ'ըսե՞նք՝ որ ցեղասպանությունը կը շարունակուի, կրկին հայրենահանման ենթարկուեցաւ հայ ժողովուրդը (Նախիջեան) եւ սպառնալիքի ենթակայ է Նոյն ժողովուրդը:

Ի. դարուն եւ ԻԱ. դարու սկիզբը, հայ ժողովուրդը կրկին հայրենահան եղաւ եւ անվիճելիօրէն հայկական հայրենիք Նախիջեանը դատարկուեցաւ եւ իւրացուեցաւ, արդարութիւն եւ իրաւունք պռոջացող աշխարհի աչքին առջեւ: Ժողովուրդի պատմամշակութային ժառանգութիւնը եւ հետքերը պետական միջոցներով փճացուեցան: Այս 100-ամեակի հնութիւն չունի: Ի՞նչ կ'ըսեն Ցեղասպանութիւնը ճանչցողները, որոնց խօսքին համար փողով-թմբուկով հրապարակ կու գանք: Նոյն այդ Ցեղասպանութիւնը ճանչցողներու զարմիկ-զարմուհիները տարիներ քաղաքական գբօսաշրջութիւն կ'ընեն, ինչպէս յայտարարուած է, «դարաբաղեան հակամարտութեան լուծում գտնել»ու համար:

Անոնք կը պատահի՞, որ հետաքրքրուին

հայկական գաւառ Համշէնով, այդ գաւառի բռնի իսլամացուած հայերով: Քիչ մը զգացական ըլլալու համար ըսենք, որ այդ գաւառին մէջ թաղուած են ամէն տարի ոգեկոչուող Վարդանանց հերոսներու աճիւնները: Այս ցեղասպանութիւն չէ՞ միթէ:

Եթէ բաւարար ուժ ունինք, եթէ մեր Ցեղասպանութիւն ճանչցող եւ մեզ երախտապարտ դարձնող բարեկամներէն, ինչո՞ւ պիտի չպահանջենք եւ պիտի չպահանջեն իրենք ալ, որ բանակցութիւնները պահ մը մոռնալով, գիտական-քննական արշաւանքներ կազմակերպուին Արցախ, Նախիջեան եւ Համշէն, տեսնելու համար, թէ ո՞վ է բնիկը եւ տերը, ո՞վ է եկուորը, որ իրեն համար այդ օտար այդ աշխարհներուն, բռնագրաւողն է, անոնք անաչառութեամբ պետք է խօսեցնեն պատմութիւնը եւ անոր ընթացքին գործուած անարդարութիւնները երեւան հանեն, արեւու տակ փռեն, որպէսզի արդար իրաւարարութեան վճիռներով, իրաւունքը յաղթանակէ եւ ոչ թէ բիրտ ուժը:

Ի՞նչ շահեցանք մինչեւ այսօր Ցեղասպանութեան ճանաչումներով:

Բռնագրաւուած մէկ թիզ վերադարձուեցա՞ւ ազգին:

Հօրներու խաղին կանոնները եւ մեր հետապնդած իրաւունքը ոչ մէկ տեղ իրարու կը հանդիպին: Աւելի՛ն. մենք կը մտնենք իրենց խաղին մէջ, կ'ուզենք խաղալ իրենց կանոններով, բայց այդ ընելու համար, Հանձնախմբի Արեւտի ըսած ոչ «քաղաքական մարդուն կամ ամբոխավարի արհեստին համար» պետք եղած փորձը եւ մանաւանդ՝ ուժը ունինք:

Հետեւաբար ճապկումները մեզ տեղ չեն հասցներ:

Այս տրամաբանութեամբ, ցեղասպանութիւնը ճանչցող երկիրներու եւ քաղաքներու մեծաւորները, այսօր պետք է այցելեն Յամֆրէս եւ Նախիջեան, տեսնեն եւ եզրակացնեն, թէ ինչ որ պատահած է ցեղասպանութիւն է, այսինքն ոճիր մարդկութեան դէմ: Նոյնը պետք է ընել Արցախի համար, ոչ միայն այսօր ազատագրուած տարածքներու: Պետք է տեսնեն եւ հաստատեն, թէ ո՞ր ժողովուրդի հայրենիքը եղած է հայաշխարհի այդ բեկորը:

ճառ եւ գետին դոփող երգ ու աղմուկ: Այսինքն՝ ապագայակերտ հայրենադարձութիւն եւ հայրենատիրութիւն, առանց եսերու տուրք տալու: Յարգելով օրինակելիութեան արժէքը:

Ըսել՝ թէ ո՞ր է մեր իրաւունք-հող-հայրենիքը, որպէս ազգ տեւելու համար:

Խօսքերու փուչիկէն անդին, այս է տոկալու եւ տեւելու ազգային անսեթելեթ գաղափարախօսութիւնը, պահ մը մոռնալով միջազգային օրէնք, ամպագոռգոռ ժողովներու ամպիոններ-

Պետք է խօսիլ բռնի իսլամացման-թրքացման մասին, ինչ որ ցեղասպանութիւն է, սկսած եւ շարունակուող:

Բանակցային ճակումները կը միտին, այս կամ այն ձեւով ցոյց տալու, որ հայը եւ բռնագրաւող-եկուորը կը գտնուին հաւասարութեան գիծերու վրայ:

Ցեղասպանութեան միխթարական-քաղքենիական ճանաչումներէն անդին, ազգի իրաւունքը պաշտպանելու եւ վերականգնելու խնդիր ունինք:

Թիրախի սրբագրութիւնը եւ ճշդումը այսօր եթէ չընենք զանազան (չ)իմաստութիւններով, պատմութեան գնացքը կու գայ եւ կ'անցնի: Պատմութիւնը մոռացումներու անյատակ գանձարկղն է:

Պարզ. ի՞նչ կ'ուզենք, ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս:

Ըլլալով մանր-քաղքենի հանդիսատես վերլուծաբա՞ն թե՛ յանձնառու:

Եւ յանձնառութիւնը կը ներշնչուի եւ կ'առաջնորդուի, որուն համար հարկ է վերագտնել ազգի իրաւ մեկութիւնը:

Մեկութիւն՝ ամենուրեք ուր հայ կայ, ճակատ յարդարելու համար:

Ճակատ՝ որ չըլլայ Անդրանիկ Ծառուկեանի «թղթէ կապարճը»:

«Դէպի Երկիր» առաջադրանքը ըլլայ կեանքի առաջադրանք, եւ ոչ շաբաթավերջի

րէն ծագելիք լոյսը:

Սկսելու համար բնակեցնենք Յայրենիքի իւրաքանչիւր թիզ հողը, Լոռի, Արարատ, Սիւնիք, Արցախ, որպէսզի խօսք եւ գործ հաստութիւն եւ կշիռ ունենան:

Եւ մեզ լուրջի առնեն:

Այսինքն, մեր խնդիրներու բանալին Նախ մենք ենք:

Այդ բանալին պետք է գտնուի իրաւութեամբ յատկանշուող ղեկավարին-ղեկավարութեան ձեռքը:

Եւ թերեւս պետք է եզրակացնել համակեցութեան եւ խաղաղ պայքարներու յառաջամարտիկ Կանտիի մտածումով. «Յազար անգամ պիտի Նախընտրէի բռնութիւնը քան ամբողջ ցեղի մը կրտումը»: (J'aimerais mille fois mieux risquer la violence que risquer l'émasculation de toute une race):

Պարզ է, որ իրաւունք վերականգնելու, տոկալու եւ տեւելու համար մանրքաղքենիական սնտոի «թղթէ կապարճ»-էն եւ **Ֆէթիշներէն** անելիին կարիք կայ:

3. ՊԱՆԵԱՆ

27 մարտ 2019
Երեւան

24 - 4 - 1915

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ

«Մեր խօսքը անոնց մասին է, որոնք կը վարդապետեն, թե հայ ազգին տառապանքը արդիւնքն է Հայ յեղափոխական գործունեութեան, եւ թե հայկական վերջին բնաջնջումի եղեմը ի գործ պիտի չդրուէր, եթէ Կովկասի սահմանագլուխներուն վրայ կամաւորական շարժումներ սկսած չըլլային:

Նման մտածողութիւն ունեցողները պարզապէս պատմութիւնը խեղաթիւրողներ են, պատմութիւնը թունաւորողներ եւ կեղծ տրամաբաններ:

Սուշեղ արքեպիսկոպոս
(Հայկական մղձաւանջը)
Պոսթըն 1916

1878-ի Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի վեհաժողովները՝ իրենց 16-րդ ապա 61-րդ յօդուածներով Հայկական հարցը դարձուցին Միջազգային խնդիր:

Հայը նախ խանդավառուեցաւ, ապա յուսախաբ եղաւ վեց Մեծ պետութիւններուն ընթացքէն, ուզեց սեփական ուժերով հետապնդել իր ապրելու իրաւունքը:

Արմենական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը իրենց ազատագրական պայքարով տուին արեան տուրքը՝ մեր ժողովուրդի իրաւունքներուն նուաճման ճամբուն վրայ:

Եթէ Սան Սթեֆանոն եւ Պերլինը՝ հայերուն խոստացած էին այդ երկու յօդուածներով բարեկարգութեանց հարցին լուծումը, ապա այդ թիւերը տուին՝ խորհրդածելու, մտածելու եւ գործելու ազգին իրաւունքներուն համար:

1967-ին Սալահետտին Պէյը «Թուրքիա եւ Միջազգային ցուցահանդէս»-ը Փարիզի տպուած գիրքին մէջ կը նշէ, թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող հայոց թիւը՝ 2.400.000 է:

1880-ին վարչապետ Ապտին փաշան վեց նահանգներուն մէջ 3.620.000 իսլամ (թուրք, քիւրտ, արաբ) եւ 727.000 հայ գտնուելու վրայ կը պնդէր:

1817-ին «Ա. Համիտի կեանք»-ը լոյս տեսած գիրքին մէջ անգլիացի Սըր Էտվին Փիրս կը գրէ, թէ հայկական վեց նահանգներուն մէջ (Վան, Պիթլիս, Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Կարին) 2.600.000 բնակչութիւն կար, որմէ՝ 1.200.000 հայեր էին:

Հունգարացի հրեայ Կ. Պոլսոյ համալսարանի փրոֆ. Հերմանն Վամպերի իր «Յուշեր» գիրքին մէջ կը խօսի Ապտիւլ Համիտի հետ ունեցած իր մէկ տեսակցութեան մասին:

«Կը վստահեցնեմ ձեզի,- կ'ըսէ Համիտ,- թէ հայերուն խելքը շուտով գլուխնին պիտի բերեմ: Իրենց գլխուն հարուած մը տալով մոռցնել պիտի տամ յեղափոխութեան գաղափարը:... Գրեթէ հարկադրուած եմ այդ արմատական միջոցները ձեռք առնել ի ներկայութեան այն հալածանքին եւ թշնամութեանը՝ զոր քրիստոնէայ աշխարհը ցոյց կու տայ:

«Ռումանիան եւ Յունաստանը առնելով Եւրոպա Թուրքիոյ ոտքերը կտրեցին: Պուլկարիոյ, Սերպիոյ եւ Եգիպտոսի կորուստով՝ անոր ձեռքերը կտրեցին, եւ հիմա այս հայկական յուզումով կ'ուզեն մեր ամենէն կենսական մասերը, մեր աղիքները խլել մեզմէ: Այս պիտի ըլլար ամբողջական կործանումը, եւ մենք բոլոր մեր զօրութեամբ դեմ պիտի դնենք ատոր»:

Գերմանիոյ Վիլիելմ Բ. կայսր 1889 եւ 1898 թուականներուն այցելեց Օսմանեան Թուրքիա իսլամական ժողովուրդները սիրաշահելու համար: Վիլիելմ կայսրը Դամասկոսի մէջ սուլթան Սալահետտինի դամբարանին առջեւ յայտարարեց.

«Թող սուլթանը եւ երեք հարիւր միլիոն իսլամները, որոնք ի դէմս սուլթանի (Համիտ) կը

յարգեն իրենց խալիֆան, համոզուած ըլլան, որ գերման կայսրը ամենուրեք ու ամեն ժամանակ կը դառնայ անոնց բարեկամը»:

«Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ.ի դիւանագիտական ու ռազմական յիմարութիւններէն ու յանցագործութիւններէն, այն ահռելի մեղքէն զատ, որ ընկած է գերմանական հերոսամարտերու ուսերուն, պատերազմի տարիներու կայսրական կառավարութիւնը պատասխանատու է նաեւ 1915 թուականի նոդկալի ոճիրներու համար»:

Գերմանացի սպայ՝ Յայնրիշ Ֆիրպուլը «Յայաստան 1915» 1918, Պերլին.

Յայ ժողովուրդի թշնամիները, ըլլան օտար կամ հայ մշտական յայտարարած են, որ թուրքիոյ մէջ հայկական կոտորածներու պատճառը հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները եղած են:

1885-ին «Արմենական»,

1887-ին «Սոցիալ-Դեմոկրատ Յնչակեան կուսակցութիւն»,

1890-ին «Յայ յեղափոխական դաշնակցութիւն» եւ

1921-ին «Պահպանողական Ռամկավար-Ազատական կուսակցութիւն»-ները:

Ունիք եւս անգաղափար հայ մարդիկ, որոնք կը կարծեն, թէ հայը եթէ յեղափոխութեան չդիմեր, եթէ որեւէ հայկական ըմբոստական շարժում տեղի չունենար, մենք կրնայինք թուրքին հետ հանգիստ ապրիլ եւ կամ տեղի պիտի չունենային հայկական կոտորածները:

Ահաւասիկ թուրքիոյ մէջ կազմակերպուած են հետեւեալ շարդերը՝ թրքական գանազան կառավարութիւններու կողմէ՝ սուլթանական իթթիհատական եւ քեմալական:

1876-ին՝ Պայազիտի մէջ, 1500 հայեր.

1879-ին՝ Ալաշկերտի մէջ, 1250 հայեր.

1894-ին՝ Սասունի մէջ, 12.000 հայեր.

1895-1896-ին՝ Արեւմտեան Յայաստանի մէջ, 300.000 հայեր.

1896-ին՝ Պոլսոյ մէջ, 9600 հայեր.

1896-ին՝ Վանի մէջ, 8000 հայեր.

1904-ին՝ Սասունի մէջ, 5650 հայեր.

1909-ին՝ Ատանայի մէջ, 30.000 հայեր.

1915-ին՝ Արեւմտեան Յայաստանի մէջ, աւելի քան 1.500.000 հայեր.

1918-1920-ին, Կարսի եւ Արտահանի մէջ, 30.000 հայեր.

1919-ին՝ Կիլիկիոյ մէջ, 50.000 հայեր.

1922-ին՝ Իզմիրի մէջ, 200.000 հայեր եւ յոյներ:

Յայ յեղափոխական կուսակցութիւնները հիմնուած են 1885-1890-ական թուականներուն, իսկ մեր վերը յիշած շարդերու թուականները կը հաստատեն, որ հայ կուսակցութիւններու հիմնուած թուականէն շատ առաջ սուլթաններ կոտորած եւ ջարդած են հայերը, ընդհակառակը՝ «ջարդերն էին պատճառը յեղափոխութեան», կը գրեր Անտրէ Ամուրեանը, իր «Յայ դատ» գիրքին մէջ:

Յայկական աղետներուն մէջ օտարին պատասխանատուութիւնը մեծ է եւ օտարին մեղքերը շատ են մեզի, բայց օտարը օտար է, հայ չէ: Իսկ թուրքիոյ ոճրագործներուն նկատմամբ դեմ դուրս չեկան միացեալ հայ սրբազան «ոճրագործները», որովհետեւ վախցանք, որ օտարը, շահամոլ եւ անասուած քրիստոնեայ Եւրոպան մեզ գազան կ'անուանէ:

Սուլթանները եւ իթթիհատականները չվախցան այդպիսի բառերէ, որոնց արժեքը կշռած են:

Ֆրանսացի յայտնի գործիչ եւ գրող Ժան Ժոռնէ՝ Հայկական հարցի մասին ֆրանսական խորհրդարանին մէջ, իր խօսած ճառին մէջ, 1897 հոկտեմբեր 3-ին, ըսած է արտաքին գործոց նախարարին.

«Դուք մոռցաք անելցնել... որ հայ յեղափոխականներու ինչ դատաստան ալ որ տնօրինեն-ապահովապէս անոնք գրգռիչներ չեղան:

«Դուք մոռցաք յիշեցնել, որ անոնց պատասխանատուութենէն առաջ, եթէ միայն անոնք ունեին այդպիսին, եւ ինչ կարող է ըլլալ քանի մը մարդկանց կամ քանի մը կոմիտեներու պատասխանատուութիւնը՝ ամբողջ ժողովուրդի մը նահատակութեան ու կոտորածին դիմաց:

«Կը կրկնեմ, դուք մոռցաք յիշեցնել, որ այդ մարդկանց պատասխանատուութենէն շատ առաջ եւ անոնցմէ ալ վեր կար սուլթանի եւ Եւրոպայի պատասխանատուութիւնը»:

1890-ին անտրիացի (քրիստոնեայ-կաթողիկէ) նախարար Բալնոկին խօսելով հայոց պահանջներու մասին, բացարձակապէս կը յայտարարէր.

«Եւրոպա չկայ եւ մինչեւ որ հայկական հողը չթաթախի արիւնով, թող գիտնան հայե-

րը, որ ոչինչ չեն ստանար...»:

Սուլթանական թուրքիան հին զաւթիչ էր եւ նոյնքան բարբարոս: Բնաւ պատահական չէ, որ կայսերական Գերմանիան առաջինը օգնութեան ձեռք մեկնեց սուլթաններուն, քըւէարկելով յօգուտ հայերու բնաջնջման:

1913-ին, Գերմանիոյ պետական գործիչ Արթուր Յիմերմանը յայտարարած էր.

«Ըստ էութեան պետք չեն Գերմանիային, Հայաստանը՝ բնակուած հայերով, վնասակար է նրա շահերին»:

Իսկ Եղեռնի տարիներուն Հումանը (գերմանացի հրեայ) Վիլիելմ Բ. կայսրի ներկայացուցիչը Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան մէջ կը պատճառաբանէր.

«Թուրքերն ու հայերը չեն կարող ապրել միասին: Հետեւաբար, թուրքերը կը հանդիսանան գերմանացիներու բարեկամները, ապա պետք է ոչնչանան հայերը»:

Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման՝ Անտրէ Մանտելշթամի մէկ խօսքը, որ արձանագրուած է 1917-ին, ջարդարարներու պատասխանատուութեան, համաձայնական երկիրներու ու պարտականութեան մասին.

«Նկատենք, որ թուրք ժողովուրդը տգետ եւ նախնական

ժողովուրդ մըն է, որ արկածախնդրութիւններու մէջ նետւեցաւ «Թալիմի Ալման»-ի պատճառով:

«Շնորհէնք իրենց այն մեղմացուցիչ պարագաները, որ չենք մերժեր մեծ ոճրագործներուն: Բայց չմոռնաք իր ոճիրները: Իրաւունք չունինք, ինչպէս ըսին համաձայնական կառավարութեանց պետերը, ան պէտք է հատուցում ընէ, պէտք է վերադարձնէ իր յափշտակածները ու մանաւանդ պէտք է երաշխիք տայ, որ նման չարիքներ պիտի չկրկնուին»:

Ըստ լիբանանցի իրաւաբան Մուսա Փրենսի, հայասպանութեան մասին.

«Թուրքիայէն ետք, անվիճելիօրէն պէտք է նկատի ունենալ Գերմանիոյ պատասխանատուութիւնը: Այդ պատասխանատուութիւնը կը գտնենք համիտեան վարչակարգին օրով, երբ տեսանելի էր եւ նախատեսելի:

«Այդ ժամանակաշրջանին, Պիզմարքեան ներշնչում ունեցող «Թալիմի Ալմանը» հրապարակային դասընթացք մըն էր: Համագերմանութիւնը, Գերմանիոյ քաղաքական, տնտեսական եւ զինուորական շահերուն համար օգտագործեց համաթրքութիւնը:

«Պէտք է խոստովանիլ, թէ սուլթանը Գերմանիոյ կը պարտի Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրի ձախողութիւնը եւ Պերլինի դաշնագիրի մեռեալ տարր մնալը: Թուրքերու, ապա գերմաններու պատասխանատուութենէն ետք, պէտք է նկատի ունենայ համաձայնական երկիրներու պատասխանատուութիւնը: Անգլիան, Ֆրանսան, Իտալիան, Ռուսիան եւ Աւստրիան»:

Գերմանացի ականաւոր հրապարակագիր Հարրի Շթուրմըր, որ 1915-1916-ին Կ. Պոլիս եղած է «Կազէթ տը Զուլն» թերթի թղթակիցի հանգամանքով եւ մօտէն հետեւած է հայկական ջարդերուն: Իր գիրքը, որ կը կոչուի «Պատերազմի երկու տարիներ Կ. Պոլսոյ մէջ», գրուած է 1917-ին, ժընեւ:

Ինչ քաջութեամբ, որ կը խոստովանի իր երկրին՝ Գերմանիոյ մեղապարտութիւնը պա-

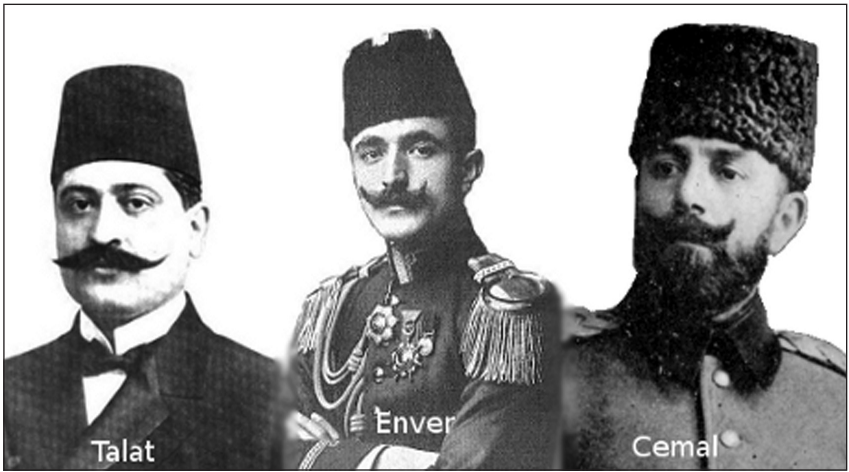

տերազմին ծագման մէջ, նոյն քաջութեամբ կը հաստատէ իր երկրին անքաւելի մեղսակցութիւնը՝ կոտորածներուն մէջ.

«Երկու գերմանացի սպաներ, երբ Աւստրոլոյի ներքին քաղաքներէն մէկուն մէջ կը գտնուէին, եռանդով ստանձնեցին հայերը տարագրելու եւ բնաջնջելու նախաձեռնութիւնը: Տեսնելով որ դժբախտ ժողովուրդի զանգուած մը, այրեր, կիներ եւ փոքրեր, տան մը մէջ ապաստանած եւ ամրացած են հոն, սպանդանոց տարուող արջառներու պէս մահուան գիրկը չքշուելու համար եւ թնդանօթներու փողը անոնց վրայ ուղղուած ըլլալով հանդերձ, ոեւէ թուրք տխուր քաջութիւնը չէր ունենար կրակելու, անոնք հերոսութիւն մը համարեցին իրենց լաւ թնդանօթածիգի հանգամանքը ցոյց տալ եւ անձամբ սկսան կրակել, առանց ոեւէ մէկէն հրաման ստացած ըլլալու»:

1920 թուին, Պերլինի մէջ հրատարակուած է «Ապրումներ համաշխարհային պատերազմի մասին» վերնագիրը կրող գիրք մը, որուն հեղինակն էր կայսերական Գերմանիոյ ֆինանսական նախարար, գերմանական «Կեդրոն» կուսակցութեան առաջնորդ՝ կաթողիկէ Մաթիաս Էռցպերկերը: Գերման նախարարը իր գիրքին մէջ կը գրապարտէ գերմանացիներու մեղսակցութիւնը հայկական կոտորածներուն մէջ եւ հետեւեալը կը գրէ.

«Եւրոպական հաշուեմատեանի ամենասու էջերէն մէկն է, անտարակոյս, հայկական հարցը: Գրեթէ ամէն վեճ, զոր ունեցած է

Թուրքիա՝ որեւէ մեծ պետութեան հետ, տառապանք պատճառած է հայերուն:

«Այդ օրերուն, գերման հեղինակաւոր շրջանակներու հետ յաճախ խօսեցայ այն հարցի մասին, թէ Յայաստանի մէջ պատահած դէպքերուն պատճառով պետք չէ՞ր արդեօք Թուրքիոյ վրայ բանեցնել այնպիսի ճշում մը, որ նոյնիսկ չխուսափէր Դաշնակցութիւնը չէղեալ նկատելէ:

«Սակայն, ամենալուրջ խորհրդածութիւններէ յետոյ հեռու մնացինք անկէ, նկատելով, որ այդպիսի միջոց մը պիտի չօգնէր հայերուն, այլ հաւանաբար կրնար միայն վնասել:

«Բոլոր դէպքերը ճշդիւ ճանչնալէ ետք, պատրաստ եմ ըսել, թէ Յայաստանի շատ ցաւալի պատահարներուն համար կարելի չէ մեղադրել գերմանական պետութիւնը: Գերման իշխանութիւններն ու գերման կաթողիկէները ամէն ինչ ըրին սարսափը խնայելու համար»:

Նախարար Մ. Էռցպերկերն էր 1918-ին կայսերական Գերմանիոյ կողմէ զինադադարը ստորագրողը, իսկ 1921-ին, գերմանացի երիտասարդ ֆաշիստ մը սպաննեց Պերլինի մէջ:

Հիմա տեսնենք Թալէթ փաշան ինչ կը գրէ իր յուշերուն մէջ, «Թուրք ժողովուրդին պաշտպանողական»-ը խորագրին տակ, որ լոյս տեսաւ թրքական «Թերճուման» օրաթերթի նոյեմբեր 1991 թիւին մէջ:

«Իրականութեան մէջ զինուորական կանխազգուշական միջոցառում մըն էր միայն, որ անգութ ու անարգ մարդոց ձեռք ողբերգութեան մը վերածուեցաւ:

«Նպատակս այս բոլորին տգեղութիւնը թաքցնել չէ, միայն կ'ուզեմ ըսել, թէ անարդարութիւն ու կամայական դիրքաւորում է այս բոլորին համար մեղադրել ամբողջ կառավարութիւնը, Իթթիհատի վարչութիւնը եւ անոր անդամները, որոնք ոչ մէկ կապ ունեցած են պատահարներուն հետ:

«Անոնք հայերու դէմ կատարուածին համար վերջին ծայր յուզուած են ու միշտ ջանացած են ազդեցութիւն բանեցնել կառավարութեան վրայ, որպէսզի արգելք ըլլան դէպքերուն:

Կարգ մը չարամիտ ու թշնամիին ծանայող մարդիկ նաեւ Գերմանիոյ պատիւը ոտնակոխ ըրին, քարոզչութիւն կատարելով որ գերմանները դրդած են թուրքերը հայերու դէմ շարժման անցնելու:

«Դէպքերը հակառակը ցոյց կու տան. անմիջապէս որ պատահար մը կը լսուէր, գերմանական կառավարութիւնը բողոքագիրով մը կը թելադրէր վերջ տալու»:

«Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով՝ երեք ամսուան մէջ ես գործ կատարեցի, քան Ապտիլ Համիտ՝ երեսուն տարուան մէջ»:

Պուլկար գնչու Թալէթ փաշա

«Հայոց ցեղասպանութիւնը տեղի ունեցած է Գերմանիոյ գիտութեամբ, Գերմանիան ոչ թէ անտեղեակ էր կատարուող Ցեղասպանութեան մասին, այլ Թուրքիոյ մէջ ունեցած էր ներկայացուցիչներու միջոցով կրկնակի տեղեակ էր կացութենէն:

Այսպէս կը գրէ ամերիկացի պատմաբան Սուզըն Բ. Պլէրը, իր «Անմարդկայնութեան չքմեղանքներ. գերմանական պաշտօնական կեցուածքը 1915-ի հայասպանութեան հանդէպ» գիրքին մէջ եւ կը շարունակէ:

«Թուրքիոյ ֆաշական վարչակարգը ծրագրեց ու գործադրեց Հայոց ցեղասպանութիւնը՝ ժամանակի մեծ պետութիւններէն Գերմանիոյ գիտութեամբ եւ մեղսակցութեամբ, մինչ դաշնակիցներ բուռն բողոքող պետութիւնները այսօր լուռ են եւ կը ճգնին

կասկածի տակ առնել Յեղասպանութեան իրողութիւնը:

«Գերմանիան հնարաւորութիւնն ուներ կասեցնելու կոտորածները Երիտթուրքերու վարչակարգը կանգուն էր Գերմանիոյ օժանդակութիւններու շնորհիւ:

«Յայասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը աւելի շեշտակի կը դառնայ այն բանով, որ վերջինս հրապարակ եկաւ նաեւ Յեղասպանութեան իրողութեան քողարկումով ու մերժումով: Երիտթուրքերու կործանումէն ետք, նաեւ Գերմանիան փոփոխութեան չենթարկեց իր կեցուածքը»:

Գերմանական շաբաթաթերթ «DIE ZEIT», (Ժամանակ), որ լոյս կը տեսնէ Համպուրկ քաղաքին մէջ, 20 ապրիլ 1990-ին յիշած է գերմանացիներուն պատասխանատուութիւնը հայոց կոտորածին մասին: Հեղինակը՝ ամերիկացի փրոֆեսոր Լ. Լեշնիքը կ'անդրադառնայ Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորկընթաուի մէկ վկայակոչումին, ըստ.

«Գերման ծովակալ ֆոն Ուզետոմ հաստատած կ'ըլլայ տեղահանման ծրագրին գերմանացիներուն կողմէ մշակուած ըլլալը: Նոյն գաղափարը մշակած են Փաուրլ Ռորհպախ եւ Մարշալ ֆոն Տեր Կոլց, իրենց բանախօսութիւններու ընթացքին: Երկուքն ալ առաջարկած են տեղահանուած հայ բնակչութիւն Պաղտատի երկաթուղիին երկայնքին տեղաւորել:

Բայց, կ'ըսէ հեղինակը.

«Ասիկա կօշկակարին կօշիկ ծախելու կը նմաներ, քանի որ թուրքերը շատ լաւ գիտէին ժողովուրդները տեղահան ընելը»:

Այս վկայութիւնները ցոյց կու տան, որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները պատճառ չեղան հայ ժողովուրդի ջարդերուն: Այն քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, ուր ոչխարի պէս մորթուեցանք եւ ջարդուեցանք, այն չէր որ պայքարեցանք կամ կռուեցանք, այլ այն որ չկռուեցանք, թշուառներու պէս մէկը միւսը դաւաճանեցինք, ուժ եւ կարողութիւն չունեցանք ընդդիմանալու թուրքերուն:

Հոն ուր պայքարեցանք, կռուեցանք եւ գէնքի դէմ գէնք բարձրացուցինք, հոն մենք ազատուեցանք եւ փրկուեցանք, օրինակ՝

Վանի հերոսամարտը, Մուսա լեռան հերոսամարտը եւ ուրիշներ:

Վենեզուելացի Ռաֆայել Տը Նոկալետը, 1914-էն սկսեալ կը ծառայէր իբրեւ գերման սպայ-հրամանատար թուրք բանակի մէջ, ուսումը ստացած Գերմանիա:

Այս անաստուած կաթողիկէ քրիստոնեան, որ իր հրամանով 1915-ին մեր սիրելի Վանի վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցներն ու հիւանդանոցները քանդել տուաւ, իր «Չորս տարի կէս լուսնի տակ» գիրքին մէջ հետեւեալը կը գրէ.

«Յայաստանը այսօր ազատ պիտի ըլլար, ինչպէս Պուլկարիան, Սերպիան եւ Մոնթենեգրոն եւ եթէ ոչ բոլորովին ազատ, անկախ գոնէ առնուազն իր անձնական դահիճները պիտի յարգէին եւ վախճային իրմէ:

Եթէ օսմանեան հայերը, փոխարէն իրեն ժամերը թշուառութեամբ, դաւաճանութեամբ եւ խարդախութեամբ կորսնցնելու եւ ամեն ինչը Անգլիայէն, Ֆրանսայէն ու Ռուսաստանէն սպասէին, սկիզբէն գէնքի դիմէին, ինչպէս ազգային սեփական կեանքը, եւ գիտակցօրէն կռուէին եւ մարտնչէին մինչեւ վերջ»:

Երիտասարդ գերմանացի պատմագետ Զլեմընս Չորկենֆրայ, որ անդամ էր Պոխումի Ռուհըր համալսարանի «Սփիւռք եւ ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան հիմնարկ»-ին, ֆորումի մը ընթացքին խօսած էր հայերուն «Մոռցուած ցեղասպանութեան» մասին.

«Յայերուն դէմ գործուած ոճիրին մասին փաստաթուղթերուն մեծ մասը կու գայ գերմանացի վկաներէ: Թուրքիան ամբաստանող այդ տեղեկագիրները կը գտնուին Գերմանիոյ պետական արխիւներուն մէջ, որոնք բաժնուած են Պոնի, Փոթստամի եւ Ֆրայպուրկի միջեւ»:

Պատմագետը յիշած է նաեւ Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Վալթեր Ռուլլերը, 1915-ին գրած էր.

«25 օր անդադար իր առջեւէն անցած էին Եփրատի մէջ նետուած սպաննուած հայերու դիակները...»:

Գերմանիոյ կայսրութիւնը ինքզինք մեղսակից դարձուց այն ոճիրին բոլոր այս տեղեկութիւնները օրին չհրապարակելու համար»:

Յունական «Էլեֆթերոս Թիփոս» օրաթերթը Հայոց ցեղասպանության նուիրուած աշխատանք մը հրատարակած էր՝ ակնարկելով թրքական վայրագութիւններուն եւ թուրքզերման գործակցութեան:

1918 խոյեմբեր 1-էն 2-ի գիշերը Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան «Լպտրլաւ» ռազմանաւը Վոսփորի ջուրերուն վրայէն կը սահեր դէպի Սեւ ծով: Նաւուն մէջ կը գտնուէին երիտթուրքերու «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամները, որոնք իրենց երկիրը կը լքէին՝ Ա. Աշխարհամարտէն ետք աւերակներու տակ ձգելէ ետք եւ փրկուելու համար ձերբակալութենէ, պատիժէ:

«Անոնց մէջ կը գտնուէին բժիշկներ Նազըմ Պէյ եւ Պեհաետտին Շաքիր, Տրապիզոնի ընդհանուր կառավարիչ Ճեմալ Ազմի եւ Պոլսոյ ոստիկանապետ Պետրի Պէյ: Բոլորը կազմակերպիչներ ու գործադրիչներ՝ «որոշ լուծումի», որոշ անձերու վերջնական հաշուեյարդարի, ինչպէս մեծ վեզիր Սեհմետ Թալէաթ փաշա իր հեռագիրներուն մէջ ծածկագրուած կը գրէր՝ անդրադառնալով հայոց տեղահանութիւններուն...»

Հայոց ցեղասպանութեան ամենէն ահաւոր ու ամենէն զարհուրելի հետեւանքը այն եղաւ որ 3.000 տարիներու հայրենի հողը կորսընցուցինք, եւ պատմական թրքահայաստանը մնաց առանց հայու:

Անցեալի եւ այսօրուան Եւրոպան եւ Միացեալ Նահանգները գաղափարական եւ տնտեսական աշխարհին համար, իրենց պետութեան շահերը աւելի ծանր կը կշռեն քան իրաւունքի գիտակցութիւնը:

Օտարներէն շահ չկայ, պետք է միայն հիմնուինք մեր սեփական ուժերուն վրայ:

Այսօր Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի Հանրապետութեան ժողովուրդները հայրենիքի ազատութեան եւ անկախութեան սկզբունքը իրացուցած են:

Իսկ սփիւռքահայութիւնը իր ամբողջ կուսակցութիւններով, կազմակերպութիւններով եւ հայոց եկեղեցական բոլոր հոգեւորականներով անխտիր, պետք է վերջապէս ցոյց տայ անսիրտ, ստախոս, անաստուած եւ դրամասեր մեծ պետութիւններու կառավարութիւններուն որ ինքն է Արեւմտեան Հայաստանի տերն ու տիրականը: Սփիւռքահայութիւնն է, որ տասնեակ տարիներէ ի վեր կը պայքարի ու պիտի պայքարի եւս երկար տարիներ, որովհետեւ որդեգրած է եւ կը հետապնդէ հայ ժողովուրդի եւ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան եւ անկախութեան իտեալը:

Մենք հաստատ հաւատացած ենք որ անպայման պիտի յաղթանակէ արդարութիւնը, պիտի իրականանայ հայ ժողովուրդի երազը, Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը եւ մենք ալ պիտի ունենանք հատուցումի օրը, եթէ չկորսնցնենք մեր յոյսն ու հաւատքը:

ՀԱՍՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Գերմանիա, յունուար 2019

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՑԱԿԱԶՄԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԱՐԱՐՔՆԵՐՈՒՄ

Այս օրենքը չի կարող մահանալ,
քանի որ շատ
մարդիկ են մահացել,
որպեսզի այն ապրի:
Ռ. ԼԵՄՔԻՆ

Միջազգային իրաւունքի հանրայայտ մասնագետներից մէկի, ազգութեամբ հրեայ Ռաֆայել Լեմքինի վրայ մեծ ազդեցութիւն է գործել Սողոմոն Թեհլիրեանի կողմից 1921 մարտի 15-ին Պերլինի մարդաշատ փողոցներից մէկում, Յայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր կազմակերպչի՝ Թալեաթի ահաբեկումից յետոյ անցկացուած դատավարութիւնը: Լուովի համալսարանի բանասիրական բաժանմունքի ուսանող Լեմքինի այն հարցին, թէ ինչո՞ւ մեծ ոճրագործին շանսատակ անողը եսթարկուում է քրեական պատասխանատուութեան, իսկ միլիոնաւոր անմեղների դահճապետը՝ ոչ, դասախօսը յայտնեց, որ հարցի պատասխանը պետք է որոնել պետութիւնների ինքնիշխանութեան եւ «չկայ յանցանք՝ չկայ պատիժ, եթէ դրանք նախատեսուած չեն օրէնքով» սկզբունքների ընդհանուր պարունակում եւ որպէս օրինակ, բերեց հաւեր պահող գիւղացուն, ով իր հաւերին մորթելու դէպքում, հարեանը պետք չէ խառնուի: Լեմքինի պատասխանը լակոնական էր՝ մարդիկ հաւեր չեն: Նա ցնցուած էր ինչպէս դասախօսի պատասխանից, այնպէս էլ հայ ժողովրդի հանդէպ համակարգուած ու ծրագրուած սպանոցից եւ արդարադատութեան բացակայութիւնից: Նա, ով 14 տարեկանում տիրապետում էր 14 լեզուների, հարցի պատասխանը գտնելու համար թողեց բանասիրութիւնը եւ խորացաւ իրաւագիտութեան մէջ՝ նուիրուելով մարդկութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւնների ուսումնասիրմանը:

Ռաֆայել Լեմքինին յաջողուեց հրաշքով փրկուել Ռոջակիզման սարսափներից եւ անցնել Միացեալ Նահանգներ: «Առանցքի պետութիւնների իշխանութիւնը բռնազաւթուած Եւրոպայում» գրքի մէջ, Լեմքինը, նկարագրելով թուրքերի վայրագութիւնները հայ ժողովրդի նկատմամբ եւ նացիական Գերմանիայի կողմից հրեաների զանգուածային սպանութիւնները, առաջին անգամ օգտագործեց «կեղտոց» եզրոյթը: Այն կազմուած է յունարէն «genos» (ցեղ, ազգ կամ տոհմ) եւ լատիներէն «cide» (սպանել) բառերից, ինչը բառացիօրէն նշանակում է «ցեղի, ազգի կամ տոհմի սպանութիւն»: «Ցեղասպանութեան յանցագործութիւնը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին» համաձայնագիրը, որի նախագծի հեղինակը Լեմքինն էր, ՄԱԿ-ի Գլխաւոր վեհաժողովի կողմից հաստատուեց

1948թ. դեկտեմբերի 9-ի թիւ 260-Ա. բանաձեւով: Ներկայումս համաձայնագրին միացած երկրների թիւը 144-ն է:

Չարկ է նշել, որ «կենցիտ» եզրոյթի հիմնադիր եւ հայ ժողովրդին այդքան անհրաժեշտ Համաձայնագրի նախագծի հեղինակը մահացաւ 1959-ին, ծայրայեղ աղքատութեան մէջ: Ճակատագրի հեգնանքով նրա յուղարկւորութեանը մասնակցել է ընդամենը 7 հոգի: Շիրմաքարը հպարտութեամբ կրում է «Յեղասպանութեան համաձայնագրի հայրը» փորագրութիւնը:

Համաձայնագրի Ա. յօդուածի համաձայն՝ պայմանաւորուող կողմերը հաստատում են, որ ցեղասպանութիւնը, անկախ նրանից՝ կատարուում է խաղաղ, թէ պատերազմական պայմաններում, ըստ միջազգային իրաւունքի՝ յանցագործութիւն է, որը նրանք պարտաւորուում են կանխարգելել եւ պատժել այն կատարելու համար: Յօդուածից նկատելի է, որ պայմանաւորուող կողմերն օգտագործել են ոչ թէ «որոշում են», «վճռում են», «սահմանում են», այլ «հաստատում են» եզրոյթը, դրանով իսկ ընդգծելով նախկինում կատարւած՝ պատմութեանը յայտնի այն ցեղասպանական գործողութիւնները, որոնք բնորոշւած են Համաձայնագրում:

Համաձայնագրի 2-րդ յօդուածը ցեղասպանութիւն է համարում հետեւեալ գործողութիւններից ցանկացածը, որը կատարուում է ազգային, ցեղային կամ կրօնական խմբի

լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման մտադրութեամբ՝ ա) խմբի անդամների սպանութիւն, բ) խմբի անդամներին մարմնական կամ մտաւոր վնասի պատճառում, գ) միտումնաւոր այնպիսի պայմանների ստեղծում այդ խմբի համար, որ հաշուարկուած են յանգեցնելու նրանց լիարժեք կամ մասնակի ֆիզիքական ոչնչացմանը, դ) այնպիսի միջոցառումների պարտադրում, որ կը կանխարգելէր այդ խմբի ծնելիութիւնը, ե) այդ խմբի երեխաներին հարկադրաբար այլ խումբ տեղափոխելը:

Այսպիսով՝ 1948 թուականից ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչուեց որպէս մարդկութեան անվտանգութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւն եւ պատժելի արարք, որի յանցակազմի իրաւական սահմանումը տրուեց Համաձայնագրի 2-րդ յօդուածում:

Յեղասպանութիւնը ոչ թէ սովորական մարդասպանութիւն է, այլ՝ յանցագործութիւնների յանցագործութիւն, եւ այն պայմանաւորուած է ոչ թէ սպանուած մարդկանց քանակով, այլ բացառապէս տուեալ խմբին, ազգին, ցեղին, համայնքին ոչնչացնելու ցանկութեամբ ու վճռականութեամբ:

Անդրադառնալով ցեղասպանութեան յանցակազմի ենթակային, ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ այն հասարակական յարաբերութիւնները, որոնք ապահովում են ազգային, ազգային, ցեղային եւ կրօնական խմբերի կեանքի անվտանգ պայմանները: Իսկ ցեղասպանութեան առարկայական կողմը Համաձայնագրի 2-րդ յօդուածում նշուած գործողութիւններն են:

Հասկանալի է, որ ենթակայական կողմից յանցագործութիւնը կատարուում է ուղղակի դիտաւորութեամբ, որի պարտադիր յատկանիշ է նպատակը՝ ազգային, ազգային, ցեղային կամ կրօնական որեւէ խմբի լիովին կամ մասամբ ֆիզիքական ոչնչացումը:

Համաձայնագրի 3-րդ յօդուածը ցեղասպանութեան յանցագործութեան ենթակայ է

ճանաչում պետութեան սահմանադրութեամբ պատասխանատու ղեկավարներին, պաշտօնատար եւ մասնաւոր անձանց:

Ամէն դէպքում հարց է ծագում՝ Օսմանեան կայսրութեան վերջին կէս դարում հայ ժողովրդի արեւմտեան հատուածի դէմ կատարուած սպանողը, վայրագութիւնները, կարելի՞ է համարել որպէս մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւն, որպիսիք նշուած են Համաձայնագիրի 2-րդ յօդուածում:

Երիտթուրքերը, կեղծ կարգախօսերով իրականացնելով ռազմական յեղաշրջում (1908), իրենց քաղաքականութեան հիմքում դրեցին փանթուրանական եւ փանիսլամական գաղափարախօսութիւնը, որի ելութիւնը՝ Պալքանեան թերակղզուց մինչեւ Ալթայի երկրամաս ձգուող տարածքներում բնակուող բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին «Մեծ Թուրան» միասնական պետութեան մէջ միաւորելու գաղափարն էր: Երիտթուրքերը քաջ գիտէին, որ իր պատմական հայրենիքում ապրող հայ ժողովուրդը սեպի պէս խրուած էր իրենց ծրագրերի մէջ, որից յաւերժ ձերբագատուելու համար պետական մակարդակով որոշուեց՝ բնաջնջել հայերին եւ դրա համար յարմար առիթ հանդիսացաւ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Կովկասեան ռազմաճակատում կրած խոշոր ռազմական պարտութիւնները, որոնց պատճառներից մէկն էլ թուրքերը համարում էին հայերի համագործակցութիւնը ռուսների հետ: Արեւմտեան Հայաստանում եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս հայաշատ վայրերում հայերի բնաջնջման հարցը քննարկուեց երիտթուրքական կառավարութեան պարագլուխների եւ միւս գործիչների 1915-ի փետրուարին կայացած գաղտնի խորհրդակցութիւնում, որտեղ ընդունուեց համապատասխան որոշում եւ յանձնարարեց կառավարութեանը՝ իրականացնել այն բոլոր հնարաւոր միջոցներով: Կազմուեց

գործադիր կոմիտէ եւ նշանակուեցին լիազօրներ վիլայեթներում: Ստեղծուեց հայերի բնաջնջման կազմակերպութիւն: Գործի դրուեց ամբողջ պետական մեքենան:

Պայմանականօրէն Հայոց ցեղասպանութեան օր է համարում 1915 ապրիլի 24-ը, երբ Կոստանդնուպոլսում ձերբակալուեց հայագի մտաւորականութեան ծաղիկը: Հայերի ցեղասպանութիւնն իրականացուեց մի քանի փուլերով: Նախ, թուրքական բանակ զօրակոչուած հայ տղամարդկանց զինաթափեցին եւ մաս-մաս ոչնչացրին: Այնուհետեւ, 1915 ապրիլի 24-ից մինչեւ 28-ն ընկած ժամանակահատուածում ձերբակալեցին 800-ից աւելի հայ մտաւորականների եւ մեծ մասին ոչնչացրին՝ չինայելով անգամ Օսմանեան խորհրդարանի հայ անդամներին: Երկրորդ փուլն ընդունուած է անուանել քաղաքական սպանութիւն: Ցեղասպանագիտութեան մէջ հենց այս եզրով է սահմանուում ցեղասպանութեան զոհ ցեղային, ազգային, քաղաքական, հասարակական, գիտական եւ մշակութային գործիչների կանխամտածուած ու զանգուածային ոչնչացումը ցեղասպանութիւնն իրականացնող պետութեան կողմից: Նպատակը մէկ է՝ ցեղասպանութեան իրագործումից առաջ կամ ընթացքում գրկել տուեալ ցեղին ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումն ստանձնելու կարող ուժից:

Այդքանից յետոյ անպաշտպան եւ անօգնական կանանց, ծերունիներին եւ երեխանե-

րին բռնատեղահանման քողի տակ ենթարկեցին զանգուածային ոչնչացման: Բռնի տեղահանութեան ընթացքում հարիւր հազարաւոր մարդիկ սպանուեցին թուրք զինուորների, ոստիկանների, մահուան յատուկ ջոկատների՝ քրտական եւ չերքեզական աւազակախմբերի կողմից:

Տեղասպանութեան կազմակերպուած բնոյթը եւ ծաւալը պատկերացնելու համար բաւական է միայն մեջբերել Թալէաթի 1915 սեպտեմբերի 15-ի հրահանգը. «Թուրքական հողի վրայ հայերի ապրելու եւ աշխատելու իրաւունքը լիովին վերացուած է: Դրան համապատասխան կառավարութիւնն իր վրայ է վերցնում ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ հրամայում է չինսայել նոյնիսկ օրօրոցի մանուկներին»: Տեղական իշխանութիւններին հրահանգ էր իջեցուել՝ ուշադրութիւն չդարձնել ո՛չ սեռին, ո՛չ տարիքին եւ ո՛չ էլ խղճի խայթին, բոլորին ոչնչացնել, բայց լինել ուշադիր, որպէսզի սպանողը բնակավայրերից եւ ժողովրդից հեռու լինի:

Փաստերը վկայում են, որ ցեղասպանութեան արդիւնքում Օսմանեան Թուրքիայում նահատակուեց շուրջ մէկուկէս միլիոն հայ, կենդանի մնացածների մի հատուած, մանաւանդ որք երեխաները, բռնի կերպով հաւատափոխ եղան: Սակաւաթիւ փրկուածները ցիրուցան եղան աշխարհով մէկ:

Հայկական բարձրաւանդակի 9/10 մասը գրկուեց իր բնիկ տերերից, թուրքերի ցեղաս-

պան գործողութիւններից անմասն չմնացին նաեւ յոյները, ասորիները, եգիպտիները:

Իրենց պատմական հայրենիքում բնակուող հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտթուրքերի կիրառած ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնն առաջին անգամ միջազգային մակարդակով դատապարտեցին Անտան-

տի պետութիւնները՝ Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսաստանը՝ 24 մայիս 1915-ի համատեղ հռչակագրով: Այդ փաստաթղթից նկատելի է, որ դաշնակից երկրներն Արեւմտեան Հայաստանում եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս հայաշատ վայրերում հայ բնակչութեան զանգուածային կոտորածները ոչ թէ սովորական յանցագործութիւններ են համարել, այլ, ըստ էութեան, «մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դեմ ուղղուած նոր յանցագործութիւններ»: Միեւնոյն ժամանակ, այդ նոր յանցագործութիւնների վկայակոչումը ցոյց է տալիս, որ դրանց ենթական ամբողջ աշխարհի մարդկութիւնն է, որի մի մասը պատմական հայրենիքում բնաջնջուող հայ ժողովուրդն էր: Հռչակագրում նշուած միայն այն հանգամանքը, որ «Վանի շրջակայ հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչները մորթուել են մինչեւ վերջին մարդը», յուշում է մեզ, որ երիտթուրքերի կառավարութեան նպատակը հայ ժողովրդի իսպառ բնաջնջումն է եղել (յանցագործութեան առարկայական կողմը): Դրա վառ ապացոյցն այն է, որ ներկայում Արեւմտեան Հայաստանում եւ Հայկական Կիլիկիայում մահմետականութիւն ընդունած շատ թէ քիչ ծպտեալ հայեր կան (Թուրքիայի տարածքում միակ հայկական բնակավայրը Վաքըֆ-լը գիւղն է՝ 135 բնակիչներով): Հռչակագիրն աներկբայ յուշում է, որ հայկական կոտորածների անմիջական պատասխանատուները՝ թուրքական կառավարութեան բոլոր անդամները եւ տեղական իշխանութիւնները (յան-

ցագործութեան ենթակայ), որոնք գործել են «բացայայտ թոյլտուութեամբ, իսկ յաճախ էլ ուղղակի համագործակցութեամբ» (առարկայական առումով՝ ուղղակի դիտաւորութեամբ), պէտք է պատասխանատուութիւն կրեն իրենց յանցաւոր արարքների համար:

Յռչակագիրի իրաւական վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ դաշնակից պետութիւնները հայկական կոտորածները որակել են ոչ միայն որպէս մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ ուղղուած նոր յանցագործութիւն, այլեւ բացայայտել են մարդկութեան դէմ ուղղուած այդ նոր յանցագործութեան յանցակազմը եւ նրա տարրերը:

Թւրքական կառավարութիւնը քաջատեղեակ լինելով, որ պատերազմի աւարտից յետոյ նախատեսուում է ստեղծել միջազգային դատարան, երիտթուրքական կառավարութեան անդամների եւ նրանց տեղական ներկայացուցիչների նկատմամբ «բեմականացրին» մի դատավարութիւն՝ տալով դրան «Օսմանեան կայսրութիւնն առաջին համաշխարհային պատերազմի մէջ ներքաշելու եւ հայերի տեղահանութիւնն ու կոտորածը կազմակերպելու համար երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարներին, ինչպէս նաեւ՝ «Միութիւն եւ առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներին քրեական պատասխանատուութեան ենթարկելու մասին» յորջորջումը:

Այնուհետեւ, պետական իշխանութեան բարձրագոյն մարմնի որոշմամբ կազմուեցին երեք ռազմական արտակարգ ատեաններ: Դատի տրուածների թւում էին նաեւ Թալէթ, Էնվեր, Ճեմալ փաշաները, Պեհաեւտտին Շաքիր պէյը, դոկտոր Նազըմ պէյը եւ այլոք: Փաստօրէն դատարանի առջեւ կանգնեց երիտթուրքների կառավարութեան մի փոքր մասը: Ծիծաղելի է, որ պատմութեանն անծանօթ մեթոտներով մի ամբողջ ժողովուրդ յօշոտելու համար դատարանի առջեւ կանգնել էին մի քանի տասնեակ ճիւղեր, որոնք

մեղադրում էին առանց խորհրդարանի համաձայնութեան եւ գիտութեան Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մէջ ներգրաւելու եւ հայերի դէմ կիրառած յանցանքների ու ոճրագործութիւնների եւ զանգուածային սպանութիւնների կազմակերպման մէջ: Ըստ հետաքննութեան եւ նախաքննութեան նիւթերի, հայերի տեղահանութիւնը եւ նրանց նկատմամբ կատարուած յանցագործութիւնները ոչ թէ սահմանափակ կամ տեղական բնոյթ են ունեցել, այլ կանխամտածուած իրականացուել են երիտթուրքների պարագլուխների ինչպէս բանաւոր, այնպէս էլ գրաւոր գաղտնի հրահանգներով: Տեղահանութիւնը ռազմական կամ կարգապահական նպատակ չի հետապնդել, այլ հիմնական նպատակը՝ «հայերի ոչնչացումն էր», որպէս երկրի միակ փրկութիւն: Այդ նպատակին հասնելու համար երիտթուրքերը ստեղծել են յատուկ մահուան ջոկատներ եւ բանտերից ազատ արձակուած յանցագործների կամաւորական խմբեր՝ տեղահանուած անգէն հայերի դէպի Տեր Չօր քայլող կարաւանները կոտորելու եւ ոչնչացնելու համար: Հայերի նկատմամբ կոտորածներն ու վայրագութիւնները, նրանց ունեցուածքի թալանն ու կողպուտը որոշուած է եղել երիտթուրքերի

գործողութեան իրականացման արդիւնքում ոչնչացուեցին Թալէաթ, Էնվեր եւ ճեմալ փաշաները, երիտթուրքական կառավարութեան առաջին վարչապետ Սայիտ Յալիմը, յատուկ մահուան ջոկատների հիմնադիր Շաքիրը, Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ Ազմին, ինչպէս նաեւ այն հայ մատնիչները եւ գործակալները, որոնք համագործակցել էին հայակեր դահիճների

«Միութիւն եւ առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից: Կուսակցութեան որոշումներին դեմ գնացողները համարուել են հայրենիքի դաւաճաններ, իսկ կամակատարները խրախուսուել են: Ռազմական եւ ներքին գործերի նախարարութիւնների հովանաւորութեամբ եւ աշխուժ մասնակցութեամբ յատուկ մահուան ջոկատների՝ հրոսակների կողմից գործադրուած սպանդի հետեւանքով ամբողջ Հայկական բարձրաւանդակը եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս հայաշատ վայրերը հայազուրկ եղան: Երկրի ճանապարհները լցուած են եղել կանանց եւ երեխաների դիակներով: Տեղահանութեան եւ կոտորածների ընթացքում գործի է դրուել երեխաներին կրօնափոխ անելու քաղաքականութիւնը:

Յաւալի Է, որ մի ամբողջ ազգ բնաջնջելու համար թուրքական դատարանի առաջ կանգնեցին ընդամենը 71 յանցագործ: Երեւում էին կազմակերպիչները, բայց չկային կատարողները, դրդիչները, օժանդակողները: Դատավարութեան գործընթացից դուրս մնացին այն 77 յանցագործները, որոնք անգլիացիների թեթեւ ձեռքով տեղափոխուել էին Մալթա կղզի եւ հետագայում փոխանակուել անգլիացի գերի գիւնուորների հետ:

Մահապատժի դատապարտուածների նկատմամբ դատավճիռի ի կատար ածումն իրականացուեց «Հայ վրիժառուների աստեան»-ի կողմից: «Նեմեսիս» (վրեժխնդրութեան հին յունական աստուածուհու անունը)

հետ: Վերջիններիս ճակատագիրին արժանացան 1918 սեպտեմբերին Պաքուի 30 եւ 1920 մարտի 23-ին Շուշիի 35 հազար հայերի ցեղասպանութեան գլխաւոր կազմակերպիչներ Խան Խոյսկին, Խաս Մահմեդովը եւ այլք:

Երիտթուրքերի դատավարութիւնը ցոյց է տալիս, որ «ցեղասպանութիւն» եզրոյթը չէր կարող տեղ գտնել երիտթուրքերի նկատմամբ կայացուած դատական **աքթերում**, սակայն առաջադրուած մեղադրանքները եւ ձեռք բերուած ապացոյցները որեւէ կասկածանքի տեղիք չեն տալիս, որ դատապարտուած անձանց արարքներում առկայ են ցեղասպանութեան յանցակազմի այն բոլոր տարրերը, որոնք նախատեսուած են Համաձայնագիրի 2-րդ յօդուածի 1-5-րդ կետերում: Հենց միայն դատավարութեան նիւթերում բազմիցս օգտագործուող «կանխամտածուած յանցագործութիւններ», «վայրագութիւններ», «գազանութիւններ», «տեղահանման հիմնական նպատակը հայերի ոչնչացումն է», «կոտորածի գործադրման որոշում», «քրեական յանցագործ հրոսակախմբերը ստեղծուած էին տեղահանուած հայերի քարաւանները կոտորելու եւ ոչնչացնելու համար», «կանոնաւոր ու խիստ կազմակերպուած հայերի կոտորած, ոչնչացում», «ամայի վայրերում անզէն հայերի կարաւանների ոչնչացում», «հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացում» եզրոյթները եւ դատական նիստերում իրապարակուած հեռագրերն ու ծածկագրերը վկայում են, որ Արեւմտեան Հայաստանի եւ

Թուրքիայի հայաշատ այլ վայրերի հայերի տեղահանման մասին որոշումը հայ ժողովրդին իր պատմական հայրենիքից արմատախիլ անելու եւ նրան իսպառ բնաջնջելու նպատակով է կայացուել եւ իրականացուել, ինչն էլ հայերի նկատմամբ գործադրած ցեղասպանութեան բաղկացուցիչ մասն է կազմում:

Թէկուզ «բռնութեամբ տեղահանել» եզրոյթը Յամաձայնագիրի 2-րդ յօդուածում չի արձանագրուած, բայց համարձակօրէն կարող ենք պնդել, որ ոչնչացման նպատակով մարդկային խմբի տեղահանութիւնը հանդիսանում է այն գործողութիւններից մէկը, որը բաւարար պայմաններ է ստեղծում խմբի վերացման համար:

Օսմանեան կայսրութեան ռազմական արտակարգ ատեանների կողմից կայացուած դատավճիռներն այս կամ այն չափով տուեցին հայ ժողովրդի դէմ գործած ծանր ոճրագործութեան իրաւական գնահատականը: Այդ դատական **աքթերը** հետագայում չեն գանգատարկուել կամ բողոքարկուել: Դրանց հիմնաւորուածութիւնն ու օրինականութիւնն ընդունուել են նաեւ Թուրքիայի կողմից, ինչը կարող է միայն վկայել, որ Թուրքիան ժամանակին ընդունել է ճանաչել է հայերի նկատմամբ գործած ցեղասպանութիւնը: Նման պայմաններում, ներկայումս անիմաստ է ինչ որ յանձնաժողովներ ստեղծել, արխիւներ բացել եւ բանավիճել՝ պատասխանելու այն հարցին՝ ցեղասպանութիւն եղե՞լ է, թե՞ ոչ: Եթէ իր պատմական հայրենիքում բնաջնջուել է մի ամբողջ ժողովուրդ, ի՞նչ արխիւներ բացելու մասին կարող է խօսք գնալ: Արեւմտեան Յայաստանն առանց հայերի, աշխարհասփիւռ հայութիւնը եւ թուրքական դատարանների կողմից հաստատուած իրաւական փաստերը Յայոց ցեղասպանութեան անհերքելի ապացոյցներ են:

Երիտթուրքերի դատավարութիւնը լուծեց ցեղասպանութեան հետեւանքների վերացման ընդամենը մէկ բաղադրիչ՝ չլուծելով հայ

ժողովրդի արեւմտեան հատուածի նիւթական, հոգեւոր, մտաւոր եւ արեան կորստի հատուցման հարցերը: Այդպէս էլ մնաց չլուծուած հայերի՝ իրենց պատմական հայրենիք վերադառնալու եւ այնտեղ ապրելու իրաւունքը: Չնայած դատավարութեան հիմնական մասը պտտուում էր հայերի բռնի տեղահանութեան եւ կոտորածների շուրջ, բայց պահանջատեր հայ ժողովրդի ունէ ներկայացուցիչ ներգրաւուած չէր երիտթուրքերի դատավարութիւնում:

Հետագայում ցեղասպան Թուրքիայի հանդէպ միջազգային արգելանքների կիրառման անհրաժեշտութիւնը ծագեց 1920 օգոստոսի 10-ի՝ Սեւրի հաշտութեան պայմանագիրով, որի «Պատիժներ» բաժնում թուրքական կառավարութիւնը ճանաչեց դաշնակից տէրութիւնների իրաւունքը՝ ռազմական ատեանին յանձնելու պատերազմի օրէնքներն ու կանոնները խախտած, շարդերի մէջ մեղաւոր անձանց, ինչպէս նաեւ նրանց կատարած ոճրագործութիւնների վերաբերեալ տեղեկութիւններն ու փաստաթղթերը: Թուրքիան, ստորագրութիւնը դնելով Սեւրի պայմանագրի տակ, դրանով իսկ ընդունել է հայերի նկատմամբ կատարած ցեղասպանութեան պատասխանատուութիւնը:

Սեւրի պայմանագիրը եւ Միացեալ Նահանգների նախագահ Վուորո Ուիլսոնի իրաւարար վճիռը կարող էին նպաստել յաղթահարելու Յայոց ցեղասպանութեան հետե-

լանքները, սակայն այդ երկու փաստաթղթերը քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում մնացին թղթի վրայ:

Հայոց ցեղասպանության անպատժելիությունը ծնեց նոր ցեղասպանություններ: Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին Հիթլերը, փորձելով արդարացնել իր յանցաւոր գործողությունները հրեաների եւ սլաւոնական բնակչութեան նկատմամբ, լկտիութեամբ յայտարարել է, որ ներկայումս հայերի կոտորածների մասին ունէ մէկը չի յիշում: Միգուցէ նման մտքերով էին ներշնչուած ազերի թուրքերը, երբ Խորհրդային Միութեան փլուզման նախօրեակին՝ Սումկայիթում, Գանձակ-Կիրովապատում, Պաքում եւ Ազրայեյճանի հայաշատ ու հայաբնակ այլ վայրերում շարունակեցին իրենց ցեղասպան գործողութիւնները, որոնց անպատժելիութիւնից ոգէւրուած՝ 1992 ապրիլի 10-ին գազանային մեթոտներով իրականացրին Արցախի Մարտակերտի շրջանի Մարաղայ գիւղի բնակիչների արհեսալի սպանոյր, որին զոհ գնացին գիւղի շուրջ 100 կանայք, երեխաներ եւ ծերեր:

Թուրքական պատմագիտութեան այն կեղծ տեսակետը, թէ իբր 1915 «ցեղասպանութիւն» հասկացութիւնը գոյութիւն չունէ՝ նալու պատճառով Համաձայնագիրը յետադարձ ուժ ունենալ չի կարող, զուրկ է առողջ տրամաբանութիւնից: Այդ առումով, ՄԱԿ-ի Մարդու իրաւունքների յանձնաժողովն իր յատուկ հետազոտութեան մէջ նշել է, որ «ցե-

ղասպանութիւն» բառն առաջացել է վերջերս որպէս նորաբանութիւն, որը բնորոշում է հին յանցագործութիւնները: Ուստի Համաձայնագիրը յետադարձ ուժ ունի եւ լիովին կիրառելի է Հայոց ցեղասպանութեան համար:

Միջազգային իրաւունքը ցեղասպանութեան յանցագործութեան համար վաղեմութեան ժամկետ չի նախատեսում: Այդ է վկայում 1968 փետրուարի 26-ին ՄԱԿ-ի Գլխաւոր վեհաժողովի կողմից ընդունուած «Պատերազմական յանցագործութիւնների եւ մարդկութեան դէմ ուղ-

ղուած յանցագործութիւնների նկատմամբ վաղեմութեան ժամկետ չկիրառելու մասին» Համաձայնագիրը, որը մասնակից պետութիւններին պարտաւորեցնում է ձեռնարկել ամէն մի օրէնսդրական կամ այլ միջոցներ, որպէսզի ազգային օրէնսդրութեամբ սահմանուած վաղեմութեան ժամկետը եւ այլ սահմանափակումները չկիրառուեն փաստաթղթերում թուարկուած յանցագործութիւնների համար հետապնդման եւ պատժի դէպքում: Համաձայնագիրը մարդկութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւնների թուին է դասում ցեղասպանութիւնը:

Պատմական արդարութեան համար մղուող պայքարը պարտութիւն կրել չի կարող: Ազգերն իրենց համար կենսական նշանակութիւն ունեցող իրաւունքները նուաճում են պայքարի միջոցով:

ՎԼԱՏԻՄԻՐ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ

*Արցախի Հանրապետութեան
վաստակաւոր իրաւաբան*

*Արցախ
Յատուկ «Ազդակ»-ի համար*

ԼԵԶՈՒՆ՝ ԶԷՆՔԸ ՓՐԿԱՐԱՐ

Յայ լեզուն տունն է հայուն.- կ'ըստ Մուշեղ Իշխան:

Եթե հողը հայրենիքն է, լեզուն մայրենիքն է, եւ մեզի՝ աշխարհով ցրուած հայութեան համար, յատկապէս արեւմտահայ արմատներով հայութեան համար լեզուն ոչ միայն մեր տունն է, այլեւ հայրենիք է, հայրենիքն է:

Մեծ եղեռնը Ադէսն էր, որուն ենթարկուեցաւ հայութիւնը, մասնաւորաբար արեւմտահայութիւնը, որ կորսնցուց իր թիւին կէսէն աւելին, կորսնցուց իր հողը, եղաւ տարագիր, բայց կրցաւ պահել իր ինքնութիւնը՝ շնորհիւ իր լեզուին: Գաղթի ճանապարհներուն, անապատի աւազներուն վրայ մահամերձ մօր իր զաւկին այբուբեն սորվեցնելու դրուագը լաւագոյնս կ'արտայայտէ այս իրողութիւնը:

Ասոր որքա՞ն կը գիտակցինք այսօր: Այսօ՛ր՝ անկախ բայց միշտ վտանգուած Յայաստանի առկայութեան: Այսօ՛ր՝ մերկ, անօթի ու անօթեան որբերու արդէն հանգիստ, բարօր եւ ունեւոր, բայց ուժացման ճամբան բռնած թոռներուն ներկայութեան:

Ստածենք պահ մը: Ինչո՞ւ ենթարկուեցանք ջարդ ու տարագրութեան: Կրեցինք այդ արհաւիրքը, որովհետեւ մերժեցինք կորսնցնել մեր ինքնութիւնը: Այդ ինքնութեան պահպանումը մեր կեանքէն ալ աւելի էր կարեւոր: Ասոր գիտակցութեամբ մենք ապրեցանք, շարունակեցինք ապրիլ որպէս հայ՝ հարիւր տարի եւ աւելի:

Ինչ որ թշնամին չյաջողեցաւ կատարել իր սուր ու եաթաղանով, ահա արդէն այնքա՞ն հեշտութեամբ ու մե՛ր իսկ մեղսակցութեամբ կը կատարէ մեր հանգստաւետ կեցութիւնը ի սփիւռս աշխարհի:

Անշուշտ այս հաստատումս կրնաք մերժել՝ վկայակոչելով մեր ինքնապահպանման բոլոր ճիգերը քիչ մը ամեն տեղ՝ մեր եկեղեցիներու, վարժարաններու, ակումբներու, միութիւններու եւ մամուլի գոյութեամբ: Եկէք սակայն նայինք մենք մեր աչքերուն մէջ՝ հայելիին առջեւ, ու խղճի հանգստութեամբ հաւատանք, որ կ'ընենք մեր ամբողջ կարելին, գործի լծած ենք մեր ամբողջ ներուժը՝ արժանաւոր կերպով ու անխաթար պահելու համար մեր ինքնութիւնը, այդ ինքնութեան պաշտպան մեր միակ զէնքը՝ մեր լեզուն:

Չտարուինք ինքնախաբերութեամբ:

Քանի՛ հոգի կը հաւատայ, թէ կարելոր է հայերէն գիտնալ, հայերէն խօսիլ, կարդալ ու գրել՝ գիտնալ, լա՛ւ գիտնալ՝ այս մոլորակին վրայ ապրելու համար: Քանի՛ հոգի գիտակից

կերպով ջանք կ'ընե հայերեն ճիշդ ու մաքուր խօսելու, ալ ո՛ր մնաց՝ ճիշդ ու անխաթար գրելու: Քանի՛ հոգի կ'ուզէ, որ գաւակներն ալ հայերեն գիտնան, իրեն՝ չափ, իրմէ՛ ալ աւելի լաւ հայերեն:

Մեր ուսումնարանները, մեր կազմակերպութիւնները որքա՞ն կը յաջողին հայերէնի սերն ու հմտութիւնը սերմանել իրենց աշակերտներուն եւ անդամներուն մէջ: Այդ սերմանումը կատարելու ատակ քանի՛ ուսուցիչ ունինք, քանի՛ վարիչ ու ղեկավար:

Իսկ ո՞ր է ազգային այն ռազմավարութիւնը, որ առաջնահերթութիւն նկատե այդ սերմանողները հասցնելու պարտականութիւնը, առաջնահերթ մարտավարութիւն՝ «ամեն հայ աշակերտի՛ հայկական վարժա-

րան» կարգախօսը: Սփիւռքի հայութեան թիւը կ'աւելնայ, Հայաստանէն թէ հին գաղթօճախներէն արտագաղթը կ'ուճացնէ արեւմուտքի գաղթօճախները, բայց քանի՞ նոր վարժարան կը բացուի... Ամեն պարագայի, նոյնիսկ առանց այդ ուճացման, վարժարանները անհամեմատօրէն անբաւարար են ընկալելու աշակերտական տարիքի բոլոր հայորդիները: Եւ չունին անհրաժեշտ անձնակազմը: Տակաւին, ո՞ր են տնտեսական կռուանները այդ վարժարանները բոլորին դիրամատչելի դարձնելու համար:

Պէտք չէ ստորագնահատել հայերէնի ուսուցումը բաղդատաբար խրամատներուն մէջ տարուած ինքնապաշտպանական պայքարին: Սակայն չստորագնահատելու համար կարելոր է յանձնառութիւնը:

Հաւաքական թէ անհատական յանձնառութիւնը:

Այո, տակաւին կ'ապրի արեւմտահայերէնը, տակաւին կա՛ն խենթեր, որոնք արեւմտահայերէն կը գրեն, թերթ ու կայքէջ կը պահեն. Երբ չի մտում ելք ու ճար՝ խենթերն են գտնում հնար»: Բայց Սարգսրապատի ճակատամարտը, որ տակաւին կը մղենք, քանի մը խենթերով չի մղուիր, այլեւս չի մղուիր: Համազգային «խենթութիւն» է պէտք:

Եւ մեր «խենթութեան» գլխաւոր գէնքը՝ լեզո՛ւն է մեր:

ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀՈԳԵՀԱՐԱԶԱՏ

Անցեալ դարասկզբին Օսմանեան Թուրքիայի իրագործած Հայոց ցեղասպանութիւնը, որ իր ծաւալներով ու վայրագութեամբ անչափելի էր այդ չարագործ կայսրութեան տարածքում հայութեանը եւ միւս ժողովուրդներին՝ յոյներին, ասորիներին ու եգիպտացիներին պատուհասած նախորդ ազգային աղետների համեմատութեամբ, ցնցել էր աշխարհի ողջ առաջադեմ մարդկութեանը: Հայ ժողովուրդը, իր բազմադարեայ պատմութեան ընթացքում երեւի թէ այդքան շատ սրտցաւ բարեկամներ չի ունեցել, քան այդ օրհասական ժամանակաշրջանում, երբ համլեթեան «լինել-չլինելու» երկընտրանքը, թուրքական կործանարար, մահաբեր եաթաղանի տեսքով, սպառնալից կախուել էր մարդկային քաղաքակրթութեան օրհանի՝ Հայկական բարձրաւանդակի վրայ եւ անյիշելի ժամանակներից նրա իրաւատիրոջ՝ հայութեան գլխին:

Անշուշտ, անընդգրկելի է անկեղծ վշտակցութեան, ցասումնալի բողոքի ու դատապարտման այն ալիքը, որ աշխարհում ամենուրեք առաջ բերեց Հայոց եղեռնը Արեւմուտեան Հայաստանում եւ թուրքական կայսրութեան այլ տարածքներում: Տարբեր ազգութեան հանրաճանաչ հասարակական, քաղաքական ու պետական գործիչներ, գիտնականներ, ստեղծագործ մտաւորականութեան ներկայացուցիչներ աշխարհին ահագանգում էին պետութիւնների ու միջազգային ատենաների ղեկավարներին՝ կոչ անելով կասեցնել ու դադարեցնել տալ հայ ժողովրդի ու, յանձին նրա, մարդկութեան դէմ ուղղուած այդ ծանր յանցագործութիւնը:

Նրանցից ոմանք, ամենատարբեր հանգամանքների, այդ թւում՝ ծառայութեան բերումով գտնուելով տարածաշրջանում, զանգրւածային սպանդի սահմուկեցուցիչ տեսարանների անմիջական ականատեսներն էին եւ բողոքի ու դատապարտման իրենց խօսքը հաստատում էին հաւաստի վկայութիւններով ու հանգամանալի նկարագրութիւններով, իսկ արձակ ու չափածոյ ստեղծագործութիւններում գեղարուեստական արտայայտչամիջոցների կիրառմամբ:

Ինչպէս յայտնի է, հայ ժողովրդի նկատմամբ Օսմանեան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարիչների գազանաբարոյ պահուածքի ու գործողութիւնների դէմ զայրալի բողոքներով հանդէս են եկել լորտ ճէյմս Պրայսը եւ Առնոլտ Թոյնպին Անգլիայում, Անատոլ Ֆրանսը, Ժաք տը Մորկանը Ֆրանսայում, Եոհաննէս Լեփսիուսը, Արմին Վեկները Գերմանիայում, Հենրի Մորկընթաուը, Հերպերթ Ատամս Կիպպոնսը Միացեալ Նահանգներում, այլ ժողովուրդներ շատ այլ հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ: Չօրօրինակ, հայկական կոտորածների այդ շրջանում էր, որ բրիտանացի պետական գործիչ, իրաւաբան ու պատմաբան ճէյմս Պրայսը եւ յայտնի պատմաբան Առնոլտ Թոյնպին 1916-ին իրատարակեցին «Հայերի դրութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում 1915-1916» կամ «Կապոյտ գիրքը» (այդպէս էր կոչուում կազմի գոյնի պատճառով) փաստաթղթերի ժողովածուն, որ ներկայացուել էր Մեծն Բրիտանիայի խորհրդարանին:

Այս պարունակում Հայոց ցեղասպանութեան գեղարուեստական արտացոլման անմիջական արտայայտութիւններ են, մասնաւորապէս, դարասկզբի ռուս գրողների արձակ, թէ չափածոյ ստեղծագործութիւնները՝ ակնարկներ, յօդուածներ, պատմուածքներ, բանաստեղծութիւններ ու պոէմներ, որոնք իրապարակուել են ինչպէս ժամանակի ռուսական ու հայկական պարբերական մամուլում, նոյնպէս եւ առանձին ժողովածուների իրատարակութեամբ՝ որպէս բարոյական, երբեմն նաեւ նիւթական աջակցութիւն աղետեալ հայ ժողովրդին:

Անշուշտ, գաղտնիք չէ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցարական ինքնակալութեան քաղաքականութիւնը, որ վարում էր «Հայաստանը

տան՝ առանց հայերի» նշանաբանի ներքոյ, ինչն ամենատարբեր բացասական դրսեւորումներն է ունեցել 1826-1828 թուականներուն ռուս-պարսկական եւ 1877-78 թուականներուն ռուս-թուրքական պատերազմներին յաջորդած շրջաններում, ապա եւ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում: Այնուամենայնիւ, ընդունեք, գոյութիւն ունէր երկու Ռուսաստան՝ ցարական ինքնակալութիւն եւ ռուս ժողովուրդ, առանձնապէս՝ ռուս առաջաւոր մտաւորականութիւն: Եւ հէնց այդ առաջաւոր մտաւորականութեան շրջանակներում է, որ խոր վրդովմունքի տեղիք էր տուել երիտթուրքերի գանգուածային ոճրագործութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայոց Մեծ եղեռնի դէմ ուղղուած բազմաթիւ յօդուածներով ու գրքերով հանդէս են եկել Մաքսիմ Կորքին, Իւրի Վեսելովսկին, Վալերի Պրիւսովը, Մաքսիմ Կովալէսկին, Սերգէյ Կորոտեցքին, զօրավար-բանաստեղծ Ալեքսանտր Կուլեպեակինը, ռուսական մշակոյթի ու գիտութեան շատ այլ գործիչներ: «Ինչ էլ ասելու լինեն թուրքերի պաշտպանները, ինչպիսի վկայակոչութիւն էլ կատարեն «պետական անհրաժեշտութեանը», ոչինչ չի կարող արդարացնել գանգուածային կոտորածները, ամբողջական գաւառների ամայացումը, գիւղերի ու քաղաքների տեղահանուած բնակչութեան սովալլուկ մահուան դատապարտումը», գրել է ականաւոր ռուս բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ, գրականագետ եւ պատմաբան Վալերի Պրիւսովը «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրութիւնը» իր գրքում:

Հայ ժողովրդի անկեղծ, անշահախնդիր ու հաւատարիմ բարեկամն էր ռուս նշանաւոր բանաստեղծ, թարգմանիչ, քննադատ, գրականագետ Սերգէյ Կորոտեցքին, ով սերտ մտերմական կապի մէջ էր հայ մշակոյթի ու գրականութեան մի ամբողջ շարք երախտաւորների եւ, առանձնապէս, Յովհաննէս Թումանեանի հետ: Հայ մեծ բանաստեղծի հետ նրա առաջին հանդիպմանը, որ կայացել է՝ 13 ապրիլի 1916-ին, Թիֆլիսում՝ թումանեանների յարկի ներքոյ, մտերմիկ զրոյցի թեման հայ ժողովրդի ճակատագիրն էր, նրա ցաւերն ու տառապանքները, հաւատը Ռուսաստանի հանդէպ: Կորոտեցքու իսկ արտայայտու-

թեամբ՝ «խորաթափանց ու ցոլուն» աչքերի տխրութեամբ պատմելով-ներկայացնելով այդ ամէնը, Թումանեանը նշել է. «Յարերին պէտք է Հայաստանն առանց հայերի: Նրանց, բայց ոչ ռուս ժողովրդին...»: Տարիներ անց Կորոտեցքին խոստովանել է, որ այդ ճշմարիտ խօսքը եղել է առաջին հարուածն իր բանականութեանը: Թումանեանի խօսքի ճշմարտացիութեան մէջ նա վերջնականապէս համոզուում է, երբ որպէս Համառուսաստանեան քաղաքների միութեան լիազօր ներկայացուցիչ եւ «Ռուսսկոյէ սլովօ» («Ռուսական խօսք», իմբ.) թերթի գիւտարական թղթակից, մեկնել էր Արեւմտեան Հայաստան, այդ թւում՝ նաեւ Վան, տեսել ւաւերուած երկիր եւ կոտորուած հայութիւն: «Հայաստանն ընդմիշտ հարազատ դարձաւ ինձ, իսկ իմ ծառայութիւնը փոխարկուեց նուիրաբերութեան», գրել է նա: Թումանեանի խորհրդով զբաղուելով անտերունչ մնացած հայ որբերի հաւաքմամբ ու փրկութեամբ, այդտեղ նա կազմակերպում է փախստականների բուժօգնութեան եւ պարէնաւորման գործը, մահուան ու սովի ճիրաններից փրկում հարիւրաւոր մանուկների, բացում որբանոցներ, ապաստարաններ: «Պատկերացրէք, տառացիօրէն հուր ու արեան միջից հանել երեխաներին եւ ամէն ինչ կորցրած այդ կատարեալ որբուկների համար ստեղծել կեանքի տանելի պայմաններ, երբ շուրջը դժոխք ու մահ է,- խորն ու անկեղծ ապրումներով արձանագրել է Կորոտեցքին: Ես նրանց ձեռքերիս վրայ եմ տարել, այդ սեւակն մանչուկներին», յիշում էր բանաստեղծը: Ռուսական բանակի աղետալի նահանջի օրերին Կորոտեցքուն վիճակուում է «վշտահեծ, տանջահար ամբոխի» հետ անցնել գաղթի խուճապային ճանապարհներով, տեսնել ու ճաշակել «գանգուածային գաղթի բոլոր պատուհասները»: Ռուս բանաստեղծը վերյիշում է. «Տասնվեց թուականի աշնանը ոչ բացայայտ իմացուեց, որ ռուսական բանակը հեռանում է Վանից: Պէտք է ասել, որ «Ռուսսկոյէ սլովօ»-ում իմ երգիծանքների պատճառով ես ընդհարուել էի ռուս հրամանատարութեան հետ: Բանակի պէտքը զօրավար Վորոնովն էր: Հաւանաբար, նրան յայտնի էր ցարիզմի կարգախօսը՝ «Հայաստան՝ առանց հայերի»: Պէտք

Եր գնալ նրա մօտ եւ պարզել, թէ երբ ենք հեռանալու: Որբանոցի տեղափոխումը ժամանակ էր պահանջում: Ես գնացի: Ցարական զօրավարը չդիմացաւ իմ փաստարկումներին: Նա ասաց. «Յրաման չեմ տայ, բայց ինչքան շուտ հեռանաք՝ այնքան լաւ»: Ռուսական զօրքերի նահանջի հէնց այդ օրերին էլ ռուս բանաստեղծի առաջնորդութեամբ եւ տրամադրած փոխադրամիջոցներով Սաւալի բնակավայրերն են տեղափոխուում 50 հայ որբեր, 10 հիւանդ եւ նոյն չափով էլ ընտանիքներ:

Ս. Կորոտեցքին գրել է բազմաթիւ յօդուածներ եւ բանաստեղծութիւններ՝ նուիրուած Յայաստանին եւ Արցախին, իսկ 1918-ին լոյս է ընծայել «Յայաստանի հրեշտակը» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, որը բացուում է Յովհաննէս Թումանեանին նուիրուած «Յայաստան» բանաստեղծութեամբ եւ որտեղ արծարծուում է Յայոց ցեղասպանութեան թեման:

Յայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը մեծապէս յուզում էր բանաստեղծ, ռուսական բանակի զօրավար Ալեքսանտր Կուլեպեակինին, ում ժամանակակիցները եւ հետագայ սերունդներն անուանում էին ոչ այլ կերպ, քան «Լաւագոյն զօրավարը՝ բանաստեղծների մէջ»: Չինուորական ծառայութեան բերումով նա 1915 նոյեմբերից մինչեւ 1916 մարտը գտնուում էր Վանում, որը, իր իսկ բնորոշմամբ, «իսպառ ամայացած էր, յագեցած մահուամբ» եւ Վանին նուիրուած բանաստեղծութիւնները գրել է, ինչպէս ինքն է խոստովանում, «տեսածս վայրերի ու լսածս պատմութիւնների անմիջական տպաւորութեան ներքոյ»: Նա ականատեսն ու վկան էր Արեւմտեան Յայաստանում, մասնաւորապէս, Վանում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձութիւններին: Ընդգծելով հայերի ռուսական կողմնորոշումը, բանաստեղծ-զօրավարը յատկապէս մատնանշում էր, թէ Վանի հայութեան շրջանում ինչպիսի՛ ոգէտորութիւն է առաջ բերել ռուսական զօրքերի կողմից Երզրումի գրաւումը: «Տեղում լինել է պետք՝ Վանի հայերի մէջ՝ տեսնելու համար նրանց ուրախութիւնն Երզրումի անկման կապակցութեամբ», գրել է նա: Վանին նուիրուած Ա. Կուլեպեակինի չափածոյ շարքը, որ բաղկացած էր 21 բանաստեղծութիւնից,

առաջին անգամ ամբողջութեամբ հրատարակուել է նրա «Միերի դուռը. Վանի արծագանգները» ժողովածուի մէջ, որը սեփական միջոցներով 1916-ին լոյս էր ընծայել Թիֆլիսի «Վերաշինութիւն» հայկական կոմիտէն՝ գրքի վաճառքի հասոյթը որպէս մարդասիրական օգնութիւն պատերազմից մեծապէս տուժած հայ ժողովրդին տրամադրելու համար: «Վանի արծագանգները» շարքի գործերում արտայայտուած է հեղինակի մեծ սերն ու յարգանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ, ով «ողորմութիւն չի խնդրում», այլ խիզախաբար պայքարում է իր գոյատեւութեան համար՝ ապաւինելով ռուս զօրքի գալստեանը:

Երախտապարտ հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռացել իր նուիրեալ բարեկամներին: 1974-ին Երեւանում ռուսերէն լեզուով լոյս է ընծայել Ս. Կորոտեցքու «Յայաստանի եւ հայկական մշակոյթի մասին» ժողովածուն, որը հայերէն թարգմանութեամբ վերահրատարակել է 1980-ին: Իսկ 2010-ին Երեւանում հայերէն թարգմանութեամբ տպագրուել է Ս. Կորոտեցքու «Վերջին ճիչը» չափածոյ եւ արձակ գործերի ժողովածուն՝ նուիրուած Մեծ եղեռնի 95-ամեակին: Բացի այդ, գիտական շրջանառութեան է դրուած պատմագիտութեան դոկտոր Անուշաւան Չաքարեանի «Վանը Ս. Կորոտեցքու կեանքում եւ ստեղծագործութեան մէջ» հետազօտութիւնը: 2003-ին Երեւանում լոյս է տեսել Անուշաւան Չաքարեանի եւս մէկ՝ «Ալեքսանտր Կուլեպեակինը եւ Յայաստանը» ռուսերէն աշխատութիւնը, որի մէջ ներկայացուած են նաեւ բանաստեղծի մի ամբողջ շարք ստեղծագործութիւններ, Յայաստանի մամուլում հեղինակի հրատարակած մի շարք յօդուածներ:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Ս. Կորոտեցքու եւ Ա. Կուլեպեակինի բանաստեղծութիւնների առանձին թարգմանութիւններ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

**Ինչպէս անյայտ կնոջ դէմ, խորհրդաւոր
ու անբիծ,
Քո դէմ կանգնել եմ բախտի սարսուռով
մի առանձին,
Եւ վախենում է պոկուել առաջին բառն իմ
շուրթից,**

Եւ աչքերս են շուարում թախանձանքով
 առաջին:
 Զեզ ճանաչել, հասկանալ ու գրկել եմ
 ուզում ես,
 Ուզում եմ, որ իրար դեմ բացուեն դռները
 ոսկի,
 Ով Հայաստան, արիւնով, կրակով ես
 տանջում քեզ,
 Ես ուզում եմ սիրել քեզ ու խորհուրդը
 քո խօսքի:
 Իմ գլուխն եմ խոնարհում քո հինաւուրց
 փամբի դեմ,
 Համբուրում եմ ես սրտանց գեղեցկութիւնը
 քո հին:
 Տարօրինակ է, որ քեզ մինչեւ հիմա
 չգիտեմ,
 Ալմաստ-երկիր, քար-երկիր, երազ-երկիր
 դու անգին,
 Ես դեպի քեզ եմ թռչում՝ պարզած թելերն
 իմ ազատ,
 Ահա վառում են իմ դեմ քո թագերը
 գեղեցիկ-
 Ադամանդէ, ալմաստէ քո սարերը
 սրբազան:
 Ու ես թռչում եմ դեպի գագաթները նրանց
 ձիգ:
 Զեզ ճանաչել, հասկանալ ու գրկել եմ
 ուզում ես,
 Սրտով լսել եմ ուզում համբաւը քո
 յարութեան,
 Ով Հայաստան, արիւնով, կրակով ես
 տանջում քեզ,
 Ճակատագրի հողմի դեմ անպարտելի
 յաւիտեան:

ՍԵՐԳԷՅ ԿՈՐՈՏԵՅՔԻ

ՎԱՆ

Իմ հոգին անտակ ծով է ահագին...
 Ինչպէս մորիկը հրաբխի վրայ,
 Հրեղեն վիշտ է շնչում իմ հոգին
 Վանայ աներուած դրախտի վրայ:

Ինչ երջանկութիւն գոհաբերութեան,
 Ինչ տառապանքներ դառն ու քաղցրաւետ,
 Խառնուել մահին ժողովրդական:
 Շփուել վշտալի ստուերների հետ:

Ես կարող էի կեսօրուան տապին
 Ապրողների հետ դեռ քայլել, աւա՛ղ,
 Բայց այգիների վրայ տխրագին
 Կախուել է լուսնի պատկերը խաղաղ:

Ի՞նչ սրտով նայես աներակներին...
 Երկնքից կաթած անյաղթելի փայլ,
 Եւ յիշատակներ անշարժ ու լռին,
 Եւ անլռելի սոխակի դայլայլ:

Լոյսի հեղեղ է թափում լուսնկան,
 Բոյրեր են խնկում առուակ ու մարգիկ,
 Այգիների մէջ ծաղիկներ այնքա՛ն,
 Ծաղիկների մէջ - անմարմին մարդիկ:

Եւ շարան-շարան անցնում են նրանք,
 Իրենց աներուած տներն են գնում...
 Ամայութեան մէջ ահ ու զարհուրանք,
 Միայն ածխացած պատերն են մնում:

Եւ շատ են նրանք, աստղերի չափ շատ,
 Ամեն մէկը մի յուշ է գուրգուրում...
 Մէկը շեմքի մօտ նստում է վիատ,
 Մէկն իր օջախի քարն է համբուրում:

Ես խըլացրել ողբը սրտիս մէջ,
 Ձուլուել եմ նրանց եւ ինքս չկամ...
 Հոգիս, աստղային երկնքի պէս մեծ,
 Մեծ վիշտն է երգում ժողովրդական:

Թարգմ.՝
ՀԱՄՍ ՍԱՀԵԱՆԻ

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐ ԿՈՒԼԵՊԵԱԿԻՆ

Բեն-դիմախու*
 Վանից ձգում է լայնահուն ճամբայ,
 Տանում է հիւսիս՝ դեպ Բեգրի-կալայ**,
 Ճամբի եզերքին փռուած են խռի
 Թափթանք անթիւ:

Ջարդոտուած սայլեր ու տակառիկներ,
 Կաթսայ ու տաշտակ, կողով, մաշիկներ,
 Ոչխարի բուրդ ու ներքնակի բարձեր,
 Պատռոտուած պարկեր:
 Այնտեղ՝ հնուտիք, օրորոց անտեր,
 Այնտեղ լեշ եզան, անուագօտիներ,

Այնտեղ գանգեր են՝ անաչք ժպիտներ,
Կանաչի հիւսքեր:

Այնտեղ դիակներ՝ փռուած անճոռնի,
Նեխուածքի հոտն է շնչահեղձ անում,
Առուակներն ասես հոսք են արցունքի,
Արտն է մայրանում:

Բլուրներ: Ճամբան լեռն է մագլցում,
Շուրջը՝ գամիթափ՝ վերելում ապառ,
Բեն-դիմախուն է ներքելը հոտում,
Յորդում քարեքար:

Արցունքն է սպառ ու խօսքն է անգօր,
Ու ներկեր չկան՝ նկարն անելու,
Ուր նայես՝ հետքեր մարտի ահաւոր՝
Մտքին ոչ հասու:

Ճամբից ժողուել են խառը կոյտի մէջ՝
Դիեր այր մարդոց, կանանց ու մանկանց,
Եւ ամենուրեք՝ քար ու ջրի մէջ,
Ոսկորներ մարդկանց:

Այստեղ ջոկատից հայերն յետ ընկել՝
Ու մահն է հասել ձեռքից թշնամու,
Դարանակալած քուրտն է կտորել
Գետի կեռմանում:

Տաք է, լռութիւն: Խոտերը տխուր
Շրշում են, խոկում ոճիրն այդ անլուր,
Ու Բեն-դիմախուն խոխոջ իր հոսքում
Յին վիշտն է երգում:

* Հայոց Վասպուրականի պատմական
Առեստ գետը, որ թուրքերը վերանուանել են
Բանդիմահու: Ռուսական տառադարձու-
թեամբ՝ Բեն-դիմախու:

** Հայոց Վասպուրականի պատմական
Բերկրի գիւղի աներակ բերդը, որ թուրքերը
վերանուանել են Բադրը-գալայ: Ռուսական
տառադարձութեամբ՝ Բեգրի-կալայ:

Մեծ անտիսն այդ ողջ Վանն է ցնցում.
- Էրզրո՛ւմն է վերցուել...

Յայտնել են զօրքին, վանեցիներին.
Եւ լուրն է ճողփում սրտերում խնդուն,-
Ու փառք են տալիս յաղթ հերոսներին,
Կեցցեն է թնդում:

Հրապարակում քահանան յուզուած
Ամբոխին ոգի, յոյս է ներշնչում,
Նա հայոց գովքն է յղում առ Աստուած,
Երգն է ղօղանջում:

Եկեղեցու մօտ զօրքն է հաւաքում,
Չօրահանդես է՝ զինեալ, կուռ շարան,
Ջոկատի պետն է շնորհաւորում.
- Վանեցի՛ք, հուռա՛:

Կեցցեն ռուս մարդիկ՝ քաջազուն, արի
Եւ հայրենիքի անհուն սերը մեր,
Չուր չէ յաղթական հրանօթների
Որոտի ներքոյ արիւնն այս հեղուել:

Այլեւս անցեալ են աղետ, բուք-բորան
Ժամն է մարտերի՝ ի զէ՛ն անվարան,
Եւ երջանկութեան արցունքն է վարար.
- Վանեցի՛ք, հուռա՛:

Ռուսների կողմից փրկեալ հայութեան
Ազատութիւնն է Էրզրումից յառնում,
Եւ Վանն է ահա հայոց ստրկութեան
Աւարտը տօնում:

Մխրանքի առջեւ այդ հերոսական
Միտքն է մարդկային անմռունչ լռել,
Սուկ դրօշներն են ծփում ռուսական.
Էրզրո՛ւմն ենք վերցրել:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԱԶԵԱՆ

Արցախ

ՅՆԾԱՅՈՂ ՎԱՆԸ
Թարգմ.՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԱԶԵԱՆԻ

Աւեր քաղաքում ժխոր է ցնծուն,
Թինդն է տօնական ափեափ լցուել,

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ
ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԿՈՒԻՒՆԵՐԸ

Օսմանեան կայսրութիւնը Ա. համաշխարհային պատերազմին Գերմանիոյ եւ Աւստրեւիոնգարիոյ կողքին պատերազմին մէջ մտաւ, իբրեւ գլխաւոր նպատակ ունենալով երկիրը «ներքին թշնամիներէն»՝ հայերէն մաքրելու եւ Աւստրոլուն հիմք ունենալով՝ միատարր «ազգ»-պետութիւն կազմաւորելու գաղափարը:

Պատերազմի ընթացքին մէջ կարելոր անդրադարձ ունեցան Տարտանէլի (կամ Կալիփոլիի, թրքերէն՝ Չանսքքալէ) կռիւները, երբ դաշնակիցներ ձեռնարկեցին նեղուցները ճեղքելու, Պոլիսը գրաւելու եւ Օսմանեան կայսրութիւնը երկուքի բաժնելու զինուորական գործողութիւններուն: Թուրքեր լոյն օրերուն, հակառակ պետութեան սպառնացող վտանգին, ձեռնարկեցին հայկական ցեղասպանութեան գործադրութեան:

Պատերազմին սկիզբը բրիտանացիք, Պօղոս Նուպար փաշայի առաջարկին վրայ, որոշած էին Ալեքսանտրէթ ցամաքահանում կատարել, գրաւել Սուրիան եւ Օսմանեան կայսրութիւնը երկուքի բաժնել: Յարձակման ծրագիրը պատրաստեց մարաշախտ Յերպերթ Զիլներ:

Մարնի եւ Իփրի ճակատամարտերէն ետք արեւմտեան ռազմաճակատը կայունացած էր 1914-ի աշնան: Գերմանական եւ ավստրիական ուժերը փակած էին Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ հաղորդակցութեան ուղիները: Գերմանական նաւատորմը շրջափակած էր Պալթիք ծովը: Միայն Տարտանէլի նեղուցէն կարելի էր մտնել Սեւ ծով:

Ուինսթըն Չըրչիլ, առաջին լորտ ծովակալութեան, բրիտանական դահլիճին ներկայացուց Տարտանէլը ճեղքելու զինուորական յատակագիծը, որուն նպատակն էր Պոլիսը գրաւել, Թուրքիան պատերազմէն դուրս բերել եւ Ռուսիոյ հետ ծովային ուղին բանալ ու անոր զէնք ու զինամթերք հասցնել:

* * *

Անգլեֆրանսական նաւատորմը, 6 գծանաւէ եւ մէկ գծային յածանաւէ բաղկացած, 19 փետրուար 1915-ին յարձակման անցաւ Տարտանէլի օսմանեան ռազմական ամրութիւններուն վրայ, բայց չյաջողեցաւ եական վնաս հասցնել անոնց:

Փետրուար 25-ին դաշնակից ուժերը ճնշեցին թրքական քանի մը մարտկոցներ եւ սկսան ականազերծել նեղուցը, բայց թրքական ուժեր կրակի տակ նահանջեցին:

Նոր համալրում ստանալէ ետք դաշնակից ուժերը ծովակալ Ճոն տը Ռոպէքի հրամանատարութեան տակ մարտ 18-ին յարձակման անցան: Առտուան ժամը 10:30-ին անգլիական եւ ֆրանսական մարտանաւերը մտան նեղուց: Թուրքեր թոյլ տուին անոնց որ մօտենան եւ յետոյ բարձունքներէն հրետանային կրակ բացին: «Սուֆրեն» եւ «Աքամեմոն» մարտանաւերը ծանրօրէն վնասուեցան, իսկ «Կոլուա», «Պուվէ», «Օսեան» եւ «ՅՄ Իրրէսիսթիպլը» մարտանաւերը պայթեցան ականներու վրայ: Երեկոյեան ծովակալ Ռոպէք հրամայեց դադարեցնել յարձակումը:

* * *

Ծովակալ Քիչներ գորավար սըր Իան Յամիլթընը միջերկրականեան ուժերու հրամանատար նշանակեց: Աւստրալիական եւ նոր գելանտական միաւորներէն Եգիպտոսի մէջ կազմուեցան անգաք ուժերը՝ գորավար սըր Ուիլիըմ Պըրտոուտի հրամանատարութեան տակ:

Օսմանեան հինգերորդ բանակը, գերմանացի գորավար Օթթօ Լիման ֆոն Չանտերսի եւ Մուսթաֆա Բեմալ ու Մեհմետ Էսատ փաշաներու հրամանատարութեան տակ, կեդրոնացուեցաւ Տարտանէլի մէջ:

Դաշնակիցները 25 ապրիլին յարձակման անցան: Ազնաքները Կափա Թեփէ ցամաք ելան, իսկ ֆրանսացիք՝ Զում Զալէ, ասիա-

կան ափը: Անգլիական եւ ֆրանսական 13 գումարտակներ ալ Յելլէս հրուանդանը ցամաքահանում կատարեցին:

Իրենց կարգին օսմանցիք նոր ուժեր հասցուցին ճակատ:

Թշնամի բանակներուն միջեւ ծանր գօտեմարտեր սկսան: Զրիթիա գիւղին մօտ ճակատամարտին, ապրիլ 28-ին, օսմանցիք կասեցուցին դաշնակից ուժերու յառաջխաղացքը:

Բրիտանացիք Եգիպտոսէն ժամանած նոր ուժեր կեդրոնացուցին Տարտանէլի մէջ:

Զրիթիայի մէջ արիւնահեղ գօտեմարտերը վերսկսան մայիս 6-ին եւ շարունակուեցան մինչեւ մայիս 8. դաշնակիցները ծանր կորուստներ տուին:

Մայիս 19-ին օսմանեան բանակը արագ եւ անակնկալ յարձակման անցաւ եւ անգաքները քշեց դէպի ծովափ: Միաժամանակ սկսան նաւամարտեր: Բրիտանական նաւատորմը սկսաւ յառաջանալ:

Յունիս 4-ին տեղի ունեցաւ Զրիթիայի երրորդ ճակատամարտը, դաշնակիցները հսկայական կորուստներ տուին:

Յունիս 28-ին բրիտանացիք յարձակման անցան Չըկընտերէի ուղղութեամբ. արիւնահեղ գօտեմարտերը շարունակուեցան մինչեւ յուլիս 5. երկու կողմերն ալ ծանր կորուստներ տուին:

Յուլիս 12-ին բրիտանացիք յարձակման անցան Ալի Պապայի թրքական դիրքերուն ուղղութեամբ:

Բրիտանական «E 14» ընդծովեան երկու

անգամ քալեց դեպի Մարմարա, եւ երրորդ անգամ՝ յուլիս 21-ին, աւելի յառաջացաւ: Իսկ ֆրանսական «Մարիոթ» ընդծովեան յուլիս 27-ին ռմբակոծեց ափամերձ գօտները եւ թորփիլահարեց օսմանեան «Պարպարոս Յայրետտին» մարտանաւը:

Զօրավար Իան Յամիլթըն ռազմական նոր ծրագիր մշակեց եւ որոշեց Սարը Պայիքը գրաւել ու նոր յենակետեր հաստատել: Օգոստոս 6-ին բրիտանացիք Սուլվա ցամաքահաւում կատարեցին եւ յարձակման անցան:

Տարտանելի երկու ափերուն կեդրոնացած թրքական եւ գերմանական ուժերը, Լիման ֆոն Չանտերսի եւ Ֆաիք ու Մուսթաֆա Բեմալ փաշաներու հրամանատարութեան

տակ, բուն դիմադրութիւն ցոյց տուին: Տասնհինգ օր շարունակ կատաղի թնդանօթամարտեր եւ սուլնամարտեր մղուեցան: Երկու կողմերն ալ տասնեակ հազարաւոր զոհեր ու վիրաւորներ տուին:

Նոյն օրերուն Զրիթիայի այգիներուն մէջ օսմանեան զօրքը ծանր հարուած հասցուց դաշնակից ուժերուն:

Եռսուֆչուք Թեփէի ճակատամարտին, օգոստոս 21-ին, Մուսթաֆա Բեմալ ճեղքեց անգլիական պաշտպանական գիծերը եւ արագ յարձակողականով մը, «60 բարձունք»-ի ճակատամարտին ջախջախիչ հարուածներ հասցուց դաշնակից զօրագունդերուն:

Զօրավար Յամիլթըն օգոստոս 23-ին հրամայեց պաշտպանութեան անցնիլ:

Սեպտեմբեր 20-ին քանտական ուժեր հասան Սուլվայի ծովափը:

Տարտանելի մէջ դաշնակիցներուն ձախողութիւնները պատճառ դարձան որ հոկտեմբերին Պուլկարիա Գերմանիոյ, Աւստրե-

հունգարիոյ եւ Թուրքիոյ կողքին պատերազմին մէջ մտնէ:

Նոյեմբերի սկիզբը օսմանեան զօրքերը գերմանական արդիական նոր զէնքեր ստացան եւ ամրապնդեցին իրենց դիրքերը:

Բրիտանական դահլիճը, ի տես հսկայական կորուստներուն եւ նկատի ունենալով, որ այլեւս ուժերու յարաբերակցութիւնը փոխաւծ էր ի նպաստ թրքական եւ գերմանական զօրքերուն, 1915 դեկտեմբերի սկիզբը որոշեց քաշել իր ուժերը:

Դաշնակից զօրքերու վերջին միաւորները Տարտանելէն հեռացան 9 յունուար 1916-ին:

ԱՍՊԵՏ ՄԱՆԾԻԿԵԱՆ

ՄԵՂԱԽՈՐ ԱՆՄԵՂՆԵՐ ԵՒ ԱՆՄԵՂ ՄԵՂԱԽՈՐՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Թուրքիոյ մասին վկայութիւններն ու վկայակոչումները աւելի քան կարեւոր են մեզի վերաբերող բազմակողմանի հարցերը տեսարար բաց պահելու հարկադրանքով, անշուշտ երբ պատմական կեղծիքը կապ չ'ունենար պատմական արդարութեան ու իրաւունքին հետ:

4 յունիս 2018-ին օրուան տեւողութեամբ շրջեցայ բռնագրաւեալ Հայաստանի բազմազան վայրեր ու այդ առիթով հրատարակուեցաւ «Պատմական Հայաստանի ասանդներու հետքերով» պատմական բովանդակութեամբ ու խորքով գիրքը, գիրքին հետ կապ չունեցող, բայց վերիվարոյ գիրքին սիւթերուն առնչուող նպատակետային երկու նմանասեր յօդաւծաշարքերու հրատարակումով Պէյրութի «Ազդակ» եւ Յունաստանի «Ազատ Օր» օրաթերթերուն մէջ, 2018-ի դեկտեմբերին լոյս տեսած «Բացառիկ» թիւերու բարեպատեհ արդիւնքով:

Երկու շարունակութիւններով Ապրիլեան (2019) «Բացառիկ»-ի յօդուածաշարքն ալ կը կցեմ Նոյնանման բովանդակութեամբ Նախորդ յօդուածաշարքին՝ հարստացնելու միտումով Թուրքիոյ պատմագիտութեան ներդրումը արծարծելու համար երեւցող ու չերեւցող յուշամետալին դիմերեսն ու դարձերեսը՝ կարճաժամկետ, միջնաժամկետ ու երկարաժամկետ առանձին հարթութեան վրայ պատմական միջամտութիւն մը կատարած ըլլալու ստուգագրումով:

Ժամանակը կը վազէ մեր ետեւէն պորտակապային պատասխանատուութեան խճողած կուտակումով, թացը չորէն զանազանելու դժուարահաճութեամբ:

Ներկայի խնդիրները անհրաժեշտ չէ, որ գնահատուին անցեալի անցողակի պայմաններու խոշորացոյցով լիակարծիք որոնումի

ու որոշումի մը յանգելու համար:

Կը թուի, թէ, այդ պատճառով ալ փոխանակ մեր պահանջատիրութիւնը զօրացնելու, ամէն օր բան մը կը պակսեցնենք անոր անցումային վիճակին վրայ, հոսանքն ի վեր, թէ հոսանքն ի վար, յառաջխաղացքով թէ ետդարձով, մոռնալով որ հոսանքը միայն մէկ ուղղութիւն կրնայ ընդունիլ, յստակացնելէ ետք մեր ազգային ու քաղաքական դիրքորոշումներու պայմանաւորութեան վերահսկողութիւնը:

Հրատարակութիւններու ճամբով պատմական միջամտութիւնները կ'արթնցնեն մարդոց խիղճերը՝ եթէ անոնք յաջողած են անշուշտ իրենց մէջէն թօթափել հին թէ նոր բարդութային նախապաշարումներու ստորակայութեան շարժառիթները: Մնացեալ բոլորը՝ կապուած են որակային ուսումի նախանձախնդրութեան ընտրանքին հետ, որ կը միտի բարենպաստ հող ստեղծել գրականութեան համամարդկային արժէքներուն վրայ:

ԼՈՉԱՆԸ ԿԸ ՃԱՆՉՆԱՅ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԻՐԱՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

24 յունիս 1923-ին Չուիցերիոյ Լոզան քաղաքին մէջ ստորագրուեցաւ համանուն հաշտութեան դաշնագիրը, որուն 95-ամեակը նշուեցաւ անցեալ տարի: «Հաշտարար» բնորոշուող այս դաշնագիրին հիմամբ՝ օրին, համայն աշխարհը որպէս անկախ երկիր ճանչցած էր Թուրքիոյ հանրապետութիւնը, որուն հետեւանքով ալ Թուրքիոյ հողերուն վրայ վերջ տրուած էր գոյութիւն ունեցող աշխարհաքաղաքական առկայ պատերազմական վիճակին յայտարարը: Յաւելեալօրէն՝ Լոզանի դաշնագիրը միաժամանակ լիարժէքօրէն կը ճանչնար Թուրքիոյ տարածքին վրայ ապրող փոքրամասնութիւնները ու ամբողջակասօրէն իր իրաւարարական հսկողութեան ու

ապահովութեան տակ կ'առնէր անոնց պատմամշակութային-կրթական, աւելին՝ ազգային ու քաղաքական իրաւունքներն ու իրաւադատական հանգամանքներուն վճռորոշ տարբերակներն ու հիմնաւորումները:

Անցնող 90 տարիներու ընթացքին Թուրքիոյ քաղաքական, կառավարական եւ պետական շրջանակներուն կողմէ Լոզանի հանդէպ քողարկուած ու կցկտուր քաղաքականութիւն մը կ'արտաբերուէր, սակայն անցնող քանի մը տարիներուն՝ Թուրքիոյ նախագահներէն սկսեալ մինչեւ յայտնի քաղաքագետներ ու պատմագետներ՝ տարբեր, զարմանալիօրէն հակազդող, ժխտող, այսուհանդերձ դաշնագիրին եւութիւնը աղաւաղող յաճախակի վերապահ մօտեցումներ կը բացայայտեն:

Քաղաքական անհաւասարակշիռ պոռթկացող ելոյթի մը պահուն, 2016-ին նախագահ Էրտողան յայտարարած էր, թէ՛ «ոմանք կը ջանան Լոզանի դաշնագիրը մեզի կլլեցնել որպէս յաղթանակ»:

Լոզանի կարերը նորէն կը քակուին եւ նոր ինքնաբերորոշում կը փնտռեն. անշուշտ, թուրք պատմագետներուն կարծիքը տարբեր ձեւով կը դրսեւորուի ներկայիս, քանի անոնք համոզում կը յայտնեն թէ՛ թուրք քաղաքագետ Իսմէթ Ինեօնիւի ժամանակի անզիջող դիմադրութեան շնորհիւ Թուրքիան յաղթանակ մը տարած է Արեւմտեան պետութիւններուն հանդէպ, քանի Լոզանով մէկդի շարտուեցաւ թուրքերու ապրող ու գերեվա-

րած հազար տարուան գոյութիւնը մերժող Սեւրի դաշնագիրը (10 օգոստոս 1920), ինչ որ այլապէս կը զօրացնէր Թուրքիոյ լայնատարած ու ազդեցիկ գերիշխանութիւնը, եւ թէ, թուրքերը Լոզանով ցոյց տուին աշխարհին, որ որեւէ զիջում պիտի չընեն իրենց գերիշխանութենէն:

Իրականութիւններէն մէկը սակայն, ա՛յն է, որ Լոզանի դաշնագիրի շնորհիւ Թուրքիոյ տարածքին ապրող փոքրամասնութիւնները պաշտօնական ու համատարած ճանաչումի արժանացան, որոնց կարգին հայերը, յոյները, իրեաները, ասորիները, քանի անոնց օրինաւորապէս արտօնուեցաւ ու հաստատուեցաւ կրօնքի, լեզուի, դպրոցներու, որուն կարգին՝ հայերէնի դասաւանդութեան, մշակութային կեդրոններու, հայ մամուլ ունենալու ճանաչուած իրաւունքներ, եւ այլն:

Երէկ, թէ այսօր, Լոզանը պատմական դար մը հաշուող անառարկելի փաստաթուղթ մըն է, որմէ իմա՝ բացարձակապէս կարելի չէ հրաժարիլ:

Առասպելականացումը ապառասպելականացում կը բերէ, իսկ ապառասպելականացումն ալ խախուտ առասպելականացում: Մեծն Թուրքիոյ առասպելը կը փլի:

Պետք է քալել ժամանակին հետ, համարձակ քայլերով, առանց մտահոգուելու, որ ճշմարտութիւնը կրնայ վախցնել մարդոց մտադրութիւնները:

Եկէք սակայն, օրինակներով պարզենք, թէ ի՞նչ չափով Լոզանի հաշտարար դաշնագիրը յարգանքի ու հաշտութեան ճանաչումի կ'արժանանայ Թուրքիոյ կողմէ, որ կը փորձէ իր ժամանակէն թիող պայմաններ ու կանոններ պարտադրել թէ տեղափոխել երկարաշունչ մարտավարութեան մը յաճախականութեամբ:

Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պատրիարքարանը ատենը մէյ մը հովուապետական ու ներդաշնակօրէն դասաւորուած այցելութիւններ կը կազմակերպէ հաւատատես հոգեւո-

րականներու ընկերակցութեամբ: Անոնք օդանաւով, թէ ինքնաշարժներու կազմակերպեալ խմբակային թափօրով կ'այցելեն Թուրքիոյ տարածքին տեղակայուած՝ լքուած, կիսաքանդ եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմաններ եւ մատուռներ: Նմանատեսակ պարագաներու հոգեւոր եւ աշխարհիկ պատուիրակութիւնները կը դիմաւորուին տեղացի կարօտավառ ազգայիններու կողմէ, որոնք ընդհանրապէս յաջորդելիք այցելութեան նախապատրաստական աշխատանքներ կատարած կ'ըլլան, իրենց արեւակից հիւրերը լաւագոյն ընդունելութեան արժանացնելու հոգեհարազատութեամբ:

Այսպէս. Կ. Պոլսոյ պատրիարքական պատուիրակութիւն մը, 2018-ին օդանաւով այցելած է Սվազ (Սեբաստիա) եւ տեղւոյն գերեզմանատան մէջ Վարդավառի մեռելոցին համար ընդհանուր հոգեհանգստեան կարգ կատարած է, յիշատակելով շրջանի երբեմնի հոգեւոր նուիրեալ առաջնորդները, ապա քաղաքի մեր հայրենակիցներէն մէկուն տան մէջ պատարագ, քարոզ ու հաղորդութիւն մատուցուած է, որուն յաջորդած է անանդական սիրոյ սեղան:

Սեբաստիոյ Կիւրիւն գաւառի հայկական եկեղեցւոյ վերանորոգութեան ծրագիր մը յայտարարուած է վերջերս, Թուրքիոյ շինարարական հետազօտութիւններու եւ յուշարձաններու վարչութեան կողմէ: Հոն ծանօթ դարձած է, թէ այս նպատակին համար պիտի յատկացուի 4 միլիոն լիրա:

Խոստումի ուժի վերելքի պերճախօսութիւն...

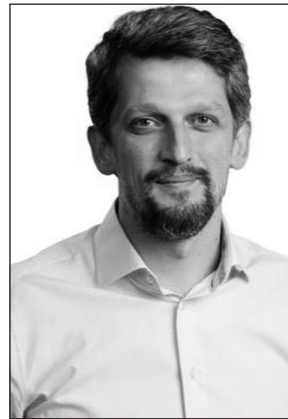
Կիւրիւն գաւառը 20-րդ դարու սկիզբը ուներ 3000 բնակիչ, որոնցմէ 1500-էն անւելին հայեր էին. անոնք կը զբաղէին առեւտուրով, երկրագործութեամբ ու մասնագիտական արհեստներով: Գաւառին մէջ կար քարաշէն հայկական եկեղեցի ու դպրոց մը: 1915-ին շրջանի հայ բնակչութիւնը բռնօրէն տարագրուեցաւ ու տեղահանուեցաւ իր ծննդավայրէն ու հարկադրաբար բռնեց քսորի երկար ու անվերջանալի ճամբան:

Թուրքիա մինչեւ այսօր պարզ ներողութիւն մը խնդրած չէ:

Գէշ գայլը դուրսը կը սպասէր...

ՀԱՅԱԶԳԻ ԶԱՋ ԵՐԵՍՓՈՒԱՆՆԵՐ ԿԸ ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՆ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Լոզանի մասին յաճախակիօրէն Թուրքիոյ Ազգային ժողովին մէջ ելոյթներ, գանազան ասուլիսներ ունեցած են՝ Թուրքիոյ Զրտամետ ժողովուրդներու ժողովորդավարական կուսակցութեան հայ երեսփոխան Կարօ Փայլան եւ Պոլսոյ՝ հայազգի երեսփոխանական վերջին քուէարկութիւններուն Սելինա Տողան, որ սակայն ընտրուեցաւ մարտ 2019-ին տեղի ունեցած Թուրքիոյ տեղական ինքնակառավարման մարմիններու ընտրութիւններուն Շիշլիի շրջանէն:

Երկու հայազգի ու քաջ պատգամաւորները յաճախակիօրէն կը մատնանշեն Հայոց ցեղասպանութեան, Թուրքիոյ մէջ հայապատկան բռնագրաւուած կալուածներու, հայ համայնքի ազգային կարիքներու եւ ըստ գնահատումի՝ նմանատեսակ առաջնակարգ թէ ոչ առաջնակարգ, բայց կարեւոր համարուող հարցերու:

Հայազգի գործիչներ, ժամանակէ մը ի վեր կը հակազդեն միտումնաւոր ու իշխանութիւններու կողմէ ծրագրուած՝ Պոլսոյ Իշխանաց կղզիներու այսօրուան ազգաբնակչական հին համակարգն ու պատկերը հիմնովին չարափոխելու միտումին, ինչ որ անհանգրստութիւն ու մտահոգութիւն կը պատճառէ կղզիներու ոչ թուրք բնակչութեան, քանի իրականութենէն փախչիլ չ'ըլլար:

Խնդրոյ առարկայ կղզիները Թուրքիոյ անցեալի թէ ներկայի ժամանակակից կեանքին մէջ՝ ունենին մշակութային ու պատմական

հարուստ ու եռուն մթնոլորտ ու միջավայր: Անոնք պահանջած են, որ կղզիները ԵՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմէ պաշտպանութեան տակ առնուին, պատմամշակութային ժառանգութեան պահպանման ցուցակի խափանման միջոցներուն դէմ պաշտպանուելու մտահոգութեամբ:

Կը հաւատանք, որ պատմական յուշին արժէքը հետեւողական այսպիսի նախաձեռնութիւններով ալ կը պահպանուի գաղափարական համաշխարհայնացման մեր ժամանակներուն մէջ, ուր խորհրդարանական խուլթաներ վերափոխուած են նորագատական բիրտ վարչակարգերու ետին քողարկուող նոյնքան բռնատէր քաղաքագետներու խաւարամիտ կողմնորոշումներով:

Այսքանը, հասկնալու համար, թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ հարցեր գատորոշող ու խտրականութեամբ թելադրուած յետարդիական Թուրքիոյ շահախնդիրներու երկրին մէջ:

Այս երկրին մէջ հայերը կորսնցուցին իրենց տուածներէն շատ աւելին...:

Հայուն ժամանակը կանգ առած է ուրիշ ժամանակներու մէջ:

ԻԶՄԻՐԻ ՈՌՆՈՅԸ ԵԿԵՂԵՑՒՅՑ ԽՈՐԱՆԵՆ Կ'ԱՐՁԱԳԱՆԳԷ

Թուրքիոյ նենգամիտ կառավարութեան կողմէ գողաճածուկօրէն գործադրուած 1922-ի Իզմիրի (Չմիւռնիա) ծագած հրդեհէն 97 տարի վերջ, ուր հայապատկան թաղամասերու բազմաթիւ շէնքեր, ակումբներ, պանդոկներ, դպրոցներ, վաճառատուներ ու եկեղեցիներ հրդեհուած ու աւերակուած էին, շրջակի տեղւոյն Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցւոյ մէջ անցեալ տարի ալ արարողութիւն կատարուած է, որուն լիարժէքօրէն անդրադարձած է Պալքանեան եւ Արեւմտեան Անատոլիոյ քաղաքներու մասին հրատարակչական ուսումնասիրութիւններ կատարող թրքապատկան կեդրոնը, նշելով որ 19-րդ եւ 20-րդ դարերուն Արեւելեան Միջերկրականի այս քաղաքի նախահանգիստին շրջակայքի տարածքը բազմազգեան մշակոյթի ու բնակչութեան կեդրոն մը եղած է, ուր կ'ապրէին մեծ թիւով յոյներ, հայեր, հրեաներ, ֆրանկեր եւ լեվանթէններ:

Իզմիրը կը համարուէր արեւելեան Մի-

ջերկրականի մեծադորդ մայրաքաղաքը:

Թուրքերը այս քաղաքը անհաշտ մոլուցքով «կեաւոր» Իզմիր (անհաւատ) կը կոչէին, յունական ու հայկական մեծամասնականօրէն ազդեցիկ ու տիրապետող քրիստոնեայ տարրին պատճառով:

Ս. Յովհաննէս եկեղեցին փակ ու կիսափուլ վիճակի մէջ կը գտնուի, անտեսելով Լոզանի դաշնագիրի տարրն ու ոգին ու մօտ մէկ դարուան ժամանակաշրջանին բացարձակապէս արգիլելով պատարագ, թէ եկեղեցական որեւէ ծիսակատարութիւն ու արարողութիւն:

Խոստովանիւք. Թուրքիան բաւական երկար ճամբայ ունի կտրելիք ժողովրդավարական հասկացողութեան հետ ընտելանալու եւ ներդաշնակ գոյակցութիւն մը հիմնաւորելու համոզումով:

Ամբողջ Թուրքիան, մէկ ծայրէն միւսը՝ բռնութեամբ ու արեամբ գրաւուած տարածք մըն է՝ այլազան ազգերու եւ ժողովուրդներու կողմէ յափշտակուած հայրենիքներով, որոնք երէկ թէ այսօր, ստացած են նոր-օսմանական թէ նոր-թրքական անուան պատմուճան, բնոյթ ու նկարագիր, որքան ալ ան կը մերժէ պատմականօրէն անառարկելի այս իրականութեան ծանրակշիռ պատկանելիութեան ու կենսագրութեան հաստատումը:

Թուրքիան երէկ թէ այսօր, կը շարունակէ վտանգաւոր արկածախնդրութեան մը քաղաքականութիւնը կիրարկել ի վնաս ուրոյն ժողովուրդներուն: Բայց քաղաքականութեան մէջ ամէն ինչ վերջ մը ունի, երբ մանաւանդ կ'ապրին իրար հրմշտկող փորձառութիւններով օժտուած աշխարհի մը խուզարկու նայուածքին տակ:

Կստահ ըլլանք, թէ պիտի գայ օրը երբ Երտողան այս բոլորը հեռուէն պիտի դիտէ: Երտողանին մօտ մոլեռանդութիւնը միայն կրօնական չէ, այլեւ քաղաքական:

Կարելոր է յիշել անցեալը՝ քանի ազգերու շարունակուող բնորոշիչ գործօնները կը ձեւաւորուին հինի պատմական անժամանցելի յուշագրական տարողութեան մը ենթահողին վրայ:

Իզմիր:

Ս. Յովհաննէս: Մտածում եւ յիշողութիւն:

Յուշի ճամբորդութիւնը նորահաս բացակայութիւն մը պիտի վկայակոչէ: Այսօր ամէն

ինչ փոխուած է Իզմիրի մէջ. մնացած է միայն հին պատմութեան մը արձագանգը: Նաեւ յուշին զուգահեռ ոռնոցը, որ դէմ յանդիման կու գայ միջանկեալ պատմութեան հետ, որ ներաշխարհային հայրենասիրութիւնն ու կարօտը անցեալի ու ներկայի անբաժան ու իրար ամբողջացընող մղիչ ուժի կը վերածէ:

Յանուն հոգեհարազատ գաղափարներու տեսականացման:

Յանուն գիտակցական հայրենասիրութեան յաւիտենականացման:

Յանուն աշխարհատեսական տեսլականներու յաւերժացման:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹՐԵԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԸ ՎԵՐԱԾՈՒԻ

Անցեալի հայաբնակ Կեսարիա քաղաքի Ս. Աստուածածին հայկական եկեղեցին գրադարանի կը վերածուի: (Վիտո ըլլալէն նախընտրելի է): Անոր վերականգնումի ու վերանորոգութեան աշխատանքներուն ձեռնարկած է շրջանի քաղաքապետը: Եկեղեցին բազմաթիւ տարիներ ծառայած է իբրեւ շրջանի ոստիկանական կայան, նաեւ մարզասրահ: Ի՞նչ բարեխղճութիւն...

Եկեղեցոյ պատերուն վրայ գոյութիւն ունին -որ այժմ ալ կ'երեւին - գեղեցիկ գարդաքանդակներ, որմնանկարներ եւ զանազան փորագրութիւններ, որոնք անցեալի վերանորոգչական զանազան աշխատանքներու առիթով սեղմ գաճով ծածկուած էին, իսկ այժմ գաճը կամաց-կամաց կը մաքրուի ու գրութիւնները յայտնի ու խօսուն անցեալի վկայութեան ու շնչաւորող փաստի կը վերածուին:

Ս. Աստուածածինը գրադարանի վերածելու համար վերանորոգման ու կահաւորման նպատակին՝ կ'ըսուի, թէ յատկացուած է 8 միլիոն տոլար:

Վերանորոգչական աշխատանքները, անշուշտ որ քրիստոնէական եկեղեցի մը վերա-

կանգնելու կամ գայն աւերումէ փրկելու բարեխղճութեան դրդապատճառներով չի կատարուիր. իրականութիւնը կը հիմնուի բոլորովին դրդող տարբեր մղումներու վրայ:

Դիակին հետ չես խօսիր. քեզի չի պատասխաներ...

Լոզանի դաշնագիրի ստորագրումէն մօտ 10 տասնամեակ ետք՝ թուրք պատմագետներ կը փորձեն մեկնաբանել տուեալ դաշնագիրին դրական եւ բացասական հետեւանքներուն առեղծուածը, հիմնուած թուրք ժողովորդի հանգուցային վախերու եւ ազգայնամուլական մոլեռանդութեան ընկալման թէ մերժման խուլ ու խլացնող արձագանգներուն վրայ: Այդ խուլ արձագանգներէն շատ բան անծանօթ է ե՛լ մեզի ե՛լ նորաբնակ թուրքերուն:

Մեր գիտցածը մեր կարծածին միայն կ'եսն է:

Ուստի վերադարձ դէպի ներկայ: Մէկ ծառը անտառ մը չի կրնար ծածկել: Այս երկրի ողբերգական պատմութիւնը կ'աղաղակէ աներակներու խորերէն՝ հայոց աղաւաղուած աւանդութիւններէն, յափշտակուած սեփականութիւններէն, բռնագրաւուած հայրենիքէն, որ թրքական «գարունը» յանգեցուց ցեղասպանական խաւարի «ձմրան»:

Թուրքիան 21-րդ դարու համամարդկային ընտրանքներուն մաս կը կազմէ՞:

Պատմութիւնը Թուրքիոյ երկար շղթային ամենէն տկար օղակն է, որ կը մերժէ ընտելանալ իր նուաստացուցիչ վախճանին:

Եթե մեկը կը ձեռացնէ, թէ բան մը չի յիշեր, այս չի նշանակեր որ այդ բանը եղած չէ...

ՉԵՆԵՐ ԵՒ ՉՈՒԻՑԵՐԻԱՑԻՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻՉԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Պոլսոյ Ուսուցչաց միութիւնը պտոյտ մը կազմակերպած է դէպի պատմական Պարտիզակ, զոր թուրքերը վերանուանած են Պահչէճիք: Զեռուորութիւնը Պոլսէն հանրակառքով մօտ երեքուկէս ժամ է:

Պարտիզակը անցեալին ունեցած է քաղաքակրթական ու մշակութային հարուստ կեանք ու պատմական անցեալ՝ թատերական կեանքով, համերգներով, օրաթերթերով: Անմահն Կոմիտասը այս քաղաքին մէջ կազմած է «Մինասեան» անուամբ քառաձայն երգչախումբ, բազմացնելով հայ երգի ապագայ խոստմաւից երաժիշտներ ու խմբավարներ:

Պատմագիտական վկայութիւններու համաձայն, Պարտիզակը հիմնուած է սուլթան Զորրորդի հրամանագրով 1625-ին, Սեբաստիոյ նահանգէն գաղթած հայերու կողմէ եւ ունեցած է 17.000 բնակիչ եւ զուտ հայկական բնակչութեամբ գիւղեր:

Քաղաքին մէջ համբաւաւոր եղած է հայ բողոքականներու կողմէ հիմնադրուած Ամերիկեան քոլեճը եւ Վենետիկեան հայ կաթողիկէ միաբաններուն կողմէ «Միսիթարեան» բարձրագոյն վարժարանը, ինչպէս նաեւ քովքովի հաստատուած «Ներսէսեան» տղայոց եւ «Շուշանեան» աղջկանց առանձին վարժարանները, որոնց շրջանաւարտները փնտռուած ուսուցիչ-դաստիարակներ եղած են: Ատկէ անցած են մտաւորական-գրողներ, ինչպէս՝ Վահրամ Փափագեանը, Գրիգոր Զօհրապը, Արշակ Զոպանեանը, Սիամանթոն, Դանիէլ Վարուժանը եւ տաղանդով օժտուած մտաւորական գրողներ ու արուեստագետներ:

Պարտիզակին մէջ ծառայած է Եղիշէ վրդ. Դուրեանը: Քաղաքի ամենէն համբաւաւոր եկեղեցիները եղած են Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի եւ Ս. Թագաւորի անուամբ եկեղեցիները:

Աւելի ժամանակակից վկայութեան մը համաձայն, վերջին 6-7 տարիներու ընթացքին

30 չէին ու զուիցերիացի ուսանողներ իրենց դաստիարակներով այցելած են Պարտիզակ, շրջանի հայկական յուշարձաններու շուրջ մասնագիտական ուսումնասիրութիւն մը կատարելով, հնագիտական վայրերը լուսանկարելով, ժապաւեններ նկարահանելով եւ արխիւային բժախնդիր աշխատանք մը ամբողջացնելէ ետք դասախօսական հրապարակային ելոյթներ կազմակերպելով Չեխիոյ եւ Չուիցերիոյ Բռնոյի ու Մասարիկի անուանի համալսարաններուն մէջ:

Հանգամանաւից այս ելոյթներուն առիթով չեխական «Դնես» ազդեցիկ օրաթերթը գրութիւն մը հրատարակած է, նշելով, թէ՛ թուրքերը երկրի հայկական եկեղեցիներուն մէջէն հայերէն գրութիւնները կը ջնջեն, անցեալի հայոց թագաւորներու գերեզմանները կը քանդեն եւ քաղաքի ու գիւղերու մէջ ամեն քայլափոխիդ այսօր իսկ ոսկորներու կը հանդիպիս:

Կը նշեն տակաւին, թէ Խծկոնէի հայկական վանքային համալիրի 5 եկեղեցիներէն այսօր միայն մեկը կիսականգուն է. մնացեալները անբերուած են, ինչպէս հիմնայատակ անբերուած են քաղաքի ազգաբնակչագրական՝ անցեալի եռուն կեանք հանդիսադրող ազգային-եկեղեցական բոլոր կառույցները:

Յեղասպանութենէն յետոյ՝ ջարդերէն ազատած ու հոն ապրող փոքր թիւով հայերուն շունչն անգամ իրենց չէր պատկաներ...

Կարծեմ, նոր բան մը չէ որ կը վկայեմ: Ժամանակը ետ վերադարձնելը ինչպե՞ս կ'ըլլայ:

ՈՐՖԱՅԻ ԸՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐՈԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԱՏԵԼԱՎԱՌՈՒԹԵԱՍԲ ԶԱՆԴՈՒԱԾ ԵՆ

Ուրֆայի (Շանլըուրֆա) 19-րդ դարու Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցին կատարեալ ոչնչացման եզրին կը գտնուի:

Ուրֆայէն հիւսիս-արեւելք 110 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող կառուցուած Կարմուճի (թուրքերը Գեմուրշ կամ Կերմուշ կ'անուանեն) հայկական Ս. Աստուածածին եկեղեցին փլուզման լուրջ վտանգի ենթակայ է, եկեղեցւոյ սիւներուն կից փորուած 2 մէթր խորութեամբ 3 մեծ փոսերու պատճառով:

2013 թուականին եկեղեցին իբրեւ գոմ գործածուեցաւ: Ներկայիս, անշուշտ գանձ

գտնելու յոյսով ու ակնկալութեամբ փորուած է թուրք գանձագողներուն կողմէ:

Ուրֆայի մեծագոյն գիւղը կազմող Կարմուճի մէջ գործող Ս. Աստուածածին եկեղեցին եղած է 100 աշակերտով դպրոց: Եկեղեցւոյ կից երեւան բերուած են վանքային համալիրի մնացորդներ: Գիւղին մէջ բնակած են 800 հայ ընտանիքներ: Գործած են 2 եկեղեցիներ եւս, ինչպէս նաեւ Ս. Յովհաննէս, Ս. Թադէոս, Ս. Յակոբ եւ Ս. Մինաս վանքերը:

1881-ին եկեղեցին վերակառուցուած է Յակոբ Արտուիսեանի կողմէ:

Մինչեւ 1915, եկեղեցիները գործած են իբրեւ քրիստոնէական աղօթավայրեր, իսկ 1915-էն ետք, աւերակ դարձած են, երբ մաւանդ Մուսթաֆա Զեմալ գիւղը ամբողջութեամբ յանձնած է «Չամիտիէ» անկարգ զինեալներու գունդի հրամանատարին՝ Սիւմեր փաշային, որ ամբողջացուցած ու իր քայքայիչ կատարելութեան հասցուցած է քանդումի ու փճացումի գործը, թուրքը բնորոշող արտակարգ վանտալիզմի նախանձախնդիր հակահայ ատելավառութեամբ:

Այսպիսի նուաստացնող երեւոյթներ կը գործակցեն մեր մտահոգութիւնները, որովհետեւ անոնք կը հիմնուին քրիստոնէայ բնակչութեան դէմ բացասականօրէն տրամադրուած հեռակայ միտումներու վրայ, որոնք օրինակելի կարգապահութեամբ քարը քարին վրայ չեն թողուր՝ անցեալէն եկող նոյնիսկ յուշի հետքերը անհետացնելու կանխամտածուած դիտաւորութեամբ:

Պատմագետներ ու քաղաքական վերլուծողներ բան ունի՞ն ըսելիք: Ամէն բան դիւսնագիտութեամբ չի լուծուիր...

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԵՒՐՈՒՄԸ

11-րդ դարու հայկական եկեղեցի մը կատարեալ աղբանոցի վերածուած է Թուրքիոյ

Պաթմանի Ենիփընար գիւղին մէջ: Տեղւոյն բնակիչներէն շատեր կը դժգոհին ըսելով, թէ ցաւ կը զգան երբ կը տեսնեն որ եկեղեցւոյ հին կոթողներուն սիւներն ու քարերը ախոռներու, տուններու եւ զանազան այլ շինութեանց համար կը գործածուին:

Մուլեռանդ թուրքեր՝ առանց կրօնքի հանդէպ նուազագոյն յարգանքի, եկեղեցւոյ քարէ սիւներով անասնագոմեր, ջրատարներ, թոնիրներ, պաշտպանական պատեր ու ծխնելոյզներ կը կառուցեն:

Հայկական սրբավայրի 8 հիմնաւոր սիւներէն 4-ը բոլորովին քանդուած են:

Տեղւոյն գիւղացիներէն մէկը Ալի Ուչար կ'ըսէ. «Մեր բոլորիս համար ամօթ է գիւղի գագաթի այս պատմական կառոյցը նմանօրինակ վիճակի մատնելը: Կարելոր կառոյցները, որպէս անասնագոմ գործածելը ցոյց կու տայ, թէ մենք որքանով կ'արժեւորենք պատմութիւնը»:

11-րդ եւ 14-րդ դարերու եկեղեցիներու եւ վանքերու գոյութեան մասին կը վկայէ Պաթմանի համալսարանի վերատեսուչ փրոֆ. Ապտիւլասէլամ Ուլուչամ, որ կը ղեկավարէ շրջանի հնագիտական պեղումները. «Այդ կառոյցները պատմական ժառանգութիւն են. մենք պարտաւոր ենք պահպանել անցեալէն

մեզի ժառանգութիւն մնացած մշակութային արժէքները եւ գանոնք պետք է մեր աչքի լոյսին պէս պահենք. կապ չունի թէ այդ կոթողները ո՞ր կրօնքէն մեզի ժառանգութիւն մնացած են...»:

Թուրքիան բռնագրաւուած տարածքները իր ժառանգութիւնն ու թաղամասը կը համարէ, փորձելով գոցել պատմական ժամանակաշրջանի մը հսկայական պարապը: Ասոր դիմաց՝ թուրք հնագէտներ կը փորձեն հեռաւորութիւններ սահմանել անցեալի պատմութենէն եւ կարգ մը պարագաներու ալ՝ Թուրքիոյ վարչակարգի մշակութային ցեղասպանութիւնը շարունակելու հետեւողական քաղաքականութեան ռազմավարութենէն:

Աշխարհագրական այս տարածքները երբեք Թուրքիոյ բնական հայրենիք պիտի չդառնան:

Թուրքիան կ'ըսէ, թէ փոխուած է. աւելի լաւ, թէ՞ աւելի գէշ: Դուք դատեցէք:

ՔԱՆԴՈՒԿ ԶԱՅՎԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՆԱՍՐԵՏՏԻՆ ԶՈՃԱՅԻ «ԶԱՍԱՇԵԱՐԶԱՅԻՆ ԶԻՄԸՐԻ ԳԻՂԸ»

Թուրքիոյ մէջ պատմական բնոյթ կրող հայկական եկեղեցիներու վերականգնումը կը զուգահիսի քաղաքա-մշակութային քովտիօրէն խառնափնդոր Նոյնանման այլ երեւոյթներու ալ: Տանք խեղկատակ ու թեթեւաբարոյ օրինակ մը:

Գոնիայի Ազգեհիր շրջանի հայկական եկեղեցին պիտի վերականգնուի՝ զուգահիսաբար գարմանահրաշ ու համաշխարհային մակարդակի վրայ ծանօթ Նասրետտին Յոճայի «Զամաշխարհային հիւմըրի գիւղ», կամ այլապէս անուանուած՝ «Երգիծաբաններու տան» հիմնումի ու վերականգնողական Նախագիծի մը ծիրէն ներս, որմէ ետք ալ պիտի վերածուի «թըքալոյս» մշակութային հասարակաց կեդրոնի մը, իսկ քրիստոնէական եկեղեցւոյ քահանայատունն ալ պիտի վերածուի հիւրանոցի:

Ահա՛ թէ ինչպէս պարզ փոփոխութիւն մը գիւղը քաղաքի կը փոխակերպէ:

Հայոց ցեղասպանութենէն յետոյ, նշեալ եկեղեցին բոլորովին լքուած է ու ճակատագրականօրէն կը քանդուի:

Տեսա՞ք, թէ մարդկային միտքը ինչպէ՛ս ամէն ինչ կը դեկավարէ:

Ժամանակին՝ Ազգեհիրի մէջ 500 հոգիւնց հայ համայնք մը կը գործէր. ներկայիս բացարձակապէս հայու հետք մնացած չէ:

Ահա՛ թէ ինչպէս անցեալի պատասխանատուութեան բեռը կը թօթափուի:

Ի՛նչ օրերու հասանք Նասրետտին Յոճա: Զիմա՛ յետադարձ հայեացքով քու իմաստալից ծպտուն առակներէն մէկը պիտի պատմէի, բայց նիւթին դաւադրական տեսութեան ծանրութիւնը չ'արտօսեր, որ շեղիմ պատմական վկայութիւններու եւ վկայակոչումներու դիտաւորութիւններէս:

Գիտե՞ք, մինչեւ հիմա ո՞նէ մէկը Նասրետտին Յոճան իբրեւ լուրջ մարդու մը դատապարտած չէ. բարեբախտաբա՞ր...

Կստահ եմ, որ լաւ հիմնաւորումներ չկան այս զուգահիսութեան ծրագրումը հանգիստ խիղճով արդարացնելու համար, որպէսզի մարդկային միտքի կատարելութիւնները լրջագոյն վարկածներու վերածուին մեր ապրած առօրեայ ողբերգութիւններու հեռագայնութիւններէն:

Ամէն ինչ վստահօրէն իր յարմար ժամանակը կ'ուզէ:

Թերեւս շատ աղմուկ առանց ոչինչի...

Կարծրատիպեր կոտորելը հանդուրժողական միջավայր կը պահանջէ՝ թոյլատրելի բոլոր մակարդակներով:

Եկե՛ք, իմաստով խօսակցութիւն ընենք: Աւելի դժուար է խնդալ՝ քան թէ խնդացնել, լալ՝ քան թէ լացնել...

Յոճան իր անձը հայելիին մէջ կը տեսներ: Իրեն համար մարդ զուարճացնելը հոգեբուժական մարզանքի պէս բան մըն էր, որուն վրայ դրաւ **հիւմըրի** իր կնիքը, քանի խնդացընելը գէնք է:

Կ'երեւի իր ժամանակէն շատ աւելի առաջ էր, քանի սորված ու սորվեցուցած էր խնդալ ու լալ միաժամանակ:

ԳԱՆՁԱԳՈՂԵՐՈՒ ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ, ՈՐ ԿԸ ՄԻՏԻ ԹԱԼԱՆԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԶԱՍՅՆԵԼ

Գանձագողերու «արուեստին» մասին թրքական հեռատեսիլէն ատենը մէյ մը ելոյթ-

ներ ունեցողներ կ'ըլլան: Աւելին՝ թրքական մամուլին մէջ ալ անպակաս են զանազան տեսակի արտառոց գրութիւններ, որոնք խստօրէն կը քննադատուին որոշ մտաւորական շրջանակներու կողմէ, իսկ Թուրքիոյ հնագետներու միութիւնը զանձագողութեան այս անլուրջ ելոյթները դատապարտած է, զանոնք նուաստութեան մակարդակի անբարեշնորհ երեւոյթներ բնորոշելով:

Գանձագողերու աճի ու անհակակշիռ գործունէութեան պատճառով, տարուտարի կը քանդուին թաքնուտոցներ, քրիստոնէական եկեղեցիներ, վանքեր, աղօթատեղիներ, գերեզմաններ, յուշարձաններ, թանկարժէք իրերու տարբեր տեսակներ յայտնաբերելու ակնկալութեամբ, մասնաւորապէս ոսկի, գոհարեղէն, հազուագիւտ անօթներ, զարդեր: Յաշիւը կարծես կորսուած է:

Չարմանահրաշ նորութիւնը այն է, որ Թուրքիոյ գանձագողները վերջերս ամսագիր մը լոյս ընծայած են, ուր մտքէ ու երեւակայութենէ դուրս մնացած մանրամասն տեղեկութիւններ կը հրապարակեն իրենց «արուեստի» զանազան ձեւերու ու հնարքներու զարգացման ու կատարելագործման հեռանկարներով, զանձերը դիւրութեամբ յայտնաբերելու համար փորձառութեան մղող միջոցներ ու ճամբաներ ցոյց տալով:

Ամսագիրին արժէքը 25 լիրա է եւ հրատարակութիւնն ալ առցանց միջոցով կը սփռուի ու կը վաճառուի, բաժանորդներուն ալ կ'առաքուի, մատնանշելով թէ տուեալ հրատարակութիւնը կ'իրականացուի «այս գործի սիրահարներուն կողմէ»:

Ո՞վ կը մտահոգուի, որ զանձագողներուն գործած աւերին պատճառով հայկական, յունական, ասորական, պոնտական եկեղեցիներ կը քանդուին անոնց հետքը այդ երկրէն ընդմիշտ անհետացնելու միտումով: Այսպէ՛ս կը կազմուին բարեկամութեան կամուրջները ժողովուրդներու միջեւ:

Ապօրէն պեղումները արգիլող կա՞յ այդ երկրին մէջ, թէ ատոնք կը կատարուին պատմութեան ու մշակոյթի պահպանման ու յարատեւման արժեքափերով...

Հրատարակուած ամսագիրին դէմ բուռն կերպով հակազդած է հնագետներու միութեան նախագահը Սոներ Աթէշօղլար, դատապարտելով նաեւ հրատարակուող ամսագիրը, որ պղտոր գրութիւններով կը սատարէ երկրի օրէնքով արգիլուած ապօրէն պեղումներու տարածման գործին:

Թուրքիոյ մէջ մարդկային անարգանքի ու կամակորուրութեան մշակոյթ կը տիրէ: Մշակոյթ, որ միայն այսօրուան համար չէ:

Քաղաքակրթութեան ծառայող մարդոց ձայնը պիտի լսուի՞...

Ազգերու բնորոշիչ գործօն է ազգի մը պատմական անցեալը պահպանելը, որպէսզի եկուոր սերունդները հաղորդ դառնան անոնց մշակութային ժառանգութեան արժէքներուն:

Ահա՛ պետութիւն մը, որ օրէնքի սահմանն դուրս գործող հատուածի մը անսասնձ մենաշնորհներ կը պարգեւէ. քաղաքականութիւն մը, որ քաղաքակրթութեան համար անձանօթ երեւոյթ է:

Ա՛յս կը պատահի, երբ պետութիւնները՝ պետութիւն ըլլալու հասունացման իրենց պարտադիր շրջանը չեն բոլորեր, կանոնակարգային հասունացումը շռայլութիւն համարելով:

Թուրքիոյ, ինչպէս նաեւ Ազրայէճանի մէջ, ինչ որ գէշ բան շուտով կը տարածուի: Վերջերս, Տիարպէքիի (Տիգրանակերտ) նահանգին մէջ անցեալին կոտորուած հայ ընտանիքներու կողմէ թաղուած գանձեր յայտնաբերելու ակնկալութեամբ՝ ապօրինի հետախուզութիւններ կատարող խումբ մը ձերբակալուած է ոստիկանութեան կողմէ: Եկուր տես որ, գանձախոյզները Սիլվան շրջանի նոյնիքն ոստիկաններ էին, որոնց գլուխը կը գտնուէր Սիլվանի գլխաւոր ոստիկանապետը:

Ոստիկանութեան ապահովութեան մարմիններուն լուր տուողը շրջանի բնակիչները եղած են. ոստիկանութիւնը իր կարգին ոստիկանական գրահապատ կառք մը դրկած է, ուր տեղոյն վրայ ձերբակալուած է ահագանգ հնչեցուցած մեղաւորները, որոնք ամբաստանուած են շրջակայ միջավայրին վնաս հասցնելու դատական յօդուածի յատկանշով փոսեր փորած ըլլալուն համար եկեղեցւոյ մէջ: Զիչ մը թրքական մտայղացումով ֆիլմաշար յիշեցնող պատկեր:

Իսկ եթէ՞ քիչ մը անելի զգօս վերաբերուէին բնութեան հանդէպ, անպա՞րտ պիտի արծակուէին, օրէնքի խախտումը անվաւեր համարելով:

Մեղաւոր անմեղներ եւ անմեղ մեղաւորներ Թուրքիոյ մէջ...

ՃԱԹՈՏԱԾ ՊԱՏԵՐՈՒՆ ՏԱԿ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ԳԻՐԵՐ ԹԱՂՈՒԱԾ ԵՆ

Ժամանակին՝ «օսմանագիտական» վարկածի տեսաբանական սահմանում մը կար, որ մէկ դար վերջ վերափոխուեցաւ «թրքագիտականի»: Այս երկրորդը բանիւ եւ գործով ճշգրիտ շարունակութիւնը կը կազմէ առաջինին, որ յար եւ նման կը կիրարկուի միեւնոյն մեթոտաբանական շարժառիթներու (ան)կանոններով ու (ան)հաշտութեամբ:

Հիմա կրնայ հարց ծագիլ, եթէ այսպիսի մեթոտաբանութիւն մը կրնա՞յ քաղաքակրթուած հասարակութեան մէջ համապատասխան հեղինակութեան արժանանալ ու արժեւորել իր հանրային դիմագիծին անաղարտ պատկերը:

Թուրքիոյ Պալաթի շրջանի համբաւաւոր «Խորէնեան» վարժարանի շէնքը, որ հիմնուած է 198 տարի առաջ, 1821-ին Սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ, մօտ 25 տարիներէ ի վեր բացարձակօրէն անմխիթար վիճակի մէջ կը գտնուի՝ լքուած, քանդուած, անբարեյոյս պատկեր մը պարզելով: Դպրոցին պատերուն ծեփի շաղախները ինկած են, պատերը ճաթոտած, տեղ-տեղ մզլոտած. ճաթոտած պատերուն տակ այլուբենի գիրեր թաղուած, զգալապէս աներուած, իսկ ներքնամասը անդոհանք պատճառող աղբատեղիի վերածուած է: Այսպիսի շինարարական կառոյց մը ինքնաբերաբար անօթեան ու թափառաշրջիկ անձերու ապաստանավայրի պիտի վերածուէր, երբ մանաւանդ ամէն ինչ ողբերգականօրէն կը փոխուի, Թուրքիոյ յետ քեմալական, իմա՝ Երտոզանական յետընտրական տեղական ինքնակառավարման ժամանակներու քաղաքական թոհուրոհին մէջ:

Պատմական վարժարանի անցեալի կառոյցը վերականգնելու մտահոգութեամբ մասնաւոր նախագիծ մը մշակուած է, սակայն պետական մարմիններու ներկայացուած ծրագիրը 4 տարիէ անելի է, որ վաւերացման իրաւունքի կը սպասէ, պատկան մարմիններու անբարեացակամ ու անյստակ միտումներուն պատճառով, կարծես ժամանակը կանգ առած է ուրիշ ժամանակի մէջ:

Ծրագրի պատասխանատուութեամբ լիազօրուած մարդիկ դիտել կու տան, որ եթէ մշակուած ծրագիրը պետականօրէն հաստատուի, «Խորէնեան» վարժարանը պանդոկի պիտի վերածուի: Այս կը պատահի անոր համար, որ դպրոցական կառոյցը 18 տարւան ժամկետով վարձու տրուած է ընկերութեան մը, որ նպատակ ունի շէնքը վերանորոգելէ ետք, զայն պանդոկի վերածելու ու շահարկելու:

Քաղաքակրթական արժեհամակարգային նոր սահմանումներ...

Կը թուի, թէ խիղճը նախապաշարումներ չի ճանչնար ապօրինութիւններու կենսագործման հաշուոյն:

Խնդիրը անելի լուրջ է քան կը թուի ըլլալ, երբ մանաւանդ արմատապէս կ'աղաւաղուի պատմական ճշմարտութեան ուժը եւ անոր

ամբողջություններու անհնարապատկերացման նկարագիրը:

Իսկապէ՛ս, Թուրքիան այն երկիրն է, որ իր եւ իր դրացիներու խնդիրները ի՛նք կը ստեղծէ, որովհետեւ ան կ'ապրի յարակից մթնոլորտի մը մէջ, որ մեր բոլորիսը չէ, այլ միայն իրը եւ իր ապրած մոլորակինը:

Թուրքիան իր սխալներէն դասեր չ'առնէր, ապրելով տեղեկատուութիւնը ապատեղեկատուութեան վերածելու անպարարական երկրպագութեան ոճով...

«ՎԱՆՔԻՆ ՉԱՒԱԿՆԵՐԸ»

Թուրք անուանի բեմադրիչ Քեազիմ Կիլիստողան «Վանքին զաւակները - Տերսիմի հայերը» խորագրեալ գիրքը մը հրատարակած է Տերսիմի հայերու մասին, ինչպէս նաեւ պատմագրական խորքով գիրք մը՝ «Տերսիմի կորսուած աղջիկները», որ կը ներփակէ միատեղուած հարիւրաւոր՝ եւ իր նիւթին նուիրած տպաւորիչ ու մենագրական պատմութիւններու տեղեկագրական ու վիպային եղերգութիւններու շարք մը փաստաթուղթեր, որոնք հարազատ ոճով կը նկարագրեն Տերսիմի շարդերէն վերապրած մանուկներու կեանքը, որոնք ահաւոր շարդերէն ետք անուանագուած են թուրք ժանտարմաներու կողմէ եւ փոխադրուած անծանօթ ու անյայտ ուղղութեամբ, իսկ չափահասներն ալ արքայութեամբ են երկրի հեռաւոր վայրերը, բռնարարած վախճանի մը յանգելու՝ վերի կարգադրութիւնները գործադրելու կարգապահ դաժանութեամբ:

Մոնրեալի Պոլսահայ միութեան կեդրոնը քանի մը տարի առաջ ցուցադրած է սոյն ժապաւենը՝ «Վանքի զաւակները» վկայակոչական անուամբ:

«Վանքին զաւակները» վաւերագրական ժապաւենը կը պատմէ, թէ ինչե՛ր պատահեցան 1915-ի Յայոց ցեղասպանութենէն առաջ ու ետք, ինչպէս նաեւ Տերսիմի շարդերու եւ

խժժութիւններու մասին 1937-1938 թուականներու ահաւոր դէպքերու մասին:

Բան մը կը յիշեցնէ՞ այս անիմանալի պատկերը, երբ Թուրքիոյ պատմութիւնը կը յորդի հայ, յոյս, ասորի, պոստացի, քրդըլպաշ-ալեւիներու ենիչերիական եղծանելի ամուսնագումներով ու յափշտակութիւններով, յետին ու միակ նպատակ ունենալով քրիստոնէայ մանուկներն ու երեխաները օսմանացնելու եւ թրքացնելու, անոնց ազգային ինքնութիւնը եւ չկազմաւորուած նկարագիրը հիմնովին աղաւաղելու միտումնաւոր հաշուեյարդարով:

Թուրքիոյ մէջ հսկայ հարցականներ կան, որոնց համար դեռ պատասխաններ չեն տրուիր:

Ժապաւենի բեմադրիչները այդ երեխաներու հետքերը փնտռած ու գտած են Պոլսոյ, Գոնիայի, Պոլուի, Իզմիրի ու Տերսիմի մէջ, եւ անոնցմէ ոմանց հետ հանդիպելով հարցազրոյցներու հնարաւորութիւն ստեղծած են, իրենցմէ քաղելով անոնց անցեալ կեանքի վաւերական վկայութիւններ ու յուշագրութիւններ:

Տաւատանջ ժամանակներ ապրած սերունդ մը, որ ապրելու համար ուշացած մեծցաւ առանց մանկական տարիք ճանչնալու:

Թէեւ հրատարակուած գիրքի ու ժապաւեններու ցուցադրութիւնները կարելի եղած է

որոշ արգելքներ յաղթահարել է ետք իրականացնել 2017 թուականին, այնուամենայնիվ այս հարցը դարձեալ կ'այժմեականանայ այս օրերուս, որովհետեւ Հայոց ցեղասպանութենէն 104 եւ Տերսիմի ջարդերէն 81 տարի յետոյ, բեմադրիչները լուրջ արգելքներու եւ տարատեսակ սպառնալիքներու կ'ենթարկուին՝ ժապաւենը Թուրքիոյ եւ արտասահմանի կարգ մը երկիրներու մէջ ներկայացնելու դիտաւորութենէն վերջնականապէս հրաժարեցնելու ճնշումով:

Տասնամեակներ է ի վեր կիրարկուող յայտնի թէ քողարկուած թրքական այս եպերելի սպառնալիքներու գնահատումն ու արժեւորումը կատարած ենք: Պատմական զուգահիւսութեանց ժամանակացոյցը իր յառաջ քաճ ինքնասիրութեան խախուտ հիմնաւորումները չի կրնար պաշտպանել ու արդարացնել:

Ատենօք, «օսմանական» բառին, իմաստին ու ըմբռնումին սահմանումը մասամբ ճշդորոշուած էր. հիմա՝ այդ բառը փոխակերպուած է «թրքական» բնորոշիչ հասկացողութեամբ, որ իսկութեան մէջ առաջինին յար եւ նման շարունակութիւնը կը կազմէ եւ որ կը գործադրուի միեւնոյն հետեւողական կենսագրութեան մեթօտաբանութեամբ: Ասոր մէջ պատմութեան տրամաբանական շարունակութիւնը ո՞ր եւ ինչի՞ մէջ կը կայանայ, ինչո՞վ կը դրսեւորուի: Այսպիսի բանակցային բարդ գործընթացներ քաղաքական առեւտուրի ծայրայեղական ու անհակակշռելի քայլերու կ'առաջնորդեն:

Քեազիմ Կիւնտողան եւ Նեզահաթ Կիւնտողան հետազօտական ու վաւերագրական բնոյթի տեսաժապաւեն մըն ալ պատրաստած են՝ «Ճշմարտութեան համար պայքար մըն է» տիտղոսով: Անոնք արտադրած են նաեւ երկու փաստագրական ժապաւեններ եւս. մին՝ 1938-ին Տերսիմի մէջ քիւրտ ազգաբնակչութեան դէմ գործուած ջարդին մասին՝ «Մագի երկու խուրճ - Տերսիմի կորսուած աղջիկները» (2010), եւ «Անցեալին մէջ չթաղուած» (2013):

2010-ին պատրաստուած ժապաւենին նկարահանումը ուշագրաւ հանգամանքներու չորս խիզախ տարիներ տեւած է:

Ամէն մակարդակի համեմատ թուրք յա-

ջորդական իշխանութիւններու կողմէ հինէն ի վեր կիրարկուող թրքացման սողկալի քաղաքականութեան մը մենաշնորհային շարունակութիւնը կազմող՝ իսլամական բացայայտ քաղաքականութիւնը ընդհանրապէս կը մեկնարկուի հայկական անուններու յաջորդող փոխարինմամբ ու թրքաբարոյ անուններու վերակոչումով, որուն կը յաջորդէ իսլամներու աւանդաբարոյ կատարողական «**շահաւտ**»-ի հրապարակային արտասանութեամբ, ինչ որ մաս կը կազմէ արարողակարգային ձեւակերպութեան հաւատքի հրապարակային վկայակոչումին ու վերահասու ընկալման ընդունուած գործելակերպի որոշականացման:

«Վանքին գաւակները» ժապաւենին վերաբերող վանքը Տերսիմի Հալվորի (Վանք) մէջ գտնուող վաղեմի Սուրբ Կարապետն է, կառուցուած 9-րդ դարուն եւ որ Տերսիմի տարածքին մէջ տեղակայուած հայկական պաշտամունքի միակ եկեղեցին է, որ 1915-ին բախտի բերմամբ քանդումէ գերծ մնացած է: Բայց 1915-ին չքանդուելով հանդերձ՝ թուրք զօրքին կողմէ թիրախային ռմբակոծման պատճառով աներուած է 1937-ին: Քանդիչ ռմբակոծման յաջորդած է եկեղեցւոյն ծառայող հայ միակ հոգեւորականին նախ ձերբակալութիւնը, ապա մոլուցքային խոշտանգումն ու վայրագ սպանութիւնը՝ գիւղի հայերու, քրդըլպաշներու եւ ալեւիներու ներկայութեան:

Թէեւ ուշացած՝ անհրաժեշտ է գնահատել անկախ մնացած այսպիսի ցնցիչ ոճիրներու չափանիշները թափանցիկ ու հաշուետու հարկադրանքով հանդիսադրելու նպատակով:

Յարգանք չափանիշի տարբերականութեան հանդէպ, որպէսզի յամառ տեսլապաշտութեամբ ժողովուրդները ինքնասրբագրութեան համոզումով կարենան իւրացնել հատուցման կոչումի գաղափարը համամարդկային հասարակութեան խիղճին ու ապագայ քաղաքական արեւելումներու դաշտին մէջ:

Իսկապէ՛ս. խիղճը ինչպէ՛ս եւ ե՞րբ կը սթափի...

ԱՆՈՒՐԱՆԱԼԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒՄԾ ԳԻՐՔ ՄԸ

Թուրք գրականագետ Նեսիմ Ովատիա Իզ-

րայիլ՝ մանրամասնօրէն ուսումնասիրած է Թուրքիոյ թատերական կեանքը, ապա հրատարակած է «Շահինեաններ օսմանեան եւ Թուրքիոյ թատրոնին մէջ» խորագրուած ուշագրաւ գիրքը, ուր անուրանալի վկայութիւններու շեշտադրումով կը նշուի, թէ՛ 1850-ական թուականներէն սկսեալ Պոլսոյ Օրթագիւղ թաղաշրջանին մէջ իրագործուած թատերական ներկայացումներով հանդէս եկած են Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի եւ Մարտիրոս Մնակեանի թատերական եւ ուսանողական անմրցելի խումբերը օսմանեան թատրոնին մէջ:

Թուրք գրականագէտը մասնաւոր անդրադարձ մը կատարած է Վահան Շահինեանի թատերական ճանապարհային գործունեութեան վրայ, երբ հայերու տեղահանութեան ու աքսորավայրերու բռնալիքի տարիներուն, 1915-ին, ան իր ընտանիքին հետ Պոլկարիոյ մայրաքաղաք Սոֆիա հաստատուած ու տեղւոյն վրայ թատերախումբ մը կազմած էր դերեր յանձնելով նաեւ իր զաւակներուն: Իսկ Շահինեան ընտանիքէն Օգսէնը, իր ընտանիքին հետ Թուրքիայէն դուրս եկած ու հաստատուած է՝ այդ թուականներուն ֆրանսական տիրապետութեան ենթակայ եղող Իսթեմբուլի (Ալեքսանտրէթ) մէջ:

Գրագէտ, գրականագէտ, պրպտող ու գիրքերու հեղինակ Ովատիան՝ Պոլսոյ Պողագիչի համալսարանին մէջ հայ թատրոնի կեանքի հանգրուանային շերտաւորումներու մասին հետաքրքրաշարժ դասախօսութեամբ մը հանդէս եկած է, հարթիչ տպաւորութիւն գործելով տեղի համալսարանի դասախօսական կազմի եւ ուսանողութեան վրայ:

Ովատիայի գիրքը, որպէս թատերագրական արուեստի փաստացի վկայութիւն մը հրատարակուած է Պողագիչի անուանի համալսարանի Արուեստի ընկերութեան կողմէ:

Վերջերս, Պոլսոյ Կալաթասարայի «Արա Կիւլէր» փողոցին մէջ «Իսթոն» հանրագրախանութի ու պոլսահայ «Արաս» հրատարակչատան համագործակցութեամբ սարքուած գիրքի տօնավաճառի մը առիթով, Շահինեաններու մասին գրուած գիրքի հեղինակ Նեսիմ Ովատիա խօսած է օսմանեան դարաշրջանի ու անոր յաջորդող Թուրքիոյ թատերական կեանքին մէջ հարիւր տարուան ընդգր-

կուն վաստակ ունեցող Շահինեան ընտանիքի առանցքային ստեղծագործական պատմութեան մասին:

Թատրոնը՝ կենդանի ու գերիշխող մշակութային կառոյց մը կը մնայ ժամանակին մէջ. կը խօսի ժամանակի այժմեական հարցերու կենսագրութեանց մասին ժամանակին ու իր մարդոց հետ, հանգրուանային ժամկետներով, ինքնաքննադատական թափանցիկութեամբ, տիպաբանական համապարփակ ստուգանիշներով ու ներշնչեալ վերաթելորումով:

Այս գիրքը առիթ մը եղաւ որոշ բաներ իր անունով ըսելու ու լռութեան մատնուած ճշմարտութիւններ յայտնաբերելու:

Եթէ գրագէտը հարցականներ ու երկընտրանքներ ունենալէ դադրի, գրագէտի իր հանգամանքային ասպարէզը կ'ամլանայ ու կը հասնի իր վախճանին:

Հիմքի այլընտրանք կա՞յ...

«ՍԻՐԵԼԻ ՈՐՂՈՒՅՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ»

Թուրքիոյ մէջ հայկական անցեալի բովանդակութեան ծիրէն ներս պատմական կարելոր վկայութիւն մըն ալ կը կազմէ թուրք պատմաբան Շիւքրիւ Ըլճաքի պատմագրական ուսումնասիրութեան մէկ հետազօտութիւնը կեսարացի հայ ընտանիքի մը՝ Յարութիւն Գոճայեանի 100 տարուան պատմութեան հայատառ թրքերէնով գրուած նամակագրութիւնը գիրքի վերածելու նախաձեռնութեան՝ «Սիրելի որդւոյն Կարապետին» հարազատ խորագիրով, քանի ենթական 1915-ին յաջողած է մեկնիլ Միացեալ Նահանգներ: Գիրքը կ'ընդգրկէ Կարապետի Թուրքիոյ հարազատներուն հետ գոյութիւն ունեցող փրկուած նամակակցական հաղորդակցութիւնը, ինչ որ խիստ կարելոր ու հետազօտելի պատմական աղբիւր մը կը հանդիսանայ «Փրէս Հիսթորի» հրատարակչատան նախաձեռնութեան:

Պատմաբան Ըլճաք կը գրէ, թէ «թուրք պաշտօնական պատմութիւնը հայերը կը ներկայացնէ որպէս պետութեան դէմ ապրտամբած ազգ մը, այս նամակագրութեան ուսումնասիրութիւնը սակայն, ցոյց կու տայ, որ այդ բոլորը իրականութեան չի համապա-

տասխաներ, «քանի հայերը զեն ի ձեռն թուրք սպաննելու երդում տուած հրեշներ չէին. հայերն ալ իրական կեանքի իրական մարդիկ են, որոնք մեզի պէս կը հիւանդանան, կը սիրեն, կ'ատեն, կը մտահոգուին ձմրան սնունդի պաշար հաւաքելու համար, ջանք կը թափեն իրենց զաւակներուն կրթութիւն տալու ու իրենց պարտքերը վերադարձնելու համար»:

Ահա՛, ժողովուրդներու բնորոշիչ ճիշդ յատկանիշներ:

Թրքական դիտանկիւնէն «հայերն է, որ մեղաւոր են իրենց դէմ կատարուածին համար»:

Այս ալ փաստի տկար օրինակն է, որ մեր համբերութիւնը կը չափէ...:

Յարութիւն Գոճայեանի ընտանիքի ևամակներու պատմութիւնը, որ տրամադրուած է իր ազգականներէն ճոնաթան Վարժապետեանին կողմէ, խիստ կարեւոր, միաժամանակ չափազանց արժեքաւոր վաւերագրական աղբիւր մը կը հանդիսանայ պատմութիւնը հետաքննող գրականագետ ուսումնասիրողներուն կողմէ, անցեալի ու ներկայի պատմական ժամկետներուն մէջ, երբ թուրքերը ժամանակներու պատճառներուն ու երեւոյթներուն թերահաւատութեամբ կը մօտենային, խորքային արհեստական հակադրութիւններ ստեղծելով իրենց եւ երկրին մէջ ապրող քրիստոնէայ ժողովուրդներու ընկերային հաւասարութիւններուն միջեւ:

Այս տեսակ գրողի մը հրատարակած գիրքին մակագրութիւնը ինծի համար յատուկ իմաստ պիտի ստանար, յատկապէս հեղինակին ստորագրութեամբ, քանի բարոյական որակաւորումի հարցը սիրոյ, ատելութեան ու զանազանութեան միջեւ խտրականութիւն չի դնէր, քանի կ'առաջնորդուի տեսակային արժեքներու գնահատման սկզբունքէն, որ ինքնին ունի իր որակային համարժեք հարթութիւնը:

Բոլորս գաղափարապէս մօտ ենք լաւ գրականութեան, բայց մանաւանդ ճիշդ արդարութեան, բառային լարախաղացութիւններէ եւ բառային աճպարարութիւններէ ասդին ու անդին:

Բոլոր ժամանակներուն մէջ ճշմարտութիւնը պիտի փայլի, որովհետեւ ճշմարտութիւնը միշտ լոյսին պետք ունի:

ԿՈՐՍՈՒՈՂ ԼԵՃՈՒՆԵՐՈՒ ՕՏԱՐԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՄՇԵՆԵՐԵՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՈՆԸ

Մէկը միւսէն կարելոր եւ իրար լրացնող Պոլսոյ «Արաս» հրատարակչատունը հրատարակած է Մահիր Էօզքանի «Համշէնի հեքիաթներ»-ը հատորը, իր բնագրով ու հայերէն լեզուի հրատարակուած տարբերակով. («Hamsetsnak Lizu Kidanutun»):

«Արաս»-ի այս հրատարակութիւնը կու գայ իբրեւ շարունակութիւն համշէնահայ մանկավարժ Յուրիէ Շահինի համշէնահայերէնի քերականութեան, արդի լեզուագիտութեան աշխատակցութեամբ Նոր համեմատութիւն մը ստեղծելով լեզուախումբերու բազմազան գիտութեան ու մանկավարժական ու քերականական ուսումնասիրութեան մարզէն ներս զարգացման Նոր հորիզոններ բանալով:

Ազգային, քաղաքական ու աշխարհագրական պայմաններու պատճառով համշէնցիներու կողմէ իրենց լեզուի գործածութեան յաճախականութիւնը նուազած է, յատկապէս Նոր սերունդին մօտ որ հեռացած է իր հարագատ տարածքներու բնավայրերէն:

Լեզուի դերակատարութիւնը հիմնական է ժողովուրդի մը ինքնութեան պահպանման թարմացման ու իբրեւ ազգային բաղադրիչ ազդակ՝ իր գոյատեւման հեռանկարներուն համար:

ՄԱԿ-ի եւ ԵՈՒՆԵՍԿՕ-ի աշխարհի բացառապէս լատինագրուած լեզուներու կրթական ու գիտական քարտէսին մէջ կը նշուի ինքնատիպ Համշէնի բարբառը՝ համշէնցեակը, որ ներկայացուած է որպէս առանձին լեզու՝ համալրելով անհետացող լեզուներու բնորոշ ցանկը:

Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս մեծ թիւով խումբերով համշէններ կը բնակին Ռուսիոյ Ատիկէայի ինքնավար մարզի Մայկոպ քաղաքը, Կրասնոտարի (Եկատերինոտար) երկրամաս, Տրապիզոն, Սեւ ծովու ափին գտնուող Օրտու, Կիրասոն, Սամսոն (Ջանիկ), Կուբան, Բոլորէջենսքի, Ապշերոնի շրջան, Աբխազիա, Լոս, Սոչի, Նիժնի, եւ այլն:

Իրենց լեզուի պահպանման հարցով համշէնցիները լաւատես են, հիմնուելով այն փաստին վրայ, որ իրենց լեզուն ու ավանդու-

թիւները մինչեւ այժմ պահպանուած են, ուստի՝ ասկէ վերջ ալ պիտի շարունակեն գոյատեւել, քանի համշէնցիներու աշխարհով մէկ կապը միմեանց հետ չափազանց սերտ է եւ հոգեհարազատ եւ անոնք կ'ապրին մէկ ընտանիքի մը հաւաքական զգացումի իրողութեամբ:

Պատմական Յամշէնը կը գտնուի այժմեան Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելքը: Համամ Ամատունի իշխանի հիմնած Համամաշէն քաղաքը քարտէսին վրայ կարելի է գտնել Հեմշին թրքերէն անուամբ, իսկ անկէ քիչ մը արեւելք կը գտնուի թրքախօս համշէնցիներու եւս մէկ բնակավայրը՝ Չամլը-Հեմշին (կը թարգմանուի որպէս Եղեւնոտ Համշէն):

Երեւանի մէջ, յունիս 2018-ին սփիւռքի նախարարութեան կողմէ կազմակերպուած Մամլոյ 9-րդ համաժողովի ծիրէն ներս, առիթ ունեցած էի ծանօթանալու պատուական ու ներշնչուած երկու անդամներու՝ «Ձայն Համշէնական» ամսաթերթի տնօրէն-խմբագիր Սերգէյ Վարդանեանին եւ «Համշէնեան» Կիներու Միջազգային Միութեան անդամ Սայտա Օհանեանին, որ կ'ապրի Ռուսիոյ Ռոստով քաղաքին մէջ: Յատկանշական է նաեւ Երեւանի Պետական համալսարանի գիտական խորհուրդին կողմէ 2019-ին հրատարակուած ու երաշխաւորուած Լուսինէ Սահակեանի «Համշէնը հայկական ձեռագրերում» հատորը, ուր անփոխարինելի պատմական հարստութիւն մը կը հանդիսադրուի անոր կենարար ու ծանրակշիռ վկայութեանց էջերուն մէջէն:

Յատկանշական է, որ Սերգէյ Վարդանեան ինծի ցոյց տուաւ Յունաստանի լրատուամիջոցներուն մէջ Համշէնի մասին լոյս տեսած

լիարժէք գրութիւններ, վերլուծումներ, թղթակցութիւններ, որուն հանդէպ միայն քաջալերանքի ու հիացումի խօսքեր կրնայի արտայայտել:

Մոսկուայի մէջ կը հրատարակուի «Համշէն» ամսագիրը, իսկ Թուրքիոյ մէջ ապրող համշէնցիները արդէն ունին իրենց հանդէսը՝ «Կոր»-ը, որ կոչուած է իրենց լեզուի, մշակութի, պատմութեան, ինքնութեան ուղղուած հարցերու լուսաբանման, քննարկման ու պահպանման առաջադրանքներուն:

Թուրքիոյ մէջ համշէնցի երեխաներ թրքերէնին կը ծանօթանան միայն դպրոց յաճախելէ ետք: Ըստ «Ethnologue» կայքին՝ բազմազգ եւ բազմակրօն հանդիսացող Թուրքիոյ մէջ կը խօսուի 36 լեզու, օրինակ՝ 11 միլիոն մարդ կը խօսի քրտերէն եւ 30.000՝ լազերէն:

Համշէնցիներու բարբառին ու կորսուող լեզուներու տեղատուութեան առիթով նշենք, թէ Պոլսոյ արեւմտահայ բարբառներէն գատ 3 բարբառներ եւս կը խօսուին Թուրքիոյ մէջ.

ա) Արթուին Հուրիա եւ Պորչքա գաւառներուն 23 գիւղերը եւ անոնցմէ ձուլուած ներքին սփիւռքը կը խօսի համշէներէն:

բ) Անտիոքի Սամանտաղ գաւառի Վաքըֆ-լը գիւղը եւ այդ շրջանէն ձուլուած քանի մը հարիւր հոգի կը խօսին Զեսապի (Մուսա Լեւրան «Եռագոյն») բարբառով:

գ) Չանքըրըյէն դէպի Ամասիա եւ Արտուին ընդարձակ տարածքին վրայ կը խօսուի «փոշա» կամ «յոմ» քոչուոր ժողովուրդի բարբառը:

Այս երեքն ալ կորստեան շեմին կը գտնուին: Երեքն ալ իրարու հետ հաղորդակցելու կարելիութենէն զրկուած են, հակառակ

որ սիրողական մակարդակով քանի մը ուսումնասիրութիւններ կատարուած են կորուստի ահաւոր վտանգին դէմ կուրծք ցցելու նախանձախնդիր հետեւողականութեամբ:

Բազմազան լեզուներու կորուստը փոքր ժողովուրդներու ճակատագրի անտեսման ու դրսեւորման մաս կը կազմէ: Լեզուն, լեզուները՝ ժամանակէ ժամանակ մեծ ճիգ թափած են իրենց ֆիզիքական եւ բարոյահոգեբանական սահմաններէն անդին անցնելու եւ տուկալու համար:

Լեզուն՝ ազգերու մշակութային գիտակցութեան ու ինքնութեան պահպանման հիմնական գործօնն է:

Համշէնցիին համար բացի իր բարբառէն կարելոր է տարագր, երաժշտութիւնը, աւանդութիւնները, ծեսերը:

Եկէք աներդիք չթողունք ազգերու լեզուն, լեզուները: Երդիք չունեցող լեզուն նման է երդիք չունեցող տոհմիկ տան:

Լեզուէն բոլորս առնելիք ունինք:

ԹՈՒՐԵԿԱ.

ԼՐԱԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԲԱՆՏԸ

«Լրագրողներ առանց սահմաններու» իրաւապաշտպան միջազգային կազմակերպութիւնը տեղեկագիր մը հրապարակած է վերջին 10 տարուան ընթացքին՝ համաշխարհային մամլոյ ազատութեան ու մտածողութեան վերաբերող խորքային հարցեր հանդիսադրելու կողմնորոշման համոզումով:

Անշուշտ, որ Թուրքիան կարելի պիտի չըլլար այս ցանկէն դուրս ձգել: Ըստ իրաւապաշտպան կազմակերպութեան՝ 2008 թուականին Թուրքիա 102-րդ կարգի վրայ կը դասուէր, իսկ 2008-ի աւարտին՝ 180 երկիրներու շարքին գրուած էր 157-րդ տեղը: Ըստ էութեան այս թիւերուն մէջ հիմնական լուրջ խնդիր կայ:

Հրապարակուած տեղեկագրութեան մէջ, արժանահաւատ տուեալներու համաձայն՝ Թուրքիա կը բնորոշուի որպէս լրագրողներու ամենամեծ բանտը:

Դարձեալ տուեալներու համաձայն՝ Թուրքիոյ մէջ երկարաշունչօրէն սահմանափակուած է խմբագրական ու հրապարակագրական անկախութիւնը, խիստ գրաքննութիւն

կը կիրարկուի, համացանցային տարածուն արգելքներ տնօրինուած են, ազատութեան բազմաթիւ ու բազմապիսի խախտումներ կը կատարուին ամէն օր: Աւելին, 18 յուլիս 2016-ի գինուորական հարուածէն յետոյ, առաւել չափով սաստկացած է 2018-ին եւ 2019-ին հետապնդումը ընդդիմադիր համարուող զանգրւածային ամէն բնոյթի լրատուամիջոցներու առաքելութեան հանդէպ:

Նիւթին քիչ մը աւելի խորանալով յայտնենք, որ Թուրքիոյ «Էտըլմէն» գործավարական ընկերութիւնը հրապարակեց «վստահութեան սանդղակ» անուամբ աշխատանքային հետազոտութեան մը արդիւնքները, որոնց համաձայն Թուրքիոյ բնակչութեան չորսէն երեքը չի վստահիր լրատուամիջոցներուն, արտակարգ դժկամութիւն դրսեւորելով այս երեւոյթին հանդէպ:

Բնակիչներուն վստահութիւնը ստուգելու համար այս հարցախոյզը կատարուած է 26 երկիրներէ 33.000 մասնակիցներու միջոցով: 2018-ին լրատուամիջոցներու նկատմամբ ժողովուրդին վստահութիւնը նուազած է 20 կէտով: Երեւոյթ մը, որ այլապէս պէտք է հաշուի առնել իբրեւ գնահատման չափանիշ եւ վերարժեւորման շեշտադրում:

Այս արդիւնքները արդէօք Էրտողանի մէնիշխանական վարչակարգին հանդէպ ազդարարութիւն մը չէ՞ն կազմեր, իր վարած քաղաքականութեան հանդէպ:

Որքան արագ փոխուի այս մթնոլորտը այնքան լաւ բոլորիս, յատկապէս ճնշուած թուրք ժողովուրդին ու իր մտաւորականութեան հանդէպ, որ կը դժուարանայ ընտելանալու ու համակերպելու իր ինքնանուստացող վիճակին:

ԽՕՍԵԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻ ՄԱՇԻՐ ԵՐԲԵԸ

Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտօնապէս ճանչնալու եւ դատապարտելու տեսակետին կողմնակից եղող թուրք մտաւորական ու գրող Տոդան Աքիսլը, այլեւս իր քաղաքական յառաջդիմական հայեացքներուն պատճառով, երկար տարիներէ ի վեր չի կրնար այցելել իր հայրենիքը Թուրքիա, հիւրընկալ պատասպարան մը փնտռելով արտասահմանի մէջ:

Աքհանլը 1992-ին Թուրքիայէն արտագաղթած է Գերմանիա եւ ներկայիս կ'ապրի Քեօլն քաղաքին մէջ: Իր հրատարակած վեպերը յատկապէս Թուրքիոյ մէջ կը դասուին լաւագոյն գիրքերու շարքին, իսկ 2005-ին իր հեղինակած «Տիրամօր վերջին երազը» արժանացած է թրքական «Յիւրրիլեթ» թերթի 2009-ի՝ տարուան լաւագոյն գիրքի մրցանակին ու ինքնատիպ գնահատանքին:

Տողան ծնած է 1957-ին Թուրքիոյ Շաւշաթ գաւառին մէջ: Իր ձախակողմեան քաղաքական հայեացքներուն համար ձերբակալուած է Պոլսոյ մէջ ու բանտարկուած 2 տարի՝ 1985-էն 1987: Սովորական երեւոյթ Թուրքիոյ համար, որ կը կլուի առանց ծամելու:

Քաղաքական իր համոզումներն ու գաղափարական գրական արտացոլումները կը յայտնաբերուին հնարաւոր ամենակարճ ժամկետով 1998-1999 թուականներուն՝ թրքերէն լեզուով լոյս տեսած եւ ընդհանուր խորագիր կրող եռագրութենէ մը՝ «Անհետացած ծովերը» ընդհանուր խորագիրով հատորը, որուն մէջ ներառուած են՝ «Ծովուն սպասելով», «Կակաչներու դաշտը», «Ահեղ դատաստանի դատաւորները» ստեղծագործութիւնները, որ անհանդուրժողութեան մթնոլորտ ստեղծեցին Թուրքիոյ մէջ:

Եռագրութեան մէջ, հայերուս համար ամենէն յատկանշական ու օգտաբեր գործը կը հանդիսանայ թուրք գրողի «Ահեղ դատարանի դատաւորները» գիրքը, որ «Նոյեան Տապան» հրատարակչութեան կողմէ եւ մեկենասութեամբ Սոնա Չաքարեանի՝ ինքնորոշման իրաւունքի իւրացումով լոյս ընծայուեցաւ Երեւանի մէջ: Գիրքին թրքերէն տարբերակը լոյս ընծայուած է Պոլսոյ «Պէլկէ» հրատարակչատան կողմէ 1999-ին, վկայութեանց պահանջատիրութեան մթնոլորտ մը ստեղծելով իր շուրջ:

Թրքերէնով այս վեպը ձեւաւորած է անոր բովանդակութեան ձեւաչափի դասաւորումը, իսկ հայերէնով ալ ամրապնդած է անոր ձեւաչափի դիրքերը եւ իր արժեքին փաստի ճանաչումը:

Կարդացէ՛ք. անոր մէջ ձեր կարծածէն անելին պիտի գտնեք: Արդարութեան չհաւատացողները միշտ ալ պիտի փորձեն սարսափ ազդել արդարութեան հաւատացողներուն վրայ: Սարսափին հետ կրնա՞ք սիրահարուիլ:

Երբ որեւէ հրատարակչութեան հանդէպ գրաքննութիւն կը կատարուի, անոր պատասխանատուութիւնը միայն գրականութեան ու ազատ հրատարակչութեան հարց չէ:

Վստահաբար անկէ անելին է: Խօսքի եւ գործի անժամկետ հետեւողականութեան համարժէք հարց է, որ պիտի մնայ մեր յիշողութեան օրատետրին մէջ իբրեւ չսթափող խիղճի կամաւոր թէ պարտադրուած ընտրանք:

Առանց ինքնաքննադատութեան՝ քննադատական զարգացում կարելի չէ երեւակայել:

Արդարութեան դէմքը տեսա՞՞ծ եքք. արդարութեան դէմքը ինչպէ՞ս կ'ըլլայ...

Արդարութիւնը միշտ ալ դժուար ճանապարհ մը պիտի ունենայ իր առջեւ:

Արդարութիւնը երբեմն արագ կ'ընթանայ, երբեմն չափազանց դանդաղ:

**ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՎՃՈՎԱԿ
ՊԱՏՉԱՄՆԵՐ ԿԸ ՅՐԷ**

Գրականութիւնն ու ժապաւեններու պատրաստութիւնը Թուրքիոյ քարոզչութեան ամէ-

Նեն տկար օղակը կը կազմէ, այդ իմաստով ալ, Թուրքիա անմիջականօրէն կը հակադէ ու ամէն առիթով շանթեր կը տեղեկացնէ, երբ պատմութեան վկայակոչումով՝ գիրք մը, կամ ժապաւեն մը կը պատրաստուի՝ դէմ յանդիման բերելով զինք տասնամեակներէ ի վեր իր որդեգրած մերժումի ու ժխտումի ընտրած քաղաքականութիւնը քողագերծելով եւ հայոց ցեղասպանութեան պատմական փաստին դէմ զայն մերկացնելով:

Այսպիսի նմանատեսակ փաստերէն մէկն ալ Ֆրանսացի երիտասարդ բայց ծանօթ վիպագիր, մրցանակներու կրկնակի դափնեկիր Վալերի Մանթոյի «Լը Սիյոն» («Ակօսը») վէպն է, որ արժանացաւ «Նովալ տարեմի»-ի մրցանակին, այլեւ Ֆրանսայի անուանի «Ռընոտօ» ծանօթ գրական մրցանակին եւ որ կը պատմէ կանխածրագրուած ահաբեկչութեան մը դէպքը, որուն զոհ գնաց համայն հայութիւնը սուգի մատնած պոլսահայ ակաւոր լրագրող ու հրապարակախօս Յրանդ Տիկի կեանքն ու գործը, որ նաեւ Ֆրանսացի ժողովուրդի հետաքրքրութեան արժանացաւ:

Երիտասարդ վիպասանուհին մրցանակի տիրանալուն առիթով «Նոր Յառաջ» թերթին հարցազրոյցի մը ընթացքին դիտել տուաւ, թէ «մրցանակը պարգևելու ժամանակ դատակազմը աչքի առաջ ունեցած է շարք մը այլ արժէքներ ալ, որովհետեւ Եւրոպան Թուրքիոյ անցուդարձերուն նկատմամբ զգայուն ըլլալ կը ձեւացնէ, բայց բնաւ ձայն չի հաներ: Բազմաթիւ մտաւորականներ շատ դժուար ժամանակներ կը բոլորեն, բայց եւրոպացիները ձեռնածալ նստած են: Կարծեմ, այսօր ատոր խղճի խայթը ունեցող շրջանակներ կան. օգնութեան ձեռք չմեկնելու պատճառով իրենք

զիրենք յանցաւոր զգացողներ կը խորհիմ, որ այդ մրցանակն ալ այդ դրդումով է, որ ինձի շնորհուեցաւ: Թուրքիոյ շնորհուած **ժեսթի** պարգևի մը նման»:

Այս կը նկատուի դիրքորոշումներու պաշտպանութեան պայմանաւորութիւն, որուն մէջ բարոյական գեղչի ու լարումի անժամկետ խոշոր բաժին մըն ալ կայ անպայման, որ նպատակ պէտք է ունենայ թիրախներու ինքնագրահումն ու ներդրումային յաջողութիւնը:

Վալերի Մանթօ մօտէն հետեւած է Յրանդ Տիկի գերակշիռ կեանքին ու հիացում զգացած է անոր աննկուն նկարագիրին, քաջութեան ու քաղաքական հայեացքներուն հանդէպ, յատկապէս Յայոց ցեղասպանութեան մասին իր յեղաշրջող վկայակոչումներուն, ինչ որ պիտակաւորուած շարժառիթ հանդիսացած է իր գրական գործին նախաձեռնելու եւ զայն իրականութեան վերածելու նպատակին:

Վալերի Մանթօ կ'ապրի Մարսէյի, Փարիզի եւ Պոլսոյ մէջ. այսօր 33 տարեկան է:

Թուրքիոյ իշխանութիւնները իրենք զիրենք դատաւորի դերին մէջ դրած են, մինչ տակաւին ներողութիւն մը խնդրած չեն իրենց գործած ցեղասպանական ոճիրին համար:

Սուտն ու կեղծիքը արդարութեան հատուցումին հետ կապ ունեցած չեն երբեք պատմութեան ընթացքին, ոչ ալ գաղափարական գիտակցութեան դիմաց՝ անհեթեթութեան փիլիսոփայութեան հետ:

ՅՈՎԱՆՓ ՊԱՐԱԶԵԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՀԻՒՄԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ (ՀԱՅԵՐԻ ԵՒ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1914-1916

Ա Աշխարհամարտի
նախօրեակին
գերմանական և
թուրքական հրամանատարությունների մշակած ծրագրում ռազմական գործողություններ էին նախատեսուել նաեւ Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան և Թուրքիան մտադիր էին օգտագործել որպէս միջանցք՝ դէպի Պարսիկ նախաշրջանները ու այնուհետեւ՝ Միջին Ասիան գրաւելու համար: Ուստի Հիւսիսային Իրանը եւս վերածուեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողությունների թատերաբեմի:⁽¹⁾

Ուրմիոյ Ս. Թաղէոս վանքը

Միւս կողմից, երբ Թուրքիան նոյնիսկ դեռեւս չէր մտել պատերազմի մէջ, այդուհանդերձ թուրքական հրամանատարությունն իր գործերը տեղակայեց Վանի, Սարայի, Բաշկալէի և Շամդինանի տարածքներում: Ի պատասխան դրան, ռուսական հրամանատարությունն էլ 20 նոյեմբեր 1914-ին գնեցրաւ Ֆ. Չերնոզուբովի գլխաւորութեամբ գործեր մտցրեց Իրան: Ռազմական յաջող գործողությունների արդիւնքում ռուսական բանակը շուտով գրաւեց Խոյը, Ուրմիան և Թաւրիզը: Իրանական կառավարութիւնը Մոսթֆի-օլ-Մամալեքի գլխաւորութեամբ, որն իշխանութեան գլուխ էր եկել օգոստոս 1914-ին, իր դժգոհութիւնն յայտնեց ռուսական գործերի Իրան ներթափանցելու կապակցութեամբ: Յատկանշելի է, որ դեռ նախքան ռուսական գործերի Իրանի տարածք մտնելը, 14 նոյեմբեր 1914-ին, Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխ-

հիւպատոս Վեդենսկին հեռագրեց, որ թուրքերը նպատակ ունեն գրաւել Ուրմիայի շրջանը՝ այստեղից երկու ուղղություններով՝ Խոյ-Ջուլֆա և Սոլդուզ-Սաուշբուլաղ, հետագայում Թաւրիզի շրջան դուրս գալու համար: Այս պայմաններում ռուսական հրամանատարութիւնը դիմեց այնպիսի մի հակաթուրքական ուժի աջակցութեանը, որպիսին Ուրմիայում և նրա շրջակայքում ապրող 70.000 ասորիներն էին:

Ռուսական գործերին օգնում էին ասորիները, որոնց վիճակն անգամ մինչեւ պատերազմը, իրօք անտանելի էր: Դա էր պատճառը, որ նեստորական ասորիների մեծ մասն ընդունել էր ուղղափառ կրօն՝ յոյսով, որ Ռուսաստանն օգնութեան ձեռք կը մեկնի: Յաւուն դրա՝ ասորիները խոստացել էին ռուսական հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել 40.000 զինեալ:

Հայ-ասորական բարեկամությունը շարունակում է ու ավելի սերտանում նաեւ 1914-ի Ա. Աշխարհամարտի սկզբներում, երբ Տաճկահայաստանից Սալմաստ ապաստանեցին մեծ թուով վասպուրականցի հայեր եւ Ջուլամերիկի բոլոր ասորիները՝ իրենց կաթողիկոս՝ Մար Շիմոնի եւ Աղա Պետրոսի գլխաւորութեամբ:⁽²⁾

Ասորիների ռուսական կողմնորոշմանը Թեհրանը պատասխանեց թշնամական գործողություններով՝ համագործակցելով թուրքերի եւ քրտերի հետ: Վերջինները սեպտեմբեր 1914-ին Ուրմիոյ շրջանում հրդեհեցին ավելի քան 30 հայկական եւ ասորական գիւղեր:⁽³⁾ Այսպէս, իրեն չէզոք երկիր յայտարարած Իրանի տարածքում, 2 նոյեմբերի 1914-ին ասորիների ջարդեր իրականացուեցին:

Ասորիների կոտորածների մասին գոյություն ունի փաստ, որ 1914-ի ավարտին թուրքական զորքերը Ուրմիոյ շրջանում ավերեցին եւ հրդեհեցին ասորական 98 գիւղ, որոնց արդիւնքում սպանուեցին 500, իսկ 800 կին եւ աղջիկ ամեւանգուեցին: 700 մարդ գլխատեց ասորական Հաւթուան գիւղում, 5000 ասորի քուլեց թուրքական հարեմները, - թուարկում է Ա. Խոսրովեան «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաբնակ վայրերում ամառին աշխարհամարտի տարիներին» ուշագրաւ յօդուածում:⁽⁴⁾

«... Ռուսական զորքերի Սալմաստ հասնելուց մի քանի օր ամառ քրտերն ու թուրքերը, - գրում է «Նիւ Եորք Թայմզ»-ը իր 1915-ի ապրիլի 29-ի համարում, - «հաւաքեցին հայ եւ ասորի տղամարդկանց՝ 400-ին ուղարկեցին Խոսրովա, իսկ միւս 400-ին՝ Հաւթուան: Նրանցից ոչ մէկը ողջ չմնաց»⁽⁵⁾:

Նոյն «Նիւ Եորք Թայմզ»-ի համաձայն, «20-30.000-ի չափ նեստորական ասորիներ եւ հայեր զանգուածաբար հեռացան իրանական Ազրայեճանից: Աւելի քան 1500 հոգի կոտորուեց, 2000-ի չափ մահացան հիւանդություններից»:⁽⁶⁾

Յատկանշելի է «Մշակ»-ում մեջբերուած «Նիւ Եորք Թայմզ»-ի հետեւեալ վկայութիւնը եւս, ըստ որի՝ «Միայն հայերը չեն, որ անբախտ են, ասորիներին նոյնպէս ոչնչացրեցին եւ իւրաքանչիւր տասներորդին հնձե-

ցին»:⁽⁷⁾ Իսկ «Աթլենթիք մոնթլի»-ն նկատել է. «Վեց ամսուան ընթացքում երիտթուրքերն արեցին այնքան, որքան չէին կարողացել անել հին թուրքերը վեց դարում: Հազարաւոր ասորիներ անհետացան»:⁽⁸⁾

Նման պայմաններում էր, եւ նոյնիսկ մինչեւ այդ, որ Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը բողոքագիր էր յղում Ռուսաստանի դեսպանութեանը, որտեղ յայտնում էր, թէ Իրանի կառավարութիւնն մտադիր է պահպանել իր չէզոք դիրքը՝ հեռու մնալով պատերազմում ներքաշուելուց. ուստի Իրանի կառավարութիւնն Ռուսաստանին խնդրում է, որպէսզի վերջինս իր զորքերը յետ կանչի իրանական տարածքներից, որով էլ ապացուցած կը լինի իր յարգանքը՝ Իրանի չէզոքութեան նկատմամբ: Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը շեշտադրում էր այն հանգամանքը նաեւ, որ Ռուսաստանի դրական պատասխանը պատճառ է հանդիսանալու, որ օսմանական բանակը եւս իրեն հեռու պահի երկրի տարածքներից ու նոյնպէս՝ հաշուի նստի Իրանի չէզոքութեան հետ, որի մասին իբր խոստացել է օսմանցի աւագ դեսպանը:⁽⁹⁾ «Թեհրանից հեռագրում են, - գրում է «Այգ»-ը, - որ 21 սեպտեմբերին պարսկական կառավարութիւնը դիմել է Ռուսաց Միսսիային մի յայտագրով, որի մէջ ասում է, թէ Պարսկաստանը ուզում է խուսափել համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու կործանարար հետեւանքներից՝ չէզոքութիւն յայտարարելով: Նա խնդրում է, որ Ռուսաստանը օգնի իրեն այս գործում, իր զորքերը յետ կանչելով Ատրպատականից, որպիսի դէպքում Թուրքաց դեսպանն իբր թէ երաշխաւորում է, որ Թուրքիան կը յարգի Պարսկաստանի չէզոքութիւնը»:⁽¹⁰⁾ Մինչդեռ նոյն համարում «Այգ»-ը վկայակոչելով Պետրոգրատի հաղորդմանը նշում է, որ .-«Նախարարական խորհուրդը Սազանովի նախագահութեամբ վճռել է մերժել Պարսկաստանի առաջարկը՝ ռուսական զորքերը յետ տանելու: Այդ մասին յայտնուել է Պարսից կառավարութեանը, հասկացնելով, որ ռուս զորքի ներկայութիւնն անհրաժեշտ է պաշտպանելու համար օտարահպատակների շահերը եւ հաստատելու ներքին կարգը»:⁽¹¹⁾

Իրանի չէզոքութեան դիրքորոշման նկատմամբ հակամարտ ուժերի կողմից դրսեւոր-

ւող արհամարհանքի մասին բազմիցս են անդրադարձել ժամանակի թերթերը: Ընդդիմադիր «Նոբահար»-ը, յատկապես «Ի վերջոյ ուր է գնում Իրանը» խորագիրի ներքոյ գրում էր. - «... Թուրքիայի գործողութիւններն Ատրըպատականում, Քերմանշահում եւ Արաբստանում⁽¹²⁾ եւ ապա՝ ռուսական պետութեան սանձարձակութիւններն՝ Ատրպատականում, Ղազուիսում, Յամաղանում ու Թեհրանում, առերեւոյթ արհեսալի մրցասպարէզ է հանդիսացել չէզոք Իրանում, բայց խորքում ապացուցում է, որ մինչեւ Իրանը ի զօրու չլինի ինքնահաստատման ու գործնապէս երաշխաւորելու չէզոքութեան պահպանումը, անհնարին է լինելու իր ինքնուրոյն քաղաքականութեան գործադրումը»:⁽¹³⁾ Չէզոքութեան դիրքորոշման վերաբերեալ Իրանի կառավարութեան ջանքերը, գերմանա-թուրքական ուժերի կողմից դրական կեցուածքի չէին արժանանում եւ մնում էին ապարդիւն, քանզի նոյնինքն մայրաքաղաք Թեհրանում աշխատող թուրքական, գերմանական եւ նոյնպէս Աւստրիական դեսպանատներն իրենց քմահաճ քայլերն ու քարոզչութիւնն էին առաջ մղում: Չոր օրինակ՝ «...Տաճկական դեսպանի ստացած «Սրբագան պատերազմ» գրգռող 30.000 կէդծ «Ֆաթուա»-ների ցրումը Թեհրանում, կառավարութեան կողմից արգելուց: Ինչպէս հաղորդում են՝ այդ թռուցիկները կ'ուղարկուեն գաւառներ: Գաղտնի հաւաքումները շարունակում են աւելի յաճախ բազմամարդ: Կառավարութիւնը ... գաղտնի հսկողութիւն է նշանակել տաճիկ եւ գերման դեսպանատների մօտ, որպէսզի զենքի ցրումն արգելուի: Այժմ էլ ավստրիական դեսպանատունն է սկսել զենքերի ցրումը ...: Վերոյիշեալ երեք դեսպանատները ամեն միջոց գործ են դնում խլրտումներ առաջացնելու եւ այդ նպատակով կաշառում են կառավարական պաշտօնեաներին: Նոյնիսկ միսիստրներից 3-ը, որոնք նոյնպէս կաշառուած են, աշխատում են գործել նրանց ծրագրով եւ ամեն հարցում թեքում են նրանց կողմը...»:⁽¹⁴⁾

Այս կապակցութեամբ պարսկալեզու «Նոբահար» թերթը իր 4 մայիսի 1915-ի համարում այսպէս է քննադատել Գերմանիոյ հիւպատոսի միջամտութիւնները. - «... Գերմանիոյ նոր հիւպատոսը, որը Թուրքիայից

Սպահան է գործուղուել, ճանապարհին ամենուր հակաքարոզչութիւն է ծաւալել Ռուսաստանի եւ Անգլիայի դէմ եւ ազգաբնակչութեանը իրագեկում է, թէ իբր լռուէրը, քրտերը եւ միւս ցեղեր հաստատակամօրէն հովանաւորում են օսմանցիներին ... »:⁽¹⁵⁾

Միւս կողմից Յիւսիսային Իրան ռուսական զօրքերի մուտքը, հակառակ իրանական կառավարութեան, խանդավառութեամբ է ընդունւում տեղի ասորի եւ հայ բնակչութեան շրջանում: Նրանք դիմում են ռուսական զօրքերի հրամանատար Իւտենիչին, առաջարկելով կամաւորական ջոկատներ ստեղծել, խնդրելով ապահովել այդ ջոկատները զենքով ու զինամթերքով: Ռուսական զօրքերին աջակցելուց զատ նման քայլը տուեալ դէպքում տեղի հայ բնակչութեան կողմից ինքնապաշտպանական բնոյթ էր կրում, քանի որ թուրքական զօրքերի ներխուժումը նշանակում էր Հայոց ցեղասպանութեան շարունակութիւն Իրանի տարածքում: Ընդհանուր առմամբ 1914-1918-ի թուրքական բանակների քանիցս ներխուժումների հետեւանքով Պարսկահայքի տարածքում զոհուել են հազարաւոր հայեր, իսկ մեծագոյն մասը հարկադրուած գաղթել է Արեւելեան Հայաստանի կամ Պարսկաստանի տարբեր վայրեր: Հրապարակուող փաստաթղթերը լուսաբանում են 1914-ի դեկտեմբեր եւ 1915-ի յունուար ամիսներին Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զօրքերի գազանութիւնները հայ եւ ասորի բնակչութեան նկատմամբ:

Յայտնի է, որ Ա. Աշխարհամարտին (1914-1918) Օսմանեան բանակները երկու անգամ մուտք գործեցին չէզոք Պարսկաստան⁽¹⁶⁾, կատարեցին գրգռութիւններ, խժոժութիւններ, կապուտ-կողոպուտ եւ ջարդեր Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիոյ, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի (Տգմար) շրջանում, Ս. Թաղէի վանքում, ապա՝ մուտք գործելով նաեւ Թաւրիզ, պատանդներ վերցրին հայ բնակչութիւնից, որին պիտի հետեւէր Թաւրիզի հայութեան եւ քրիստոնէաների կոտորածը...:⁽¹⁷⁾ Յատկանշելի է, որ օսմանական բանակի ոտնձգութիւնների մասին Իրանի արտաքին գործոց նախարարութեան փաստաթղթերի տարբեր արխիւներում մատնանշուում է նաեւ 1909-ի ներխուժումները՝

Ատրպատականի սահմանակից քաղաքներ:⁽¹⁸⁾

Թուրքական զորքերի Հիւսիսային Պարսկաստան ներխուժելու եւ տեղի քրիստոնէայ բնակչութեան ոչնչացման մասին վկայում է նաեւ Էրզրումում գերմանացի հիւպատոս Շոհաներ-Ռիխտերը, որը Գերմանիոյ ռեյխսկանցլեր Բետմահ-Յոլվեգին 4 դեկտեմբերի 1916-ին գրած նամակում նշում է. «Հիւսիսային Իրան Խալիլ պէյի արշաւանքի նպատակն էր հաշուեյարդար տեսնել հայկական եւ ասորական գնդերի նկատմամբ եւ Հիւսիսային Պարսկաստանից հայկական, ասորական եւ պարսկական բնակչութեան արտաքսումը: Խալիլ պէյի արշաւանքը թուրքերի նկատմամբ խորն ատելութեան առաջացման պատճառ հանդիսացաւ»:⁽¹⁹⁾

Հիւսիսային Պարսկաստանում հայկական բնակչութեան դէմ թուրքական զորքերի կողմից գործադրուած բնաջինջ քաղաքականութիւնը վերլուծելիս հայ պատմաբան Ս. Պողոսեանը վկայաբերելով անգլիական մամուլը, նոյնիսկ նշում է, թէ «Մեծ Եղեռնը սկսուեց ոչ թէ արեւմտահայերի, այլ արեւելահայերի եւ պարսկահայերի ջարդերով: Դրա վկայութիւններից մէկն է, որ, ի տարբերութիւն Ապտիւլ Համիտի, Երիտթուրքերը ծրագրել էին իրականացնել ոչ միայն արեւմտահայերի (թուրքահայերի), այլեւ արեւելահայերի (ռուսահայերի ու պարսկահայերի) ոչնչացում, այսինքն՝ խօսքը ողջ հայութեան ամբողջական բնաջնջման մասին էր՝ անկախ հպատակութիւնից: 1914-ի վերջերին եաթաղանի գոհ են դառնում Պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասէնի, Արտուիկի, Արտահանի եւ մի քանի ուրիշ գաւառների հայերը»:⁽²⁰⁾

«1914-ի վերջին,- շարունակում է Ստ. Պողոսեանը,- գործողութեան մէջ դրուեց Ուրմիոյ նեստորական ասորիների բնաջնջման ծրագիրը: Խնդիր էր դրուած վերացնել այն բոլոր ոչ-թուրք տարրերին, որոնք անջատում էին թուրքերին Պաքուի եւ իրանական Ազըրպէյճանի թուրք-թաթարական բնակչութիւնից»:⁽²¹⁾

«Յեղասպանութեան ժամանակակիցների եւ ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է հիմնականում Արեւմտահայոց Գողգոթայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայազրկման

փաստը: Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապէս հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: Յեղասպանութիւնն ընդգրկել էր եւ՛ Արեւմտեան Հայաստանը, եւ՛ Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը, եւ՛ Արեւելեան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին գոհերը 1914-ի վերջերից դառնում են Ատրպատականի հայերը՝ կապուած վերոյիշեալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»:⁽²²⁾

Այսպիսով՝ Հայոց ջեղասպանութեան գործնական գործադրումը սկսուել էր Երիտթուրքական խմբաւորումի 15 ապրիլի 1915-ի տիրահռչակ հայասպան հրամանագրից ամիսներ առաջ եւ նրա առաջին գոհերը դարձան Թուրքիոյ քաղաքացի չհանդիսացող հայերը:⁽²³⁾

Այդ իրողութիւնը չեն ժխտում նաեւ իրենք՝ թուրքերը:

Փանթուրքիզմի գաղափարախօսներից Թեքին Ալիի կարծիքով՝ Իրանի բնակչութեան մէկ երրորդը թուրքական արիւն ուներ եւ պէտք է վերադառնար իր ցեղակիցների գիրկը: Իսկ դրա համար պարտադիր պայման էր այդ տարածքներից նաեւ հայերի անհետացումը: Թուրքերը մեծ թիւով հայերի, արաբների, անգամ պարսիկների արիւն հեղեցին⁽²⁴⁾ պարսկական տարածքներում: «Ես սեփական աչքերով տեսայ,- գրում է ռուսական առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ. Մատիկեանը,- հարիւրաւոր ծածկուած դիակներ ընկած փոսերում, գարշահոտութիւն, որ վարակել էր օդը, տեսայ գլուխը հատած դիակներ, քարերի վրայ կացինով կտրուած ձեռներ, սրունքներ, պոկուած մատներ, դուրս քաշուած գանկեր, դիակներ՝ փլատակների եւ տասնեակ գոհուածներ՝ ցանկապատերի տակ...Սպանութիւններ կատարուել են հայկական շատ գիւղերում»:⁽²⁵⁾

1915-ի յունուարին, երբ կովկասեան ճակատում թուրքական բանակը յարձակողական գործողութիւններ էր ծաւալել, նրան միացած՝ համիտիէն եւ չեթէները, կենտրոնացան Ալաշկերտի դաշտում եւ սկսեցին հայերին կոտորել: Այս կոտորածները տարածուելով հասան Վանի նահանգ եւ Ուրմիա լճի շրջանները: «Էնվերի փեսան՝ արիւնարբու ճեվտթէ եւ ազգայնական Խալիլը թրքական բանակի գլուխն անցած ասպատակեցին հիւ-

սիսային Պարսկաստան եւ հայկական ու ասորական գիւղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշատիչներէ հալածական թռչուններու նման հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ ապաստան գտնելու համար...»:⁽²⁶⁾

Այս իրադարձութիւնների մասին Սիմոն Վրացեանը 1/14 յունուարի 1915-ին Թիֆլիսից ՅՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտէին յղած նամակում գրում է. «... Այդ իրարանցումի միջոցին հրաման է տրուում Պարսկաստանի եւ Ալաշկերտի զօրամասերին յետ քաշուել, սկսում է յետ գալ եւ Ատրպատականի ռուս զօրքը, որի հետ գաղթում են Ադբակի եւ Սալմաստի հայերը: Կարիք կա՞յ ասելու, թէ ինչ ահռելի կացութեան մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին: Գաղթում են եւ Թարիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը»:⁽²⁷⁾

Այս մասին կրկին խոստովանել են Նոյնինքն ջարդարար թուրքերը. - «... Պարսկաստան ներխուժող թրքական բանակի հրամանատար Խալիլ պէյը 1914- ի վերջերին եւ 1915-ի սկզբին, երբ պարտութիւն կրեց հայ կամաւորական գնդերից (Անդրանիկի գլխաւորութեամբ, Դ.Մ.) եւ ռուս բանակից, անցաւ Վան եւ այնտեղ ճեմտեթիւն (Վանի կուսակալ) յայտնեց, որ «մաքրել» է Ուրմիոյ եւ Սալմաստի քրիստոնէաներին, ճեմտեթիւն էլ պատրաստուել էր «մաքրելու» Վանի եւ Վասպուրականի հայերին»:⁽²⁸⁾ «Մաքրման» այսպիսի բազմաթիւ գործողութիւնների են դիմել թե՛ քրտերը եւ թե՛ թուրքերը, երբ յատկապէս հայ կամաւորականներից պարտութիւն կրելով, դրա վրէժը լուծում էին հայ ազգաբնակչութիւնից, որոնք էլ ստիպուած գաղթում էին իրանական տարածք, որն անելի ապահով էր համարուում:⁽²⁹⁾ Այդ մասին վկայել են իրանական պաշտօնական աղբիւրները եւս, փաստելով, որ «1914-1915 հազարաւոր հայ գաղթականներ «մուսիօ քեռիի» գլխաւորութեամբ Արեւմտահայաստանից Սալմաստ են գաղթել»:⁽³⁰⁾

Խալիլ պէյի մատնանշած պարտութիւնը վերաբերում է Տիլմանի հռչակաւոր ճակատամարտին, ուր «... իրեն փայլուն կերպով դրսևորեց Անդրանիկը 1915-ի ապրիլին, որտեղ նրա ջոկատը ջախջախեց Խալիլ պէյի կորպուսը եւ կանխեց իրանական Ազրպէյճան-

նից գերմանա-թուրքական զօրքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վտանգը»:⁽³¹⁾

Անտրէ Ամուրեանը (Տէր Օհանեան) իր փաստարկները հիմնաւորել է տրամադրութեան տակ ունեցած մի քանի փաստագրութիւն-արխիւով, ուր օրը օրին արձանագրուած են թուրքական ներխուժող բանակի այն բոլոր անիրաւութիւնները, սպանութիւններն ու գրգռութիւնները, որոնք կատարուել են պարսկական Ատրպատականում: Այդ փաստագրութեան հեղինակը Թարիզի ֆրանսիական միսիոնարութեան պետ՝ Յայր Պ. Ֆրանսէն է, որը պատերազմի ժամանակ նշանակուած է եղել իբրեւ հիւպատոս Սպանիոյ եւ Յոլանտիայի, հովանաւորելու համար Ատրպատականի քրիստոնէայ տարրերին:

Ուրմիոյ ֆրանսական միսիոնարութեան կոյսերը օրը օրին օրագիր են կազմել եւ տեղեկագրել Թարիզ՝ Յայր Պ. Ֆրանսէնին, եւ նա դիմումներ է կատարել ու միջոցներ ձեռք ամել փրկելու անմեղ տարրերին, որոնք գոհն էին թուրքական վայրագութիւնների: Այսպէս, օրինակ, թուրքերը ներխուժում են Ուրմիոյ ֆրանսիական միսիոնարների շէնքը եւ սպանում նրա պետ՝ հայր Սոնտագին, եկեղեցու բակում: Նրա արեան հետքը պահում է տարիներ շարունակ, ապա յուշարձան է կանգնեցում անմեղ նահատակի արեան հետքի վրայ:⁽³²⁾

Յայր Պ. Ֆրանսէնի վկայութիւնները խիստ արժեքաւոր են նրանով, որ վկաները օտարագրի են՝ ֆրանսիացի, հոլանտացի, սպանացի, եւ օրը օրին արձանագրել են ամէն անցուդարձ:⁽³³⁾ Սա ինքնին վերստին ապացուցում է Մեծ Եղեռնի՝ ոչ թէ արեւմտահայերի այլեւ արեւելահայերի եւ ի մասնաւորի պարսկահայերի ջարդերի սկսմամբ:

Այստեղ կը ցանկանայինք կարճ ակնարկով անդրադառնալ Ուրմիոյ, Խոյի, Սալմաստի եւ շրջանի կոտորածներից հրաշքով ազատուածների վկայութիւններին, քանի որ նրանք ժամանակին ականատես են եղել թուրքական գազանութիւններին: Այսպէս, Խոյ գաւառի Թաղեր գիւղից Շուշանիկ Պէյութեանցը գրում է, որ «1914-ի դեկտեմբերեան նահանջին, երբ ռուսները Բաշկալաէն (Ադբակ) եւ Ատրպատականէն կը քաշուին, ռուսները տեղական հայերը իրենց հետ կը տեղա-

փոխեն Կովկաս եւ Սալմաստի, Ուրմի շրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ: Դեկտեմբերի վերջերը ռուսները յայտարարեցին, որ իրենք յետ կը դառնան եւ հայերն ալ պետք է իրենց հետ նահանջեն (ուրիշ պատմողներ կը պատմեն, թէ կամաւորները կը պարտաւորեցնեն նահանջել՝ չկոտորուելու համար): 200 տունէ բաղկացած հայ թաղամասը բռնեց գաղթի ճամբան: Գիւղին մէջ մնացին միայն մի քանի ծերեր, որոնցմէ 3-ը սպաննուած են, միւսները կան»:⁽³⁴⁾

Իսկ Յակոբ Խորոզեանցը, Սալմաստ գաւառի Զաւթուան գիւղից, 1916-ին վկայել է հետեւեալը.- «1914-ի դեկտեմբերի սկզբները, Սոմայի շրջանի քիւրտերը Ամիրխանի ցեղապետ ճհանկիր աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ եւ Սառնա գուտ հայաբնակ գիւղերուն վրայ եւ հրդեհեցին Խոտի դէզերը եւ յառաջեցան դէպի այդ գիւղերը, սակայն գիւղացիներու եւ ռուսներու բռն ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախչին: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները տաճկական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել տուին դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրուած են կամ փայտերը վառելու համար քանդուած: Վառուած է Շէյթան-Աւայի դպրոցը, դատերու սրահը, Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ուխտատեղի): Այրողները տեղական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները աւարի են տուած, զանգակատուները շարդուած կամ գնդակներով ծակուած են:

Զաւթուան՝ 650 տուն, Խոսրովա՝ ասորաբնակ, որի մէջ կայ 20 տուն հայ բնակչութիւն, Սաւրա՝ 180 տուն հայ բնկ., Զին քաղաք՝ 125 տուն հայ, Սառնա՝ 180 գուտ հայաբնակ, Մահլամ՝ 270 տուն գուտ հայաբնակ, Շէյթանաւա՝ 15 տուն հայ, Դրիշկ՝ 35 տուն հայ, Զօչամիշ՝ 25 տուն հայ, Զալաշան՝ 20 տուն, Փայաշուկ՝ 400 գուտ հայաբնակ, Ղալասար՝ 200 տուն գուտ հայաբնակ, Ախտախանա՝ 80 տուն հայ, Ղզլճամա՝ 60 տուն, Սարամերիկ՝ 85 տուն, Վարդան՝ 12 տուն, Ուլա՝ 6 տուն, Կիւլիզան՝ 4 տուն, Փաթաւոր՝ 3 տուն, բոլոր վերոյիշեալ գիւղերը գաղթի ճամբան բռնեցին դեկտեմբերի 20-24-ի ընթացքին: Այդ ատենները Աղբակի շրջանի հայերն ալ ռուս-

ներու հետ նահանջեցին եւ Սալմաստ եկան, որոնք սալմաստցիներու հետ Կովկաս անցան, մի մասը տեղացիներու հետ միասին Սալմաստի շրջանը մնացին: Ատոնցմէ 700 հոգի, գլխաւորաբար տղամարդիկ, շարդուեցան չարաչար տանջանքներով, ոմանց վիզը դրան շեմքին վրայ դրած՝ նաջախով (կացին) կտրած են, ոմանց՝ գնդակահարած, ոմանց՝ անդամահատած եւ տանջանքներով սպաննած, ուրիշներուն ողջ-ողջ այգիներու պատերու տակ են թաղած: Ջարդը տեղի ունեցած է թուրք հրամանատար Խալիլ պէյի հրամանով: Չօրքերուն մասնակցեցան Սոմայի Թիմուր աղայի եւ ճհանկիր աղայի քուրտերը եւ հայերու ունեցած ամբողջ ստացուածքը թալանեցին:

Տեղացի թուրքերը կին ու երեխաներ պահած են (պատմողը պահողներուն անունները չի յիշեր), մի տան մէջ հաւաքած, կողոպտած, հազար ու մի անարգանքի ենթարկած են եւ ապա, ռուս զօրքի վերադարձին, վերստին, ազատուած՝ Կովկաս են անցած»:⁽³⁵⁾

Վերոգրեալ վկայութեան դիպուկ փաստարկ է նաեւ հետեւեալ մէջբերումը «Կաւկազ» թերթից. «Խոսրովան մի մեծ գիւղ էր, ուներ 500 ընտանիք, այժմ լրիւ ամայացել է»:⁽³⁶⁾

14 փետրուարի 1915-ի գիշերը Խոսրովա եւ Մահլամ գիւղերում սպաննուեց 707 հայ: Այդ մասին կրկին Կ. Մատիկեանը գրում է Կովկասեան բանակի հրամանատարութեանը. «Մինչեւ ամսի 14-ը հայերը շնորհիւ պարսիկների մնացել էին անվաս: Բայց թուրքական կառավարութիւնը ... սպառնաց պատժել բոլոր այն պարսիկներին, ովքեր կը թաքցնէին քրիստոնեաներին ... Կայմական Ռուստամ պէյը հրամայեց քրտերին ու զինւորներին պարսիկների տներից հանել քրիստոնեաներին եւ սպաննել նրանց թաքցնողներին: Զրամանը կատարուեց անմիջապէս... հայերին տարան Զարիւան եւ Խոսրովա գիւղերը, որտեղ էլ ... տանջանքներով սպաննեցին...»:⁽³⁷⁾

Յաջորդ վկայութիւնը Սկրտիչ քին. Տեր Պետրոսեանինն է՝ Ուրմիա գաւառի Մահմատքեար, Նաղատե եւ Գեարտապատ գիւղերի կոտորածների մասին. «1. Մահմատքեար եւ Նաղատե գիւղերուն մասին- Պաշտօ-

նավարութեանս վայրը՝ Սուլտուզ գաւառամասը, 7 դեկտեմբերի 1914-ին Մուսուլի կողմի Տիգրի ըսուած քիւրտ աշիրեթներու եւ թուրք պաշտպօզուք զօրքերու կողմանէ յարձակումի ենթարկուեցաւ: Սուլտուզի եւ Ուրմիոյ շրջանի մէջ եղած ռուս զօրքերը, որոնք թուցիկ խումբեր կազմած այդ կողմերն էին, ընդառաջեցին: Դետեանքը այն եղաւ, որ ռուսները նահանջեցին դէպի Ուրմիա, իսկ քիւրտ խուժանը թալանի տուաւ Մահմատքեար հայ եւ ասորի գիւղը (մօտ 80 ծուխ ունեցող, կեսը հայ եւ, կեսը՝ ասորի), քշեցին տարին տաւար, ոչխար եւ տնային կահ-կարասիներ: Դետեաւ օրը յարձակեցան Նաղատ գիւղին վրայ, չթալանեցին, միայն ձիաւորներով տեղաւորուեցան հայ հարուստներուն տուները: Վերջիններս զգուշանալով, որ յարձակում գործողները կարող են սպանութիւններ, ամեւանգումներ եւ բռնաբարութիւններ գործել, կ'ապաստանին իրենց հարեւան քիւրտերուն տուները: Ձիաւորները մօտ 5 օր կ'ուտեն, կը փճացնեն հայ հարուստներուն ունեցած-չունեցածը եւ կը տանին բոլոր պղնձեղէները, սամաւարները, կանացի զարդերը եւ այլն: Մենք այդ մասին բողոքեցինք Սոուճ-Բուլաղի մէջ եղած թուրքերու հրամանատարին, այն հրամայած էր վանեցի ճեմալ Էֆենտիին, որ թալանուած իրեղէները յետ տրուին եւ հայերու հետ խաղաղ ապրին: Ճեմալ Էֆենտիին իրեն եղած հրամանի հիման վրայ կանչեց ինձ եւ հայ ակսակալներուն (ծերերուն) եւ խօսքը ինծի ուղղելով՝ ըսաւ. «Փափագ էֆենտի, ժողովուրդիդ կը յայտարարես, որ իրենց գործին կենան, երկրագործը իր գործին երթայ, ամբարականը՝ իր ամբարտուրին, եւ եղած անկարգութիւններուն վերջ կու տամ: Ըսէ՛ք, որ միամիտ մնան տեղի հայերը, եթէ անոնք կը կասկածին կոտորածէն, միթէ՞ մեր երկիրը քրիստոնեայ չկար կոտորեինք, որ գայինք այստեղ քրիստոնեաներ կոտորելու»: Այդ խօսքերուն վրայ, մենք հանգստացած դուրս եկանք:

Այնուհետեւ քիւրտ աշիրեթներուն եռուզեռը աւելի սաստկացաւ: Նոյն ճեմալ Էֆենտիին հրամանով ոստիկանները ամեն օր կու գային եւ կը պահանջէին հաց, իւղ, գառ, ոչխար, բրինձ, տեղաշորեր, հեշտառ պղնձե կաթսաներ: Ամեն ինչ, որ կը տանէին վերա-

դարձնել չկար: Նորէն դիմումներ եղան նոյն ճեմալ Էֆենտիին, բայց ապարդիւն, որով վերադարձայ Ուրմի՝ իմ ծննդավայրը, դեկտեմբերի 13-ին:

2. Ուրմիի Գեարտապատ գիւղին մասին. 13 դեկտեմբեր 1914-ին ներկայացայ Ուրմիոյ Առաջնորդական փոխանորդ Խորէն վարդապետ Լազարեանին եւ պատմեցի եղած անցուդարձի մասին: Դեկտեմբերի 19-ին ես մեր գիւղն էի, երբ Առաջնորդին նամակը ստացայ, որով գրած էր՝ նամակս ամենուրեք պէս աշխատեցէք թոպէ առաջ ձեր հոգին ազատել, որովհետեւ ռուսական զօրքը կը նահանջէ: Ամեն ինչ թողեցինք, դուրս եկանք: Մենք Տիւմանի, Խոյի վրայով 14 օրուան ընթացքին հազիւ հասանք Ճուլֆա՝ շնորհիւ սոսկալի ցեխին: Յոյ կանայք վիժեցին երեխաները, քանի՛-քանի՛ երեխաներ տեսայ, որ ձիւնի վրայ էին ձգուած:

Գաղթողներս 7-8000 հոգի էինք: Մեր գիւղը 150 տուն ուներ, բոլորը մեզ հետ գաղթեցին, միայն 46 հոգի գիւղը մնացին, մնացածներէն 14 հոգի սպանուած են, որոնցմէ 4-ը՝ տղամարդ, 3-ը՝ կին, 2-ը՝ պատանի, 2-ը՝ աղջիկ:

Սպանուածներէն դուրս մը: Մայր մը իր երկու աղջիկները իրենց մեծ մօրը (տատ) մօտ կը թողու, կը փախչի: Մեծ մայրը երկու երեխաներն առած, գիւղի հարուստներէն մեկուն թոնիրին մէջը կը պահուըտի: Թալանեցիները կը նկատեն, որ թոնիրին մէջ մարդիկ կան, կը քարկոծեն եւ այնքան քարերով կը հարուածեն, մինչեւ 3-ն ալ շունչը կը փչեն:

Ուրմիոյ հարաւային կողմը եղած հայ եւ ասորի ժողովուրդը չէր կարողացած գաղթել: Ասոնք կը հաւաքուին Ուրմիոյ ամերիկեան միսիոնարներու հովանաւորութեան ներքոյ: Ասոնք բոլորն ալ կ'ազատուին կոտորածէն: Միսիոնարներու մօտ ապաստանած էին 16.000 հայ, ասորի, որոնք գլխաւորապէս միսիոնարներու հաշուին կ'ապրէին: Տուներու մէջ այնքան էին հաւաքուած, իրար վրայ դիզուած, որ վարակիչ հիւանդութիւնները ծայր առին, այնպէս, որ մեռնողներուն թիւը օրական 10-16 հոգիի հասաւ»⁽³⁸⁾:

Տուեալ իրադարձութիւնների մասին ամերիկեան գործակալ Թ. Ալէնը տեղեկագիր է ներկայացրել, որն բացի ասորիներից ուղղակիօրէն ամենուրեք է պարսկահայերի շար-

դերին: Մինչեւ աշխարհամարտի սկիզբը ռուսական զորքերը գրաւել էին Ատրպատականի հիւսիսը: Գրեթէ նոյն ժամանակ համիտիէն յարձակուեց Մարգաւարի եւ Թարգաւարի պարսկական գիւղերի վրայ: Ռուսական զորքերի հետ այդ գիւղերի բնակիչները գաղթեցին Ուրմիա: Հոկտեմբերին թուրքերը յարձակուեցին Ուրմիա քաղաքի վրայ: Սակայն Բլրի ճակատամարտում թուրքերն ու քրտերը պարտուեցին եւ նահանջեցին: Բայց թուրքերին յաջողուեց առաջանալ: 31 դեկտեմբերին զորքերն ընդհանուր նահանջի հրաման ստացան: Ասորիները նոյնպէս հեռացան. նրանց զգալի մասը ճանապարհին մեռաւ: Մօտ 800 ասորի ոչնչացուեց տեղում: Յարձակման ենթարկուեցին նաեւ հայերը: Թուրքերը գրաւեցին քաղաքն ու Ուրմիոյ հարթավայրը: 1 յունւարի 1915-ից մայիսի 24-ը «**Բոլոր քրիստոնէական գիւղերն ու մուսուլմանական գիւղերում բնակուող քրիստոնէաները թալանուեցին, տղամարդիկ սպանուեցին, կանայք անարգուեցին, մօտ 200 աղջիկ գերեվարուեց: Շատերին ստիպեցին մահմետականանալ, հազարաւորները մահացան հիւանդութիւններից**»: 24 մայիսի 1915-ին ռուսները վերադարձան. նրանց հետ՝ նաեւ ասորիները: Օգոստոսին նորից ռուսները նահանջեցին: Թուրքիայում բնակուող ասորիները հայերի հետ միացած փախան Վանում եւ Մարմարայում գտնուող ռուսական բանակի գրաւած շրջանները: Հետագային, ռուսական բանակի հետ նահանջելով, հայ գաղթականները հաստատուում են Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա գաւառներում:⁽³⁹⁾

Ուրմիոյ հայերին եւ ասորիներին օժանդակող կոմիտէի նախագահ, քահանայ Ու. Շէյդը վկայում է, որ Պարսկաստանի հիւսիսարեւմտեան շրջաններում կատարուած ջարդերի ամբողջ պատասխանատուութիւնն ընկնում է թուրքերի վրայ, նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները:⁽⁴⁰⁾

Սալմաստի Սաւրա գիւղից Սիմոն Ղազարեանի վկայութիւնը, 1916-ին. «**Դեկտեմբերին ռուսներու նահանջին ատեն, ինչպէս Սալմաստի միւս գիւղերը, մեր գիւղն ալ նահանջեց: 400 տուն բնակչութիւնը վայրկենապէս գաղթի ճամբան բռնեց, 200-է անլի անկարող ճամբորդելու, ծերեր եւ մի քանի ընտա-**

նիքներ ամբողջովին գիւղը մնացին, ամբողջ կանայք հաւաքուած են մի տան մէջ՝ թալանուած, բռնաբարուած, մեծ մասին կոտորած են, իսկ միւսները՝ փախուստի դիմած: Սաւրայէն ճուլֆա, մինչեւ ծունկերնիս ձիւնի, ցեխի մէջ թաթախուած կը ճամբորդէինք: Շատերը մեռան, մեր տղան ցրտահար եղաւ, թաղեցինք ձեան մէջ, ճամբաներս շարունակեցինք: Ողջ մնացողները մեծ մասամբ Երկիր են վերադարձեր»:⁽⁴¹⁾

1915-ին ռուսական բանակը, որ առաջացել էր մինչեւ Սուլդուզ, Սոււջապուլաղ, թերեւս առ ի զգուշութիւն, կրկին յետ է նահանջում մինչեւ Ուրմիա: Տեղի հայ եւ ասորի ժողովուրդը կասկածելով, որ նրանք այդ շրջանից եւս կարող են նահանջել դէպի Սալմաստ, մտավախ, մեծագոյն մասը լքելով տունուտեղ, հապճեպ գաղթում են դէպի Սալմաստ, ճուլֆա, Թարիզ եւ այլուր... Ու դեռեւս 1914-ի աշնանից առգոյ էին ռուսական նահանջի նախանշանները, որի մասին եւս «Այգ»-ը իր 1914-ի հոկտեմբերեան համարում ահազանգ է հնչեցրել «Դրութիւնը Ուրմիայում» խորագիրի ներքոյ, ընդգծելով, որ «... Իրօք, եթէ ռուսական զօրքը այստեղից շարժուի, Ուրմիան կորած է. այդ դէպքում մանաւանդ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան ապագան կը դառնայ ահաւոր»:⁽⁴²⁾

Վերոգրեալի ապացոյց է նաեւ ստորեւ մէջբերուող՝ Սալմաստի Ղալասար գիւղի բնակիչ Թագուհի Օհաննեսի Վարդանեանի վկայութիւնը.

«**5 յունուարի 1915-ին ռուսները Բաշկալէի կողմերէն նահանջելու ատեն կամաւորներու հետ միասին մեզ տեղահան ըրին, որպէսզի ետեւէն եկող թուրքերը կոտորած չսարքէին: Մենք մինչեւ անգամ ճանապարհի հաց վերցընել չկարողացանք: Ամէն ինչ գիւղը մնաց, որը մեր գաղթելէն յետոյ թալանած են: Գիւղը մնացին ամէն տունէն մի, երկու կամ անլի անձինք, 18 հատ գեղեցիկ կին ու աղջիկ առեւանգուած են, անպատուրուած, 9-է անլի կին, երեխայ եւ մարդ անհետ կորած են: Անցեալ 1915-ի գարնան, երբ մեր մարդիկ Ղալասար գացին, այնտեղ տեսած են ջրհորի եզերքին ձգուած արիւնտ սողոց մը. ջրհորը նայած գտած են 7-ը դիակ, որոնցմէ 4-ը՝ տղամարդու, 3-ը՝ կնոջ: Սղոցով կտրուած գլուխներէն**

6-ը դիակներու մօտ ձգուած էին, միայն մէկին գլուխը չեն գտած...»:⁽⁴³⁾

1915-ի սկզբների Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վառ վկայութիւն է ներկայացրել անգլիացի հռչակաւոր պատմաբան Աննոլտ Ջ. Թոյնային, հայոց շարդերին նուիրուած իր հանրածանօթ «Մի ազգի սպանութիւնը» գրքում: Գրքի տուեալ հատուածը, որն ներկայացուում է ստորեւ, անգլերէնից թարգմանաբար մէջբերել է Անտրէ Ամուրեանը.-

«Յաֆթուանում եւ Սալմաստում առանց գլուխների 850 դիակներ գտնուեցին՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանուած: Ինչո՞ւ: ՈՐՈՎՅԵՏԵՒ ԶՐԱՍԱՅՈՂ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆ ՄԻ ԳԻՆ ԷՐ ԴԻԵԼ ԶԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԼԽԻ ԶԱՄԱՐ: Միայն Յաֆթուանից 500-ից անելի կանայք եւ աղջիկներ են ուղարկուած Սուճբուլաղի քիւրտերին: Եթէ կարող էք, երեսկայեցէք այս դժբախտ արարածների բախտը: Տիլմանի քրիստոնեաներից մի մեծ խումբ բանտ նետուեց եւ պարտադրուեցին, որ իսլամանան: Տղամարդկանց թլփատեցին: Ուրմիոյ շրջակայքի ամենահարուստ գիւղը՝ Կիւլփարջան, հիմնայատակ կործանուեց, տղամարդիկ սպանուեցին, գեղեցկադէմ կանայք եւ աղջիկները առնուեցին, նոյնը պատահեց Բաբառուդին: Հարիւրաւոր կանայք խորունկ գետը նետուեցին, երբ տեսան, որ իրենց քոյրերից շատերը աւազակախմբերի կողմից բռնաբարուում էին օրը ցերեկով, ճամբի մէջտեղը: Նոյնը եղաւ նաեւ Սուլտուզի շրջանի Միանհուաբում:

Այս խժոճութիւնները ահռելի են թւում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատուում, ինչ որ մօտերս կատարում էին իրենց հողամասի վրայ ...»:⁽⁴⁴⁾

Այսպիսով, հիւսիսային Պարսկաստան թուրքական զօրքի ներխուժմանը հետեւեցին հայ եւ ասորի բնակչութեան կոտորածները, հայկական եւ ասորական գիւղերի աներումը: Այս պայմաններում հայկական եւ ասորական բնակչութիւնը դիմում է ռուսական զօրքերի հրամանատարութեանը, առաջարկելով կամաւորական գնդեր կազմել եւ համատեղ պայքարել թուրքական զօրքերի դէմ: Պարսկական ճակատում ռուսական զօրքերի 1916-ի առաջխաղացումը օգնեց կանխել Ատրպա-

տականի հայութեան կատարեալ բնաջնջումը:

ԴԵՐԵՆԻԿ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթի գլխաւոր խմբագիր

1 Անահիտ Խոսրոեան, «Յեղասպանութեան փաստագրութիւն», «Ասորիների ջարդերը թուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխարհամարտի տարիներին», Երեւան., 2004թ., էջ 88:

2 Ասորի հեղինակաւոր առաջնորդ Մար Շիմոնը յայտնի էր իր ռուսամետ կողմնորոշումներով, որոնք պայմանաւորուած էին՝ ռուսների օժանդակութեամբ ասորիների ինքնավարութեան ձեռքբերմամբ: Ինչպէս այդ մասին անդրադառնում է Անահիտ Խոսրոեան իր «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաբնակ վայրերում...» աշխատութիւնում.- «... Մար Շիմոնի ռուսական կողմնորոշումը դուր չէր գալիս անգլիացիներին, որոնք ջանում էին ասորիներին զրկել իրենց հեղինակաւոր առաջնորդից: Անգլիացիների այդ վերաբերմունքը ասորիների նկատմամբ լրիւ համընկնում էր քրտերի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Սեմկոյի (որոշ աղբիւրներում նաեւ Սիմկօ կամ Սմկօ) շահերին: 1918-ի սկզբներին դրամական միջոցների խիստ կարիք ունենալով՝ աղա Սեմկոն որոշում է ձեռք բերել ասորական բնակավայրերը եւ յատկապէս պատրիարքարանը՝ թալանելու միջոցով: Իր ծրագիրն իրագործելու համար նա մի քանի անգամ պատուիրակութիւն է ուղարկում Սալմաստում գտնուող Մար Շիմոնի մօտ: Հոգեւոր առաջնորդին բազմիցս խորհուրդներ են տալիս՝ չհամագործակցել քրտերի առաջնորդի հետ, սակայն, անգլիացի քափիթան Կրէյսիի առաջարկութեամբ 1918-ի մարտին որոշուում է քրտերի հետ ընդհանուր յայտարարի գալ՝ համատեղ գործելու համար: Աղա Սեմկոն մարտի 3-ին իր Զեռհնա-Շահի (Հին քաղաք) ամրոց է հրաւիրում 100-150 հոգանոց ասորական պատուիրակութեանը՝ Մար Շիմոնի գլխաւորութեամբ եւ նրանց զցում ծուղակը: Աղա Սեմկոյի ճոխ ընդունելութեան աւարտից յետոյ Մար Շիմոնն ու նրա եղբայրը՝ Դաւիթը 75 հոգու հետ սպաննում են»:

3 Պօղոսեան Ստ., «Հայոց յեղասպանութեան պատմութիւն», 2-րդ հատոր, Երեւան, 2009թ., էջ 443:

4 Նոյն տեղում, էջ 444:

5 Նոյն տեղում:

- 6 Նոյն տեղում:
7 Նոյն տեղում:
8 Նոյն տեղում:
9 «Ռաադ» օրաթերթ, 15 հոկտ. 1914 թ., համար 10, էջ 2:
10 «Այգ» շաբաթաթերթ, 5 հոկտ., 1914 թ., Գ. տարի, հ.21, էջ 5:
11 Նոյն տեղում:
12 Իրանի Խուզհատան նահանգ, Դ.Մ.
13 «Նորահար» օրաթերթ, 13 յուլիս, 1914թ., համար 57 էջ 1:
14 «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914 թ., դեկտ.7, հ. 30, էջ 4:
15 «Նորահար» օրաթերթ, 4 մայիս 1915թ. համար 38, էջ 2:
16 Օսմանական բանակները 1905-ից գատ Պարսկաստան են ներխուժել նաեւ 1908 թուականին, խախտելով թուրք-պարսկական սահմանը:
17 Ամուրեան Ա., «Ատրպատականի հայության վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին», Թեհրան, 1979թ., էջ 5:
18 Իրանի արտաքին գործոց նախարարության փաստաթղթերի եւ դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 42, գործ 16, թղթածրար 2:
19 Позиция немецкого консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера в Армянском вопросе, "Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии", сб. Ереван 1995, с. 421.
20 Պօղոսեան Ստեփան, «Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւն», 3-րդ հ, հրատ. Երեւան, 2011 թ., էջ 7-8 : Տե՛ս. «The Round Table» (London), June, 1917:
21 Նոյն տեղում:
22 ԵՊՀ Հայոց պատմութեան ամպիոն, «Հայոց պատմութիւն. Հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը», խմբ. պրոֆ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Երեւան 2000թ., էջ 249:
23 Նոյն տեղում, էջ 250:
24 Այս իրողութեան մասին պարսկերէն «Ռաադ» թերթը իր 1915 թ. յունուարի 20-ի համարում (3-րդ էջ) գրում է, որ « Ատրպատական ներխուժելուց յետոյ թուրքերը մի քանի հայերի եւ ռուսահպատակների հետ միասին գնդակահարել են Սոուջբուլաղի եւ Մարաղայի քաղաքների կառավարիչներին»:
25 Պօղոսեան Ստեփան, նշլ. աշխ., 3-րդ հ, էջ 7: (Տե՛ս. նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 4712, ց.2, գ. 2, թ. 1):
26 Նոյն տեղում, տե՛ս. Շիրակեան Ա., «Կտակն էր նահատակներուն», Պէրոլթ, 1992թ., էջ 42:
27 Վրացեան Ա., «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Թեհրան 1982 թ., տպ. «Ալիք», էջ 587:
28 Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 6:
29 Իրանի Ազգային արխիւի կազմակերպութիւն .GH1332-K66-p 38-47:
30 Իրանի արտաքին գործոց նախարարության փաստաթղթերի եւ դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 66, գործ 71, թղթ. 43:
31 Աղայեան Ծ.Պ., «Զօրավար Անդրանիկի գործունէութեան մասին», էջ 43:
32 Ամուրեան Ա., «Ատրպատականի հայութեան վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին», Թեհրան, 1979թ., էջ 5:
33 Նոյն տեղում, էջ 6 :
34 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ.21 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
35 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ.17-ի շրջ. եւ 18, բնագիր, ձեռագիր:
36 Տե՛ս «Կաւկազ», 04.01.1915:
37 ՀՀ ՊԿՊԱ ՀԶԿ փաստաթղթեր, ֆ. 4712, թղթ. 2, գ. 2:
38 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ.424, թ.14, շրջ-15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
39 U.S. State Department Record Group 59, 867.4016/39/, տե՛ս. Պօղոսեան Ստ., նշլ.աշխ., 2-րդ հ., էջ 445:
40 Նոյն տեղում, 59, 867.4016/270/. տե՛ս. Պօղոսեան Ստ., նշլ. աշխ., էջ 446 :
41 ՀԱԱ, ֆ 227, ց. 1, գ. 404, թ 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
42 «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914 թ., հոկտ.19, Գ. տարի, հ. 23, էջ1:
43 ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ. 7-ի, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:
44 Ամուրեան Ա., «Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին», էջ 21-22:

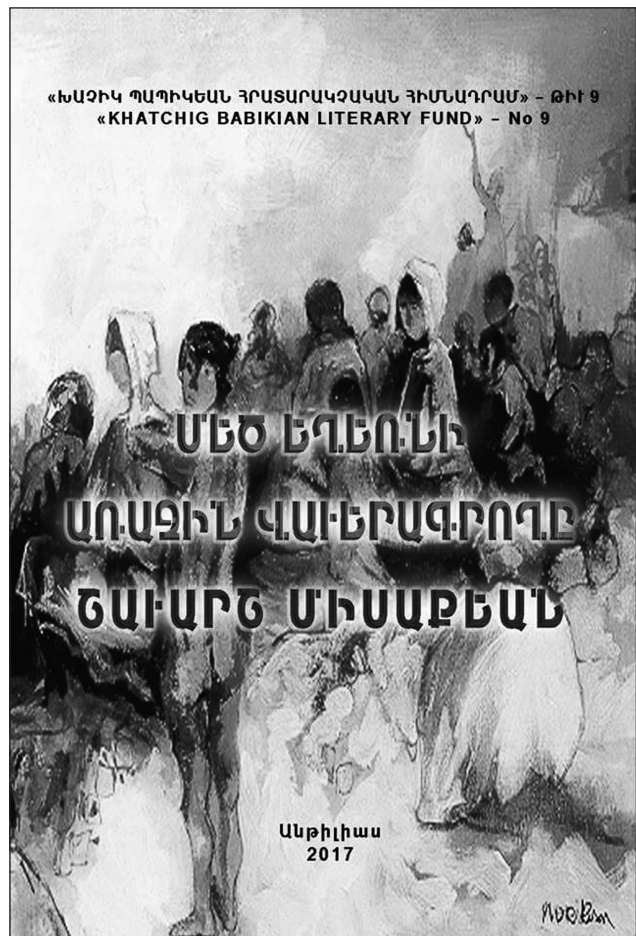
ԻՆՉՈ՞Ւ ԱՆՊԱՅՄԱՆ ԿԱՐԴԱԼ ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ «ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱԻԵՐԱԳՐՈՂԸ ՇԱԻԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ» ՀԱՏՈՐԸ

Յ ազուագիւտ գիրքեր մեծ տպաւորութիւն եւ ազդեցութիւն կը ձգեն ընթերցողին վրայ: Իմ պարագայիս Երուանդ Փամպուքեանի խմբագրած «Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը Շաւարշ Միսաքեան» 2017-ին լոյս տեսած հատորը այդ փոքրաթիւ գիրքերու կարգին անցաւ: Ըսեմ թէ ինչու:

Դեկտեմբեր 2017-ին Անթիլիասի կաթողիկոսարանը գեկուցական հանդիպման մը մէկ դադարին, Փամպուքեան հատ մը այս գիրքէն իր կողմէ մակագրուած յանձնեց ըսելով՝ «Երկար ճամբայ ունիս մինչեւ Ամերիկաները, յարմարութիւն ունենաս կարդա՛»: Վերջերս, խաղաղ պահէ մը օգտուելով, առիթը ունեցայ այս գիրքը կարդալու եւ ըմբռնիսելու՝ 1915-ի Ապրիլ 24-ի թուականին շուրջ շարք մը նորութիւններ, որոնք կը նկատեմ չափազանց կարեւոր, ըստ իս՝ գերզգայուն նոր տեղեկութիւններով լեցուն, նոյնիսկ օրին եղած փաստարկումներ, որոնք այսօրուան իրաւաբանին ու պատմաբանին կրնան ծառայել իբրեւ քաղաքական-իրաւական տուեալներ մեր Դատի ազդու հետապնդման մէջ:

ԻՆՉՈ՞Ւ ԱՅՍ ԲՈԼՈՐԸ ԵՒ ԻՆՉՊԻՍԻ՞ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջին. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ ընդհանրապէս լուսարձակի տակ առնուած են ֆետայիներ, խմբապետներ, գնդապետներ, հիմնադիրներ, եւ այլն: Շաւարշ Միսաքեանի մասին այն պատկերը, որ կը յստականայ մեզի այս գիրքին միջոցաւ, խմբագի-

րի մը ինքնութիւնս է, որ կը վերածուի քաղաքական գործիչի եւ ապա Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրողի ու վրեժխնդրութեան տեսլականի: Չարաբաստիկ Ապրիլ 24-ի երեկոյեան, Պոլսոյ իր տան վերադարձին՝ ան ընկերոջմէ մը կը տեղեկանայ Սիամանթոյին եւ այլոց ձերբակալութեան մասին: Ոստիկան-

ներ յաջորդաբար երկու գիշեր կը խուժեն Միսաքեանի յաճախ այցելած մէկ բնակարանը եւ կը ձերբակալեն տան երիտասարդը, որ իբրեւ Շաւարշ կ'աքսորուի ու կ'առաջնորդուի դէպի մահ...

Յո՛ւ է, որ բո՛ւն գործը կը սկսի Միսաքեանի համար: Աքսորը արդէն հնձած էր պոլսահայ մտաւորականութիւնն ու հասարակական գործիչներու ընտրանին - մէջն ունենալով ՅՅԴ Բիւրոյի եւ Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէի անդամներ: Հազիւ հազ ճողոպրած ու առօրեայ հետապնդումի առարկայ Միսաքեան կը նախաձեռնէ «Վիշապի Առժամեայ Մարմին» ծածկանունով ընդհատակ Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէին (ի դէպ, ան 30 տարեկան է հոս) երկու այլ անձերու Մարմինին մասնակցութեամբ՝ մարտական հարցերու պատասխանատու Գրիգոր Մերճանեանի (Մերճանօֆ) եւ երիտասարդ վանեցի ընկեր Սամուէլ Դարբինեանի հետ: Ըստ Փամպուրեանի «Առժամեայ Մարմինը ուներ շարք մը օժանդակող ընկերներ, ինչպէս... Տիգրան Ծամհուր, Արամ Զարրզ եւ շատ մը ուրիշներ, որոնք տարագրութեան տարիներուն փախըստական, յաճախ ծպտեալ իբր թուրք, քիւրտ, արաբ պետեւի կամ գերմանացի, կը գործէին երկրի մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Սուրիոյ անապատները եւ Միջագետք: Անոնց միջոցաւ է գլխաւորաբար, որ առժամեան իրազեկ կը դառնար ներքին գաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն եւ զանոնք կը փոխանցէր արտասահման»:

Դիտարկում առաջին. ուրեմն Միսաքեան ի հեճուկս առօրեայ ոստիկանական հետապնդումներուն, եւ ի դէմ իր գործընկերներու ձերբակալութեան եւ քսորման, կ'որոշէ ծպտեալ կեանք մը ապրիլ, Պոլսոյ մէջ այդ օրերուն Առժամեայ Մարմին նախաձեռնել, ՅՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի հաւանութիւնը ստանալ, կապեր ուղարկել գաւառները եւ տեղեկութիւն հաւաքել տեղահանութեանց ու հաւաքական սպանդին մասին եւ զանոնք փոխանցել արտասահման: Մէկ խօսքով՝ Պոլսոյ ձերբակալութիւններէն ետք, ի դէմ դժոխային պայմաններու կուսակցական գործը շարունակել:

Երկրորդ. Միսաքեան գաւառներէն հաւաքած այդ տեղեկութիւններն ու վաւերագրում-

ները իր առաջին իսկ նամակէն՝ գաղտնաբար ուղարկուած 27 ապրիլ, 1915-ին (ճիշդ կարգացիք, այսինքն ճողոպրելէն երեք օրեր ետք) Պալքանի Կեդրոնական կոմիտէին, կ'որոշէ այս նամակները գրել «ծածկագիր, գաղտնի մեյլանով եւ օտարալեզու (ֆրանսերէն, ռուսերէն, պուլկար) լրագիրներու լուսանցքներուն վրայ: Պալքանեան Կեդրոնական կոմիտէն, ընդհանրապէս անոր գործավար-քարտուղարը՝ Տիգրան Խաչիկեան կը վերծանէր ու կ'արտագրէր զանոնք»: Այս գրութիւնները կը փոխանցուէին «անմիջապէս հետեւեալ վայրերուն,- Ժընեւ, «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան, Թիֆլիս՝ ՅՅԴ Արեւելեան Բիւրոյին եւ Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի կուսակցական մարմիններուն, որոնք իրենց կարգին, մամուլով եւ այլ միջոցներով պէտք է իրազեկ դարձընէին հայ ու օտար հանրային կարծիքը Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին տեղի ունեցող այն արհաւիրքներուն մասին, որոնցմով թրքական պետութիւնը կ'աշխատէր բնաջնջել ամբողջ հայ ժողովուրդը»: Մէքերումները Փամպուրեանէն են:

Դիտարկում երկրորդ. Միսաքեան օգտագործելով գաղտնի, ինքզինք ոչնչացնող մեյլան, յատուկ բառապաշարով մը, որ կարելի էր «բանալ» Պալքանի կառոյցին կողմէ, օտար թերթերու ճերմակ բաժիններուն կը գրէ 55 նամակներ, 27 ապրիլէն մինչեւ 5 հոկտեմբեր, 1915, շաբաթական 2-3 գրութիւններով արտաքին աշխարհը իր ջանքերով տեղեակ կը պահէ հայկական գիւղերու եւ ավաններու տեղահանութեանց եւ ոչնչացման միջոցներուն մասին: Գաղտնաբար եւ անխափան:

Երրորդ. Այս ծպտեալ նամակագրման գործը ընելու համար, ինչպէս նաեւ Պուլկարիայէն ստացուելիք պատասխան նամակներու հասցեագրման համար Միսաքեան կը դիմէ նուիրեալ անձերու օգնութեան, այս պարագային մեծաւ մասամբ երիտասարդ աղջիկներու, որոնք առհասարակ կ'օժանդակէն Օսմանեան իշխանութեանց ուշադրութիւնը շեղելու մտադրութեան: Այսպէս շրջան մը նամակներ ստացող կապը Մանիշակ Ապաճեան մըն է, այլապէս Grand Rue Pangalti, No. 53 բնակող Mlle Vergine Khatcherian-ն է, ուրիշ տեղ մը Պոլսոյ Robert College յաճախող յա-

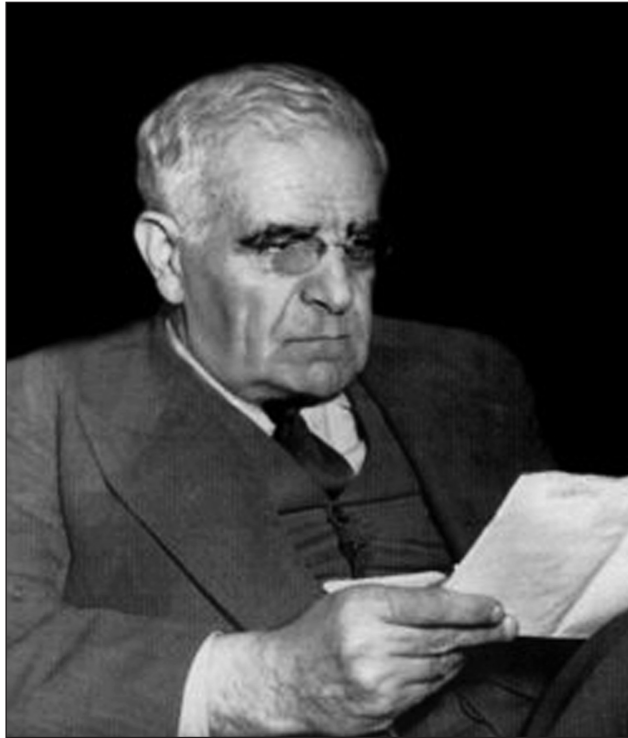
դուզն աշակերտուհիի մը կասկած չառթող հասցէն...

Դիտարկում երրորդ: Միսաքեան լման ցանց մը ի գործ կը դնէ, ոստիկանութեան քիթին տակ: Քաջասիրտ ու նուիրեալ անձիք, «անծանօթ զինուորներ», որոնք տրամադիր են իրենց մատղաշ կեանքը վտանգել ու ձերբակալուելու՝ զնով իսկ ազգին ծառայել:

Չորրորդ. Ապրիլ 24-ի անմիջական այդ յաջորդող օրերուն այնքան ճակատագրական կարեւորութիւն ունեցող մանրամասնեալ տեղեկահաւաքն է այս: Պոլսոյ մտաւորականութեան աքսորեալները կը գտնուին Այաշ, Չանղըրը, Չորում: Վարդգէս (Յովհ. Սերէնկիւլեան, Օսմանեան խորհրդարանի անդամ, որ պիտի ձերբակալուէր քիչ մը աւելի ուշ՝ 2 յունիսին եւ սպաննուէր 26 յուլիսին Գրիգոր Զօհրապի հետ միասնաբար), Պոլսոյ պատրիարքը եւ այլ անձիք փորձ կը կատարեն ազդելու Թալէաթի եւ այլ պատասխանատուներու մօտ: Ի զուր: Արհաւիրքին նկարագրումը օրըստօրէ ցոյց կու տայ ոճիրին աննախընթաց ահաւոր բնոյթը:

Միսաքեանի բառերով.

26 մայիս 1915: «Գիսակ (Վարդգէս) երեկ ներկայացաւ Թալէաթին իր բնակարանին մէջ... Նախարարը բացարձակապէս յայտարարէր է. «քանի որ դուք մեր նեղ օրերուն մեր վզին չոքելով, բարենորոգում, ինքնավարութիւն, եւ այլն պահանջեցիք, հիմա մենք ալ մեր լայն օրերուն հայ ժողովուրդը ցիրուցան պիտի ընենք, որպէսզի մինչեւ 50 տարի բարենորոգման կամ ինքնավարութեան խօսք չկարենաք ընել...»: Գիսակ դիտել տուած է որ Զամիտին գործը շարունակել կ'ուզէր: Թա-

Շաւարշ Միսաքեան

լէաթը հաստատական պատասխանած է առանց վերապահութեան»:

2 յունիս 1915: «Չէյթունցիներուն մէկ մասը աքսորած են Էնկիւրիի Սուլթանիէ կոչուած տեղը, ճախճախուտ եւ վատառողջ անկիւն մըն է, ուրկէ թուրքերն անգամ կը փախչին եղեր: Իսկ մաս մըն ալ դրկած են Միջագետքի Տեր Զօր կոչուած վայրը, վրանաբնակ վայրենիներու մէջ: Պատրիարքը ամերիկեանի (իսմբ. իմա՝ ամերիկեան դեսպանի) միջոցով խնդրած է, որ արտօ-

նեն դեղ, առողջապահական նիւթեր եւ եկեղեցական գոյքեր (Մաշտոց, միւռն) դրկելու: Թալէաթը նախ ծամծմէր է, իսկ երկրորդ անգամուն երբ թարգմանը ներկայացած է վերջնական պատասխան ստանալու, յայտներ է թէ չեն կրնար արտօնել: «Մեր կայսրութեան գերագոյն շահերը կը պահանջեն այսպէս վարուիլ. Կը խնդրեմ, որ ալ չխօսիք այս մասին»: Զակառակ այս պատասխանին, դեսպանը երկու երեք օրէ ի վեր նոր ժամադրութիւն մը կը խնդրէ, եւ երեկ պիտի տեսակցէր: Զգիտենք արդիւնքը: Ինչպէս կը տեսնէք, Իթթիհատը կատարելապէս հետեւողական է իր ծրագրին մէջ: Բնաջինջ ընել բոլոր հայկական համախմբումները, նոյնիսկ յատկապէս դէպի մահը առաջնորդելով զանոնք»:

Դիտարկում չորրորդ. Օրը օրին եղած Ապրիլ 24-ի յաջորդող անմիջական ժամանակաշրջանի միջամտութեանց ու նախաձեռնութիւններու (Պատրիարք, Ամերիկայի դեսպան, Թալէաթ, Խորհրդարանի հայ պատգամաւոր) այս տեղեկագրումը մեզ կը դնէ հսկայական արժէք ունեցող վաւերաթուղթերու առջեւ, դարձեալ արդիւնքը Միսաքեանի այս կոթողային աշխատանքին:

Հինգերորդ. Եւ հաւանաբար իմ ակնոցով այս բոլորէն ամէնէն նշանակալիցը: Միսաբեան, հաւանաբար օրին առանց իր կատարածին պատմական արժէքին անդրադարձած ըլլալուն, Պալքանի Կեդրոնական Կոմիտէին հետ իր ըրած այս նամակագրութեամբ, մեզի կը կտակէ աննախադէպ վաւերագրման հաւաքածոյ մը, տեղեկագրուած ականատեսներու կողմէ, դէպքերը տեղի ունեցած իսկ օրերուն: Փաստեր եւ փաստարկումներ, որոնք կ'ապացուցեն Հայաստանութեան կանխամտածուած եւ ծրագրուած ըլլալու բնոյթը, Իթթիհատական կուսակցութեան եւ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ: Նաեւ ամբողջութեամբ գործի դրուած անոնց կողմէ: Հոս կան բազմաթիւ մեջբերումներ Միսաբեանի «նամակ»-ներէն: Պիտի գոհանամ միայն մի քանին յիշելով:

Դարձեալ Միսաբեանի բառերով.

30 մայիս 1915: «Երեկուան մեր սպասած նամակը Այնթապէն էր մայիս 10 թուակիր... Ապրիլի սկիզբէն ի վեր երկու օր անգամ մը կարաւաններ կ'անցնին եւ առանց քաղաքը կենալու կ'երթան դէպի հարաւ Միջագետքի ճահիճները: Ֆռնուզ, Կապան, Ալապաշ, ամբողջ Չեյթունը պարպուած է: Պոշնաք (խմբ. Պոսնիացի) գաղթականները որջեր կը հաստատեն: Անկարագրելի է թուրքերու խիստը: Աքսորականներու վրայ դրուած գազանութիւնները ոչ թէ պատմել, լսել անգամ գանկեր կը պայթեցնէ: Կիներ առեւանգել, կոյսեր պղծել, հայ տարագով ու անուսով ծպտուած՝ աղջիկներ խաբել, փախցնել եւ բռնի թրջացնել ամէնօրեայ եւ սովորական դէպքեր են»:

28 յունիս 1915: «Հերթելի կանանց մէջ եղան մայրեր, որ յուսահատութենէն իրենց ծծկերները Արաքսը նետեցին: Թահսինը կը չքմեղանայ ըսելով, որ հրամանը վերէն է»...: Կը խօսուի, որ Իթթիհատը կը պնդէ կոտորել կամ քշել»...: «Մուշէն ոչ մէկ լուր: Կը խօսուի կոտորածի եւ գրաման մասին»:

29 յունիս 1915: «Գերման-գուլիցերիացի ուսուցիչ մը, որ Հալէպ կը պաշտօնավարէր Պոլիս հասաւ... ճամբան հանդիպէր է անհամար անթաղ դիակներու: Կը նկարագրէ տեղափոխուած բազմութեանց ահաւոր տառապանքները. այր չկայ, կիներ ու մանուկներ, որոնք կը խոշտանգուին վայրագօրէն...

միայն ինք երեք յդի կիներ տեսեր է, որոնց միջոց չեն տուած հանգստանալու եւ որոնք ճանապարհին մահացեր են արիւնահոսութենէ...»: «Տրապիզոնի առաջնորդը Կարին դրկեր են պատերազմական ատեանով դատելու... Առաջնորդը իր սենեակին լամբը վրան թափելով անձնասպան եղեր է, որովհետեւ պահանջեր են ստորագրել թուղթ մը, այն իմաստով թէ բանտի մէջ մեռածները բնական մահով մահացեր են...»: «Հիւսնի Մանսուրի եկեղեցին խուզարկելով Ս. Սկիհը նետեր են արտաքնոց, յետոյ ժանտարմաները շուրջառ հագեր եւ պատարագը կեղծեր են հայիոյելով Քրիստոսին, հայութեան եւ այլն.: Քահանան բանտն է եւ ամէն օր կը խոշտանգուի»:

21 յուլիս 1915: «Չօհրապը մահացեր է Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ: Հրէշային անպատկառութեամբ մը երեկ ներքին գործերու խորհրդականը հեռաձայնային հաղորդակցութեամբ հաղորդէր է տիկին Չօհրապին:... Տոքթ. Լեփսիւսը ըսաւ, որ բանակին բոլոր հայ բժիշկները պիտի ձերբակալեն - կը հասկնանք ի՞նչ չարաշուք նպատակով: Անշուշտ մտաւորականութեան այս տարրն ալ պիտի փճացնեն այս կամ այն կերպով»: Նոյն նամակէն. «Միայն ճամբորդներէ տեղեկութիւն առնուած է, որ Գարահիսարի Սանճաքին եւ յարակից գաւառներու հայ ժողովուրդը մեծագոյն մասամբ ջարդուած է: Մարգուանէն ալ 100-150 տուն թրջացած են:... Ը. Գարահիսարի առաջնորդն ալ կախած են»:

11 օգոստոս 1915: «Ինչ կը վերաբերի գուտ հայկական նահանգներու, Տիգրանակերտէն մինչեւ Երզնկա, Սըվազ, Պիթլիս, Կարին, եւ այլն, ժողովուրդը բոլորը կոտորուած է: Ամէլէ թապուրներու մէջ առնուած երիտասարդները տեղն ու տեղը սպաննուած են, կիներ՝ կամ առեւանգուած են կամ նոյնպէս սպաննուած են: Կոտորած եղած է այն հաշուով, որ այլեւս խօսք չի լինիր նոր ծնող հայ սերնդի մը: 1-2 տարեկան երեխաներ թուրք ընտանիքի մէջ առնուած են: Իսկ անկէ վեր մինչեւ ամէնէն ծերը ջարդուած են: Տեղին վրայ կոտորուած հայերու թիւը՝ առանց չափազանցելու՝ 200.000 կ'անցնի, չհաշուելով տեղահանութեանց ընթացքին ոչնչացած հայերու թիւը: Այնպէս որ կարելի է ըսել թէ այլեւս Հայաստանի մէջ հայ չկայ»:

Ապա Միսաքեան կը փոխանցէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսէն քանի մը նամակ:

19 յուլիս 1915: «... Աշխարհ տեսած չէ, եւ պիտի չտեսնէ այսքան արհաւիրք, այսքան թշուառութիւն եւ կարօտութիւն: Երուսաղէմի աւերը բախտաւորութիւն է հայութեան աւերակաց բաղդատմամբ: Կոտորած, բռնաբարութիւնք, երկսեռ մանուկներու անհետացում, անհամար առեւանգութիւնք, գեղադէմ կանանց, հարսներու եւ կոյսերու վաճառում, մինչեւ անգամ երեք մեծիտիէի»:

Միսաքեան կը շարունակէ.

1 սեպտեմբեր 1915: «Չաւենեանը (խմբ. պատրիարքը) անցեալ շաբաթ օր տեսնուեցաւ վարչապետին հետ. յայտնեց թէ հայերու կորուստը 500.000-է աւելի է, չհաշուելով մանուկներու յափշտակութիւնը, կիներու բռնաբարութիւնը, եւ այլն: Վարչապետը լռութեամբ մտիկ ըրած է եւ առանց պատասխանելու զարմացած՝ այն տպաւորութիւնը ձգեք է թէ՛ իր ձեռքը չի գտնուիր այս գործերու բաւալին, եւ թէ ինքն ալ զգացուած է»:

13 սեպտեմբեր 1915: «Իզմիրի գերման հիւպատոսը, Պոլսոյ դեսպանատան դիմելով, խնդրած էր միջամտել հայերու դէմ կատարուած հալածանքը դադարեցնելու համար. դեսպանատունէն պատասխաններ են, թէ «Ստորին հայերուն համար պետք չէ որ ինք միջամտէ»:

Դիտարկում հինգերորդ. Եւ այսպէս կը շարունակուի օրը-օրին բազմատասնեակ գերզգայուն տեղեկութեանց փոխանցումը արտասահման: Փաստեր եւ փաստաթուղթեր, որոնք սոր լոյս կը սփռեն օրին եղած միջամտութեանց, իշխանութեանց մտադրութեան, ոճիրին ահաւորութեան եւ դիտաւորեալ Յայ ազգը բնաջնջելու այս ճիւղային ծրագիրին ու գործընթացին վրայ: Տուեալներ, որոնք մեր Դատի արխիւային բովանդակութիւնը իւրայատուկ կերպով կը հարստացնեն:

* * *

Միսաքեանի լրատուութեան այս հոսքը վերջնականապէս կը խափանուի 1916-ի մարտ 16-ին, երբ Պոլսոյ մէջ պուլկարական դեսպանատան բարապան Վլատիմիր Տի-

միթրեւի մատնութեանը, ան դաւադրաբար կը ձերբակալուի: Շուրջ երկուքուկէս տարի հարցաքննութեանց եւ չարչարանքի ենթարկուելէ, անձնասպանական փորձ մը ընելէ, դատավարութեան եւ դատավճիռի ենթարկուելէ ետք, պատերազմի աւարտին, դաշնակիցներուն Պոլիս մուտքէն ետք ազատ կ'արձակուի: Բո՛ւն հետաքրքրաշարժ բաժինը սակայն այլ տեղ է:

Առաջին. 1930-ական թուականներուն Միսաքեանին օրին Պոլսոյ մէջ հարցաքննող թուրք ոստիկանապետ Ալի Րիզա կը հրատարակէ իր յուշերը «Չաման» թերթին մէջ, որոնց մաս կը կազմէ «Ալի Րիզայի Յուշերը, Ինչէ՛ր Տեսայ Ինչէ՛ր Անցուցի Ոստիկանական Կեանքիս մէջ (Շաւարշ Միսաքեանի ձերբակալութիւնը)» խորագիրը: Միսաքեան՝ տեղեկանալով այս մասին, նաեւ հոն նշուած անճշտութիւնները, Փարիզի իր խմբագրած «Յառաջ» օրաթերթին մէջ, 1935 մայիս 5-էն սկսեալ կը հրատարակէ հատորի մը ծաւալով «Տերեւներ դեղնած յուշատետրէ մը» գրութիւնը: Ոստիկանական խիստ հետաքրքրական ժապաւենի մը համագոր այս գիրքը (նաեւ հայերէնի կողքին վերջերս հրատարակուած ֆրանսերէնով) թելադրելի է ընթերցել:

Երկրորդ եւ աւելի նշանակալիցը. Եզիտ Արշակ, մշեցի, օրին բանտարկուած է այնտեղ, ուր Շաւարշ եւս կալանաւորուած է Պոլսոյ մէջ: 1918-ի զինադադարէն ետք Մերձասօֆ (Առժամեայի Մերձասօֆը) Արշակին կը կանչէ եւ կը յանձնարարէ ահաբեկել մատնիչ Տիմիթրեւը: Եզիտ Արշակ ձեռնհասօրէն կը կատարէ պատուէրը: Միսաքեանի եւ շա՛տ մը այլոց մատնիչը ոչ եւս է:

Դէպքերու զուգահիշութեամբ մը, իբր ուսանող 1956-1958 Պելճիքա գտնուած օրերուն, Երուանդ Փամպուքեան կը տեղեկանայ, որ նոյնպէս Պելճիքա բնակող Եզիտ Արշակ «ցանկութիւն ունէր հօրը, ինչպէս նաեւ իր սեփական յուշերը գրի առնել տալ մէկուն, եւ այդ մէկը կ'ուզէր, որ ես ըլլայի» կ'ըսէ ան: Փամպուքեան կը դիմէ Միսաքեանին, որ իր կարգին կը թելադրէ Արշակին յուշերը գրի առնել «իբրեւ նիւթ պատմութեան համար»: Ահա հո՛ւն է, որ Եզիտ Արշակ կը պատմէ, թէ ինչպէս բանտին մէջ ականատես եղած էր Միսաքեանի անձնասպանական փորձին, թէ

ինչպես կը սպրդի անոր բանտի սենեակը ստուգելու համար, որ ան ողջ է, եւ կը «փութայ վարը սպասող ընկերներուն անտեղու Միսաքեանի ողջ ըլլալու լուրը»: Այս արդէն նշեցինք վերեւ, Արշակ՝ Միսաքեանի մատնիչ Տիմիթրեւը կ'ահաբեկէ:

* * *

Լիբանանի պատերազմի նախորդող տարիներուն նամակատան colis-ով կը ստանայինք «Յառաջ»-ի թիւերը, շաբաթական օրինականութեամբ: Զօրս՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի հայ մամուլի ինկարկու-մասնագետ-մատենագետ հանգամանքովը, միայն բնական էր, որ «Ազդակ»-ի կողքին մեր տան մէջ նաեւ ըլլար Փարիզի «Յառաջ»-ը: Արփիկ Միսաքեան էր, որ կը խմբագրէր զայն՝ 1957-ին մահացած իր հօր, Շաւարշի փոխարէն եւ հայրս Արփիկին հետ ուներ ծաւալուն գրական-մշակութային փոխանակումներ: Սակայն զարմանալիօրէն միշտ Շաւարշն էր, որ ներկայ էր մեր տան մէջ: Փարիզ հաստատուիլ, օրաթերթ հրատարակել, լման սերունդ մը գրողներու, հրապարակագիրներու, հայրենիքի կարօտով տոգորուած հայ գիրի սիրահարներու, ո՛չ թէ միայն քով-քովի բերել, այլ անոնց թոնջ տալ եւ ապրեցնել...: Ահա այդ էր պատճառը, որ Շաւարշին անունը անընդհատ կը հոլովուէր մեր մօտ:

Սակայն, Փամպուքեանի խմբագրած այս հատորը լման նոր լուսարձակի տակ կը դնէ Շաւարշ Միսաքեան մարդուն իւրայատուկ այս կերպարը: Խմբագիրը, քաղաքական գործիչը, Նեմեսիս հասկացողութեան Պոլսոյ օրերէն իսկ յղացք ունեցողը, վրիժառուն, սակայն յատկապէ՛ս այս հատորի իր «Նամականի»-ով Զայոց եղեռնի «Առաջին վաւերագրողը», յիշուի՝ Երուանդ Փամպուքեանի բնութագրութեամբ: Գրեթէ անհաւատալի, բայց իրա՛ւ:

* * *

Վերջապէս, Փամպուքեանի հաստատումով «... Մեծ եղեռնը վաւերագրող այս փաստաթուղթերը կը գտնուին Պոսթընի (Ուոթըրթաուն) ԶՅ Դաշնակցութեան Կեդրոնական

արխիւատան մէջ (թղթածրար թիւ 882): Ան նաեւ կը հաստատէ, որ այս «Նամականի»-ն, որ կը կազմէ այս հատորի կէսէն քիչ մը անելին, «Մեծ եղեռնին վերաբերող բազմաթիւ այլ փաստաթուղթերու հետ միասին, լոյս տեսաւ 2016-ին, մեր խմբագրած «Նիւթեր ԶՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար» շարքի ԺԲ. հատորին մէջ»:

* * *

Սեպտեմբեր 2018-ին քանի մը օրով կը գտնուիմ Պէյրութ: Նոր ամբողջացուցած ըլլալով ընթերցումս, մեծ խանդաղատանքով կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել ընկեր Երուանդին, եւ տպաւորուած ըլլալուս հանգամանքը անձնապէս փոխանցել իրեն: Կը ժամադրուիք Մըզհերի Ճեմարան եւ շուրջ ժամ մը կը խօսինք: Աւելի ճիշդ ե՛ս է, որ կը խոսկամ ու կ'անդրադառնամ իր ներկայութեան՝ այս մարդուն, Շաւարշ Միսաքեանի եզակի տիպարին մասին: Ան լո՛ւռ մտիկ ընելով գլուխը կը շարժէ, առ ի հաստատում իմ տպաւորութիւններուս: Գոհունակութիւն մը կը պատէ զիս այդ պահուն, որ բաւական լաւ կրցեր եմ ծանօթանալ իմ աննման նախնիներէն, ազգային յատուկ գործիչ, Դաշնակցական ղեկավար Շաւարշ Միսաքեանին:

Կը թելադրեմ կարդա՛ք գիրքը:

ՏԱՐՕՆ ՏԵՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

«ՄԻՒՍ ԹՈՒՐՔԸ» ԿԱՐՄԻՐ ԳԻԾԷՆ ԱՆԴԻՆ

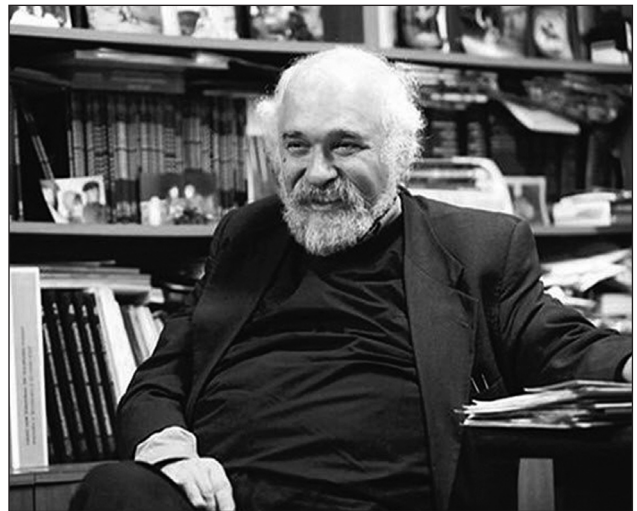
ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ՝ ԹՈՒՐՔ ԻՐԱՒԱՊԱՇՏՊԱՆ, ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐ ՌԱԿԸՊ ՉԱՐԱՔՕԼՈՒԻ ՀԵՏ

«Թեև Յայոց ցեղասպանության զոհերը թաղուած են ամբողջ հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, սակայն անոնց գերեզմանները բաց պիտի մնան, այնքան ատեն, որ Թուրքիա կը շարունակէ ուրանալ իր գործած մեծ ոճիրը...»:
ՌԱԿԸՊ ՉԱՐԱՔՕԼՈՒ

«Ռակըպ Չարաքօլուի «Պէլկէ» հրատարակչատունը փաստագրած է թուրքիոյ յանցագործութիւններու պատմութիւնը ...»:
ԿԱՐՕ ՓԱՅԼԱՆ

Թուրք հանրայայտ իրաւապաշտպան, այլախոհ մտաւորական եւ «Պէլկէ» հրատարակչատան-հիմնադիր սեփականատեր Ռակըպ Չարաքօլու, Թուրքիոյ մէջ թապուներու վերացման ծանր բեռը կրող այն եզակի մտաւորականներէն մէկն է, որ իր հրապարակագրական խիզախ յօդուածներով եւ մանաւանդ իր «Պէլկէ» հրատարակչատունէն լոյս տեսած Յայոց ցեղասպանության թեման արծարծող բազմաթիւ գիրքերով, Թուրքիոյ մանաւանդ հայատեացութեան եւ ընդհանրապէս ցեղապաշտական քաղաքականութեան դէմ տարած յանդուգն եւ անտեղիտալի պայքարը, դարձուցած է մտածելակերպ, աշխարհահայեացք եւ կեանքի ոճ ու ապրելակերպ, որուն վկայութեամբ իսկ, յաճախ իր դատավարութիւններու նիստերը օգտագործելով, զանոնք դարձուցած է բեմ եւ ամպիոն Յայոց ցեղասպանության մասին իր տեսակետները բարձրաձայնելու, երբեմն նոյնիսկ գտնուելով դատախազի դիրքերու վրայ...:

Ըստ Ռակըպ Չարաքօլուի, Յայոց ցեղաս-

պանութեան ճանաչումի եւ համապատասխան հատուցումի հարցը պետք է պարտաւորեցնէ Թուրքիան տեղի տալու, ժամանակի փոփոխութեան պայմաններով, երկրէն ներս թէ դուրս գտնուող ճշմարտութեան բացայայտումին հետամուտ, արդարատենչ ընդդիմադիրներու պահանջին, որոնք իրենց խիղճին վրայ կը կրեն, իրենց բաժին ինկած շատ տխուր ու դաժան ժառանգութեան մը բեռը, որմէ ձերբազատուելու համար կը պայքարին, որ գէթ առաջին հանգրուանի մը մէջ, Թուրքիոյ խորհրդարանը դառնայ Յայոց ցեղասպանության համար ներում հայցելու անփոխարինելի ամպիոնը...:

Ռակըպ Չարաքօլուի հետ կատարուած այս հարցազրոյցը, լուսարձակի տակ կը բերէ անոր Թուրքիոյ վարչակարգին դէմ ծաւալած պայքարի ուղին, որ ինքնին՝ ցեղասպանութիւնը դատապարտող փաստագրական

արխիւի առատ նիւթ եւ ատաղձ հայթայթող աղբիւր է ...:

ՀԱՐՅՈՒՄ. Ի՞նչ հանգամանքներ ձեզ մղեցին Հայոց ցեղասպանութեան թեզով զբաղելու:

ՈԱԿԸՊ ՉԱՐԱԶՔՕԼՈՒ. Հայոց ցեղասպանութեան մասին առաջին անգամ մօրմէս լսած եմ, որ կ'ըսէր. «Ներսը մենք կու լանք... դուրսը հայերը ...»: Խօսք մը, որ պատճառ հանդիսացաւ ձեռնարկելու հայոց ցեղասպանութեան հարցի ուսումնասիրութեան:

Թուրքիոյ մէջ ընդհանրապէս կը զբաղիմ մարդկային իրաւունքներու պաշտպանման խնդիրներով, համոզուած ըլլալով, որ երկրին մէջ այս հարցերու պարզած անբաղձալի, այլեւ դատապարտելի իրավիճակը, հետեւանք է Թուրքիոյ պետական քաղաքականութեան դրսեւորած Հայոց ցեղասպանութեան փաստի ժխտումին, ուրացումին եւ խեղաթիւրման...:

Եւ ահա պետութեան այս վարքագիծն էր, որ զիս մղեց առաւելաբար զբաղելու Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցով, մասնաւորապէս որ գոհերը Օսմանեան կայսրութեան քաղաքացիներ էին, եւ որպէս այդպիսին՝ ունէին անշրջանցելի իրաւունքներ: Պետք է ըսել, որ Ցեղասպանութեան ընթացքին սպաննուած ու տեղահանուած աւելի քան երկու միլիոն հայերը, ըստ բնակչութեան աճի արձանագրած վիճակագրական տուեալներու, այսօր, Անատոլիոյ այդ տարածքներուն վրայ պիտի հաշուէին 8-10 միլիոն հայ, եթէ ենթարկուած չըլլային այդ պատմական աղէտին, եւ դեռ աւելին, տեղի պիտի չունենար հայ ժողովուրդի մշակութային ժառանգութեան եւ ճարտարապետական կոթողներու վերացման նախճիրը:

Օսմանեան կայսրութեան քաղաքականութեան հիմնական նպատակով, հայկական լեռնաշխարհի տարածքին համակարգուած կերպով ի գործ դրուող «հայազրկումը», իթթիհատականներու քաղաքականութեամբ իրականացաւ «հայաշնչումի» ծրագիրով եւ շարունակուեցաւ հանրապետական Թուրքիոյ «ուրացումի» քաղաքականութեամբ ...:

Թէեւ Հայոց ցեղասպանութեան գոհերը թաղուած են ողջ հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, սակայն անոնց գերեզմանները բաց պիտի

մնան, այնքան ատեն, որ Թուրքիա կը շարունակէ ուրանալ իր գործած մեծ ոճիրը ...:

Յ. Ձեր «Պէլկէ» հրատարակչատունը ինքնին՝ արդարութեան ամպիոն մըն է, եւ որպէս այդպիսին, սպառնալիք է Թուրքիոյ բռնատիրական վարչակարգին: Այս հրատարակչատունէն լոյս տեսնող իւրաքանչիւր գիրք, շառաչուն ապտակ մըն է երկրին կեղծ ժողովրդավարութեան եւ ցեղապաշտութեան ու հայատնացութեան քաղաքականութեան երեւսին: Ի՞նչ կ'ըսէք այս մասին:

Ռ. Չ. 1977-ին Այշէ Նուր Չարաքօլուի հետ հիմնած մեր «Պէլկէ» հրատարակչատունը, մինչեւ այսօր Թուրքիոյ անհպելի համարուած թապուները քննարկումի առարկայ դարձնող, առաջատար հրատարակչատուն մըն է: Այստեղ հարկ է նշել, որ Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմնադրութենէն ի վեր, ձախակողմեան մտայնութիւնը կ'ընկալուի պետական պաշտօնական գաղափարախօսութեան ուղղուած սպառնալիք:

1982-ի զինուորական վարչակարգի ժամանակաշրջանին, մեր հրատարակիչը՝ Այշէ Նուր Թուրքիոյ ընկերվարական շարժումի կայացման թուականին հետ առընչուող փաստաթուղթեր հրատարակելու մեղքով, «արտակարգ դրութեան» իշխանութեան հրահանգով ձերբակալուեցաւ: Նոյն տարին, յոյն գրող Տիտօ Սոթիրիյուին «Բարեւ տար Անատոլիոյն» գիրքը հրատարակեցինք, որ Թուրքիոյ բանակին ուղղուած նախատինք համարուելով արգիլուեցաւ:

1921-ի յունուարին, Հայոց ցեղասպանութեան գործադրութեան մասնակից հրոսակախումբի մը ոճրագործներէն, Թուրքիոյ Համայնավար կուսակցութեան հիմնադիր՝ Սուսթաֆա Սուպիիի եւ անոր գործակիցներու սպանութիւնը, խորքին մէջ, կեանքի կոչուած նոր վարչակարգին հակադրուող քաղաքականութեան տապալումի ազդանշանն էր...:

Դժբախտաբար, Թուրքիոյ ձախակողմեանները դեռ 90 տարի պիտի սպասէին, կարելորելու եւ հրապարակաւ ընդունելու Հայոց ցեղասպանութիւնը, մինչ երկրին քիւրտ ձախակողմեանները, Ցեղասպանութենէն գոնէ 80 տարիներ ետք ընդունեցին այս իրականութիւնը:

«ՊԵԼԿԵ» հրատարակչատան գործունեության ենթահող եւ մեկնակետ հանդիսացաւ, մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան տիեզերական իրաւական կանոնադրութեան փաստաթուղթը, ինչպէս նաեւ քաղաքացիական արդար ընդվզումի հակասող օրէնքներու մատնանշումն ու ձաղկումը...: Զաղաքացիական այս ըմբոստութիւնը թապուներու մասին բարձրաձայնելու միջոցներ փնտռեց, եւ ահա այսպիսով, ժողովրդավարութեան սկզբունքներով գործող զանազան հրատարակիչներ, թապուներու մասին իրենց կատարած հրատարակութիւններու կարգին, սկսան լոկ հայ, քիւրտ եւ յոյն մշակոյթներու եւ գրականութեան վերաբերող նիւթերու վրայ կեդրոնացող հրատարակչատուներ ալ հիմնել, այս հրատարակչատուները, եթէ ոչ իրենց հիմնադրութեան առաջին շրջաններուն, ապա ժամանակ մը ետք, սկսան Յեղասպանութեան եւ անոր նման խիստ վտանգաւոր ու փորձանաշատ հրատարակութիւններով հանդէս գալ:

Պոլսոյ գիրքի ցուցահանդէսի ծիրին մէջ, «ՊԵԼԿԵ» հրատարակչատան հիմնադրութեան 20-ամեակին առիթով տեղի ունեցած հաւաքին, Զրանդ Տիկը դիտել տուած էր «ՊԵԼԿԵ»-ի ունեցած դերը «Ակօս»-ի լոյս աշխարհ գալուն մէջ եւ ընդհանրապէս անոր ցուցաբերած համարձակութիւնը, 1993-ին հրատարակելով Իվ Թերնոնի եւ Վահագն Տատրեանի գիրքերը:

Սակայն կարելոր պահանջ էր նաեւ, որ իր այս տիպի հրատարակութիւններով «ՊԵԼԿԵ»-ն առանձին չմնար: Այսօր «Եապա», «Փենճերէ» եւ «Փերի» հրատարակչատուները եւս, Զայոց ցեղասպանութեան մասին կարելոր գիրքեր կը հրատարակեն: Վերջին երկու հրատարակչատուներուն օգտակար հանդիսացած են կարգ մը հրատարակութիւններու պարագային, ինչպէս նշանաւոր «Կապոյտ Գիրքը», Գեորգ Պարտագճեանի «Յիթեր եւ Զայոց ցեղասպանութիւնը», Տեգմոնտ Ֆերնանտեզի «Սանսիւր» եւ «Ուրացումէն Խոստովանութիւն / Զիւրտերու եւ Զայերու ցեղասպանութիւնը», Յակոբ Խաչիկեանի «Ամառ առանց լուսաբացի» եւ Վարդգէս Թելեւէքեանի «Կեանքի իմաստը» գիրքերը:

«Եապա» հրատարակչատուը կեդրոնա-

ցաւ մասնաւորաբար ասորիներու «ՍԵՖՈ»-ի մասին հրատարակութիւններու վրայ: 2015-ին, «Իլէթիշիմ» եւ «Էվրենսէլ» հրատարակչատուներու, Զայոց ցեղասպանութեան մասին կատարած հրատարակութիւնները եւս գոհացուցիչ էին:

1993-ին եւ անկէ ետք ալ, Թերնոն / Չարաքօլու եւ Տատրեան / Չարաքօլու դատավարութիւններու ընթացքին առանձին էինք: Մտաւորական շրջանակները ոչ մէկ ձեւով նեցուկ կանգնեցան մեզի, սակայն հետագային այս վերաբերմունքը փոխուեցաւ, որ խորքին մէջ սոսկական բանավեճի հարց չէր, այլ դրսեւորումն էր Զայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ պաշտօնական գաղափարախօսութեան շատագովներու եւ յառաջապահ պատմագետներու միջեւ ստեղծուած սուր տարակարծութեան: Այս ընթացքին ալ, «ՊԵԼԿԵ»-ն քաջալեր հանդիսացաւ թուրք եւ քիւրտ գրողներու:

3. Զակառակ Թուրքիոյ մէջ «ազատ խօսք»-ի հանդէպ տեղի ունեցող ծանօթ բռնութիւններուն եւ դատական հետապնդումներուն, ինչպէ՞ս կը բացատրէք երկրին քաղաքական դրուածքին հակադրուող հրատարակութիւններու երեւոյթը:

Ռ. Չ. Ես այս երեւոյթին քաղաքացիական յանդգնութիւն ... քաղաքացիական ըմբոստութիւն անունը պիտի տայի ...:

Թուրքիոյ Զանրապետութիւնը շուրջ 60 տարիներէ ի վեր թեկնածու է Եւրոպայի Միութեան անդամակցութեան, ընդ որում՝ կարելի չէ անոր սահմանած օրէնքները տելաբար ոտնահարել... Թուրքիոյ քաղաքացիներուն դէմ բացուած անհիմն դատերն ու անընդունելի «արգիլուածութիւնները» եւ անոնց դէմ սարսափի մթնոլորտ ստեղծելով, անոնց գրութիւնները մեքենայական գրաքննութիւններու ենթարկելու պայմանները եթէ ինչ որ չափով փոխուած են այսօր, ապա այդ մէկը «ազատ խօսք»-ի իրենց տարրական իրաւունքները պաշտպանելու յանդգնութիւնը աննախընթացօրէն այնպիսի աստիճանի մը հասցուցած մարդոց շնորհիւ է, որ ինքնին ապացոյց է արդէն, որ երկիրը ժողովրդավարութեան մեծ խնդիր ունի: Պետք է ըսել, որ Էրտողանի նախագահական վարչա-

կարգը, Թուրքիոյ տարածքին ինքզինքը պարտադրելէ ետք, Անգարա սկսաւ այլեւս անտեսել ոչ միայն Եւրոպայի համապատասխան չափանիշները, այլ նաեւ ՕԹԱՆ-ի սահմանած օրէնքները...: Տարածաշրջանին մէջ Թուրքիոյ գրաւած աշխարհաքաղաքական դիրքի կարեւորութիւնը, հնարաւորութիւն կը ստեղծէ, նոյնիսկ կ'երաշխաւորէ անոր շփացածութիւնն ու ռազմական յենարան ունենալու հանգամանքը... սակայն ինչպէս ամեն բան, այս բոլորն ալ սահման ունին:

3. Դուք Թուրքիոյ սեւ ցուցակին մաս կը կազմէք: 301 յօդուածի տրամադրութիւններուն համաձայն, դատական հետապնդումներու կ'ենթարկուիք, երբեմն առանց համոզիչ պատճառի կը ձերբակալուիք եւ ատեն մը ետք, նոյնիսկ առանց հարցաքննութեան ազատ կ'արձակուիք...: Հակառակ այս բոլորին յաճախ Հայաստան կ'այցելէք, Ծիծեռնակաբերդ կը բարձրանաք... պատկան մարմիններու կամ անհատ հեղինակութիւններու հետ հանդիպումներ կ'ունենաք...: Այս բոլորը ի՞նչ անդադարձ կ'ունենան ձեր Թուրքիա վերադառնալէն ետք:

Ռ. Չ. Սեւ ցուցակի վրայ ըլլալ-չըլլալս չեմ գիտեր, սակայն ձերբակալուելուս եւ ազատ արձակուելուս պատճառները շատ լաւ գիտեմ: Երբ 2011-ին ձերբակալուեցայ, Թուրքիոյ եւ աշխարհի հանրային կարծիքին բարձրացուցած ազմուկին շնորհիւ ազատ արձակուեցայ, արդէն շատ անիմաստ եւ անտեղի ձերբակալութիւն մըն էր, այն մեղքով, որ Թուրքիոյ խորհրդարանին մաս կազմող «Խաղաղութիւն եւ Ժողովրդավարութիւն» կուսակցութեան կեդրոնատեղիի բացման հանդիսութեան ճար մը արտասանած էի, սակայն ըստ ամբաստանութեան՝ առանց ստուգած ըլլալու այդ կուսակցութեան ահաբեկչական կազմակերպութեան մը հետ ունեցած «ենթադրեալ» կապը, հետեւաբար, այդ հանդիսութեան մասնակցելով, իբրեւ թէ զօրակցութիւնս յայտնած էի այդ ահաբեկչական կազմակերպութեան, պէտք է ըսել նաեւ, որ այդ ձերբակալութիւնս, մասնաւորաբար քրտական հարցին առնչակից զուգորդութիւն մըն էր:

1990-ին, քրտական հարցի թեժ ժամանակ-

ներուն, երբ քիւրտերէնով «Քիւրտիստան» անունը բերանը առնելն իսկ արգիլուած էր «Միջպետական գաղութաբնակ Քիւրտիստան» (Devletlerarasi Somurge Kurdistan) խորագիրով գիրք մը հրատարակեցինք, որ իսկական խենթութիւն մըն էր: Այժէ՛ Նուր Չարաքօլուն 1990-ին, այդ դատի իր պաշտպանողականին մէջ անդրադառնալով ընդհանրապէս Մարդկային Իրաւանց Պայմանագիրներու եւ յատկապէս ՄԱԿ-ի ցեղասպանութեան պայմանագիրին Թուրքիոյ գրաւոր համաձանութեան ըսաւ. «Ցեղասպանութեան մասին մեր խօսիլը յանցագործութիւն չէ... ցեղասպանութիւն գործելը յանցագործութիւն է ...»: Այդ շրջանին Իսմայիլ Պէշիքճիի «Տերսիմի Ցեղասպանութիւնը» (Dersim Jenosidi) գիրքը հրատարակուեցաւ: Այդ օրերուն երբ Հայաստան կ'երթայի համեմատաբար ազատութիւն մը կար, այդ պատճառով ինծի չէին մօտենար, եթէ մօտենային «իրենց շպարը պիտի աւրուեր ...» պարզապէս որովհետեւ շատ դժուար էր հայն ու Հայաստանը «ահաբեկչութեան» տարագով ներկայացնել, սակայն քիւրտերու պարագային հարցը կը տարբերէր, Արեւմուտքի երկիրները պահ մը կանգ առնելով, քիւրտերուն հանդէպ եղած մեղադրանքները հիմնաւորելու համար, արդարացում կը փնտռէին: Իրականութեան մէջ, խուսափելով Հայոց ցեղասպանութեան հարցը օրակարգ դարձնելէ, քրտական հարցը հրատապ դարձնելու կ'աշխատին, եւ տուեալ սոսկական դէպքը անմիջապէս «ահաբեկչութեան դէմ պայքարի օրէնք»-ին առնչելով դատեր կը բանան:

Տարբեր մտաւորականներ ալ Հայաստան այցելեցին, որոնցմէ ոմանք 1995-ին, պետութենէն «հարց չկայ» ազդանշանը առնելէ ետք գացին, սակայն երբ թրքական լրատուամիջոցներու յարձակումներուն թիրախ դարձան, ջանացին արդարացնել իրենց գործած արարքը պատճառաբանելով, թէ տեղեակ չէին, որ Հայոց ցեղասպանութեան յիշատակումի միջոցառումներու պիտի մասնակցէին: Կը խորհիմ թէ պէտք չէ բարկանալ մտաւորականներու այս տեսակին, որովհետեւ 1995-ին Թուրքիան ահ ու սարսափի հանրապետութիւն էր...:

1993-ին, Իվ Թերնոնի եւ Վահագն Տատր-

եանի գիրքերու հրատարակութենէն ետք, մեր հրատարակչատունը ռմբակոծուեցաւ, այս պատճառով, իբրեւ քաղաքացիական ըմբոստութիւն, հինգ տարի պետական տուրքերը չվճարեցինք, պարզապէս որովհետեւ որպէս քաղաքացիներ մեր վստահութիւնը կորսնցուցած էինք պետութեան հանդէպ, եւ ո՛չ միայն տուրքերը չվճարելով մեր ընդվզումը յայտնեցինք, այլ նոյնիսկ կառավարութեան դէմ դատ բացինք եւ շուրջ 10 տարիներ ետք դատը շահելով, իբրեւ հատուցում նոյնիսկ չնչին գումար մըն ալ ստացանք:

Յեղասպանութեան Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանը առաջին անգամ 1998-ին այցելեցի: Այդ տարին Գերմանիոյ մէջ «Յեղասպանութեան Ուրացման Հակադիր Միութեան»՝ SKD-ի (Soykirim Karsitlari Dernegi) նախագահ Ալի Էրթեմի նախաձեռնութեամբ, Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման ի խնդիր տեղի ունեցած ստորագրահաւաքի մը արդիւնքով, Թուրքիոյ Հանրապետութեան 10.000 քաղաքացիներու ստորագրութիւններով համալրուած ցուցակ մը դրկուած էր Թուրքիոյ խորհրդարանին, աւելորդ է ըսել, որ խնդրոյ առարկայ «պահանջը» չէր ընդունուած, սակայն այդ տարին Հայաստան առաջին այցելութիւնս նշանաւորուեցաւ նաե՛ւ այդ ցուցակի Երեւանի համապատասխան հեղինակութեանց յանձնումովս...:

1993-1996-ի ընթացքին, Իվ Թերնոսի «Հայ Թապուն / Յեղասպանութեան մը պատմութիւնը» գիրքի հրատարակութեան պատճառով, «ահաբեկչութեան դէմ պայքար»-ի օրէնքին համաձայն դատուեցայ: Ամբաստանութիւնը տարօրինակ էր, ըստ որուն՝ հեղինակին Արեւմտահայաստան անուանած տարածաշրջանը, ներկայիս իբրեւ թէ Քիւրտիստանի ահաբեկչական կազմակերպութեան կողմէ գրաւուած թրքական տարածք է:

Վ. Տատրեանի «Յեղասպանութիւնը ազգային եւ միջազգային իրաւական հարց» գիրքի հրատարակութեան պատճառով, 1995-1998-ի ընթացքին, քրեական օրէնագիրքի 159-րդ յօդուածի հիման վրայ «պետական ապահովութեան ատեան»-ին մօտ դարձեալ դատուեցայ, այս ամբաստանութիւնն ալ տարօրինակ էր, ըստ որուն՝ իբրեւ թէ հայերը թուրքերուն դէմ դրդած էի, այսինքն ցեղա-

պաշտական, ազգայնամոլական զգացումներ հրահրած էի, սակայն պետք է ըսել, որ այս դատը մեր առաջին յաղթանակը հանդիսացաւ: Գիրքը Միացեալ Նահանգներու «ԵԵԼ» համալսարանի միջազգային օրէնքի բաժնի նախաձեռնութեամբ հրատարակուած էր, այդ պատճառով զիս դատապարտելու համարձակութիւն չունեցան: Չիս անպարտ արձակելու հանգամանքը ինքնին՝ անուղղակիօրէն կը հիմնաւորէր ցեղասպանութեան փաստը, ամբաստանող կողմին զիս անպարտ համարելու պատրուակը այն էր, որ հայերը այլեւս սպառնալիք չէին ներկայացրել ... այստեղ արժէ հարց տալ, թէ ի՞նչ կրնար պատահած ըլլալ, որ հայերուն իբրեւ սպառնալիք հաշուի չառնելը այսքան նուազած էր... եւ ահա ակամայ առնուած այս վճիռն էր, որ հայերու ցեղասպանութեան մասին խօսիլը հնարաւոր դարձուց...:

2001-ին, Ֆրանսայի խորհրդարանին հայերու ցեղասպանութեան ճանաչումէն ետք, մինչեւ 2004 ԷճԵԻԽ / Պահչէլիի կառավարութիւնը ցեղասպանութեան հարցը Թուրքիոյ ազգային ապահովութեան օրակարգ դարձուց եւ ASIMK (Asilsiz Soykirim Iddialari ile Mucadale Koordinasyon) «Յեղասպանութեան անհիմն պնդումներու դէմ հակապայքարը համակարգող կառոյց» մը հիմնեց, որ իր հակայարձակողականին թիրախ դարձուց ո՛չ միայն հայերը, այլ նաեւ ասորիներն ու յոյները, այս կազմակերպութեան առաջին նախագահն էր Տեվլէթ Պահչէլին, որ հետագային դարձաւ այդ անորակելի կառոյցին այսպէս կոչուած արտաքին գործոց նախարարը, այս շրջանին մէջտեղ եկաւ 301 տիրահռչակ յօդուածը, ըստ որուն՝ Յեղասպանութեան պնդումը կը նշանակէր թրքութիւնը վիրաւորել, թրքութիւնը վարկաբեկել... հետեւաբար պետք էր պատիժներ սահմանել այդ պնդումները կատարողներուն ... եւ այսպիսով 301-րդ յօդուածի տրամադրութիւններուն համաձայն, դատապարտութեան եւ բանտարկելութեան ենթարկուած առաջին ամբաստանեալը հանդիսացայ:

Տորա Սարգիսեանի «Հայ բժիշկի մը 1922-ի Իզմիրի օրագիրը» եւ Ծօրճ ԸԵՐԵՃԵԱՆԻ «Իրականութիւնը մեզ պիտի ազատագրէ / Թուրք-հայ հաշտութիւնը» գիրքերը հրատարակելու

յանցանքով 2004-ին ինժի դեմ բացուած դատերը, յետ դատապարտութեան վերջ գտան 2008-ին: Առաջին մեղադրանքը «Թուրքիոյ բանակին եւ Աթաթուրքի յիշատակին հանդէպ ունեցած վարկաբեկումն էր, մինչ երկրորդը թրքութիւնը վարկաբեկելու մեղադրանքն էր: Այս դատավարութիւններու ընթացքին, 1995-ին երբ Իվ Թերնոսի հետ հանդիպումի մը համար Փարիզ գացած էի, Տոդան Եօզկիւտէի միջոցաւ «Եւրոպայի Հայերու Միութեան» հետ կապ հաստատեցի, «Մեր կողմէ մեր դատին հետապնդումը ձեզի համար հարց չդառնայ ...» ըսին, պատասխանս յստակ էր «ընդհակառակը՝ պետք է հարց դառնայ...», ասոր վրայ Տատրեան / Չարաքօլու դատավարութեան ներկայ գտնուելու համար, յաջողեցան Փարիզի իրաւաբանական կաճառի փաստաբաններու միութենէն դիտորդներ ուղարկել Թուրքիա:

1996-ին Փարիզի ԵՌԻՆԵՍՔՕ-ի կեդրոնատեղիին մէջ կազմակերպուած 24 ապրիլի յուշ երեկոյին խօսք արձնող առաջին թուրք մտաւորականն էի, որմէ ետք Նոյն առաքելութեամբ Արա Գրիգորեանի հետ Մարսիլիա գացինք, ուր անոր առաջարկով, իբրեւ տարեց սերունդի ներկայացուցիչ խօսքս թրքերէնով ներկայացուցի: Հետագային, Ա. Գրիգորեան իր (Dictionnaire de la Cause Armenienne) գիրքին մէջ Այշէ Նուրին բաժին մը յատկացուցած էր:

1997-ին, Սորպոնի մէջ, Ֆրանսայի այդ օրերու մշակոյթի նախարար Ժագ Լանկի կազմակերպութեամբ, Հայոց ցեղասպանութեան ակադեմական գիտաժողովին մասնակցութիւնս բերի, Նոյն տարին Ֆրանս Կերֆելի «Մուսա լերան քառասուն օրերը» գիրքը հրատարակեցինք եւ Ժան Զլոտ Զեպապճեանի CRDA (Centre de Recherche Sur La Diaspora Armenienne) - Հայ Սփիւռքի Հետազօտութեան Կեդրոնին հետ թուրք-քիւրտ-հայ առաջին հաւաքը իրականացուցինք, բանախօսներ ունենալով Թաներ Աքչամը, Ելտան եւ Զենտան Նեզանը:

2000-ին, Ֆրանսայի Ծերակոյտին հովանաւորութեամբ CRDA-ի հետ մեր կազմակերպած ժողովէն ետք, Ծերակոյտը, որ նախքան այդ մերժած էր Ցեղասպանութեան ճանաչումի բոլոր դիմումները, իր օրինական որոշու-

մով վաւերացուց Ֆրանսայի խորհրդարանի Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումը: Այս ժողովը ինժի համար նշանակալից էր նաեւ այլ պատճառով մը, որովհետեւ հանդիպած էի Ալճերիոյ պատերազմի ընթացքին ձերբակալուած եւ տանջանքի ենթարկուած Հենրի Ալլէկին, որուն նախարարի պաշտօն ստանձնելը ինժի համար մեծ նշանակութիւն ուներ, անոր կրած տանջանքներու մասին Ժան Փոլ Սարթըրի «La Question» - «Հարցումը»- խորագիրով գիրքը, որ «արտակարգ դրութեան» իշխանութեան հրահանգով բռնագրաւուած եւ ոչնչացուած էր, յաջողած էի իր Նոյնքան կարեւոր յառաջաբանով վերահրատարակել երբ բանտն էի, զայն ամբողջացնելով 1967-ին Յունաստանի մէջ ռազմական նաւատորմի գնդապետներու հարուածէն ետք տեղի ունեցած անմարդկային արարքներու եւ ի գործ դրուած խոշտանգումներու մասին յոյն դերասան Զորեվէսիսի ականատեսի վկայակոչութիւններով: Բանտարկութեանս միջոցին, Այշէ Նուր յաջողած էր ո՛չ միայն այս գիրքը վերահրատարակել, այլ նաեւ լոյս աշխարհ բերել կիսատ մնացած «ԱI» (ներումի կազմակերպութեան) Յունաստանի մէջ կրած տանջանքներու եւ խոշտանգումներու տեղեկագիրի թարգմանութեան հրատարակութիւնը: Այս բոլոր հրատարակութիւնները 1974-ի ներումի հրամանագիրով ազատ արձակուելէս ետք տեսայ: «AL»-ը միտքի ազատութեան ի խնդիր տարուած պայքարի կազմակերպութիւն մըն էր, որ պատուանդանն էր մտաւորականներու դատի մը, ճիշդ այսօրուան յառաջապահ մտաւորականներու իրավիճակը պարզող կրկներեւոյթ մը, ուր տեղի կ'ունենան պարկի մը մէջ պատեհապաշտութեամբ եւ պատահականութեամբ թխմուած, ազատատենչ մտաւորական ամբաստանեալներու ձերբակալութիւններ, այդ օրերուն ձերբակալուածներու թուին Եաշար Զեմալն ու Թելտան ալ կային: Նոյն դատավճիռով ձերբակալուած մտերիմ ընկերներէս Մասիս Զիւրքչիւկիլը, հայ ըլլալուն համար առաւել տանջանքի եւ խոշտանգումի ենթարկուած էր:

3. 2015-ին, Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակի տարին, Սթըքհոլմի մէջ «Թապուներ

Եւ արգիլուած գիրքեր» բնաբանով տեղի ունեցած ցուցահանդէսի մասին ի՞նչ կ'ըսեք: Հոն ցուցադրուած գիրքերը հակառակ անոր, որ Թուրքիոյ մէջ հրատարակուած են, սակայն մաս կը կազմեն արգիլուած գիրքերու ցուցակին:

Ռ. Չ. 1986-ին, Թուրքիոյ մէջ «Մարդկային Իրաւանց Միութեան» հիմնադիրներէն մէկը հանդիսացայ: Մեր միութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումով յաջողեցաւ անդամակցիլ «Մարդկային Իրաւանց Պաշտպանութեան Միջազգային Համադաշնակցութեան»: Այնուհետեւ, 19 տարիներու ընթացքին, Թուրքիոյ հրատարակիչներու միութեան «հրատարակելու ազատութիւնը» տեղեկագիրները պատրաստեցի, նոյն շրջանին ստանձնեցի ՄԱԿ-ի նշանաւոր «PEN» ծրագրի, Թուրքիոյ մասնաճիւղի բանտարկեալ գրողներու յանձնախումբի ատենապետութիւնը, ինչպէս նաեւ, շուրջ 10 տարի հրատարակիչներու միջազգային միութեան «Հրատարակելու Ազատութիւնը» մասնաժողովին մաս կազմած եմ:

«Թապուներ եւ Արգիլուած Գիրքեր» ցուցահանդէսը, որ կազմակերպուած էր Հրանդ Տիկի յիշատակին, լոյս կը սփռէ Թուրքիոյ Հանրապետութեան պատմութեան ողջ ընթացքին թապուներու պատճառով դատական հետապնդումի եւ արգիլման ենթարկուած գիրքերու պատմութեան վրայ:

Սիկթոնայի գրական տօնավաճառի ծիրին մէջ բացուած այս ցուցահանդէսը, աւելի վերջը ներկայացուցեցաւ նաեւ Շուէտի վեց տարբեր վայրերու, Լահէյի, Ժընեւի, Զեուլի «Օրթաչաղ» թանգարանին եւ վերջնագոյնը մեծ ուշադրութեան արժանացաւ, ներկայացուելով 2018-ի Ֆրանքֆորթի գիրքի ցուցահանդէսի ծիրին մէջ, Մարդկային Իրաւանց պաշտպանութեան հռչակագրի ստորագրութեան 70-րդ տարեդարձին առիթով տեղի ունեցած միջոցառումներուն առընթեր:

2018-ին, 70 տարիքս թելակոխեցի, ինծի համար ծննդեանս տարեթիւրը գիս խորապէս յուզող յոբելէան մըն է որովհետեւ թուականս քսան տարիներ առաջ, 1998-ին, հոս՝ Սթոքհոլմի մէջ «Պելկե» հրատարակչատան խիզախութեան մայրը հանդիսացած Այշէ Նուրին, «հրատարակելու ազատութիւնը»

անուանակարգի միջազգային մրցանակը շնորհուած էր, այդ տարին զուգահեռաբար մարդկային իրաւանց կազմակերպութեան հռչակագրի հրապարակումին եւ համանուն ցուցահանդէսի 50-ամեակներուն առիթով, Ֆրանսայի մշակոյթի նախարար Ժագ Լանկ յատկապէս մրցանակաբաշխութեան հանդիսութեան խօսք ներկայացնելու համար Ֆրանքֆորթ ժամանած էր: Այշէ Նուրի պարգեւատրումին համար այս առիթով պատրաստուած գրքոյկի յառաջաբանը՝ Իրլանտայի նախագահուհին Մէյրի Ռապինսընի ստորագրութիւնը կը կրէր, այս հանգամանքը ինքնին պատճառ հանդիսացած էր, որ Հոլանտայի կառավարութիւնը Այշէ Նուրին քաղաքացիութիւն շնորհէր, որուն շնորհիւ կրցանք մեր մասնակցութիւնը բերել Թրէքատորէի Մարդկային Իրաւանց Պաշտպանութեան կազմակերպութեան հիմնադրութեան 50-ամեակի համաժողովին: Այդ օրերուն գիս խորապէս յուզած էր Հայաստանի երկրաշարժի 10-րդ տարելիցին առիթով տեղի ունեցած համաժողովին, Ֆրանսայի առողջապահութեան նախարարի խօսքին մէջ Այշէ Նուրի յիշատակումը, ներկաներէն խնդրելով յոտընկայս ծափողջոյններով գնահատելու անոր մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան մատոյցներուն մէջ ունեցած վաստակը:

Սակայն պէտք է ըսել նաեւ, որ 2007-ին, յոբելէարի իսկական պարգեւս հանդիսացած էր, ցեղասպանագետներու միջազգային ընկերակցութեան Պոսնիայի մէջ տեղի ունեցած «Պիեննալէ»-ի մրցանակը, իսկ 2012-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի մրցանակը:

2012-ին, բանտէն ազատ արձակուելու ետք, ուրախառիթ պատեհութիւն մըն էր Կիրո Մանոյեանի միջոցաւ Ղարաբաղի Հանրապետութեան տուած այցելութիւնս, ուր հանդիպած էի նաեւ Ղարաբաղի արտաքին գործոց նախարար Կարէն Միրզոյեանին, որուն հետ արդէն բարեկամներ էինք անոր Պոլսոյ մէջ ունեցած պաշտօնավարութեան շրջանին:

Ի սկզբանէ համոզուած էի, որ այս ցուցահանդէսը կոչուած էր պատմական կարեւոր դեր խաղալու, սակայն Երտողանի նախագահ դառնալէն ետք, արգիլուած գիրքերու խնդիրը այժմեական հարց դարձաւ: Տուցա-

հանդեսին հանդես տեղի ունեցած հակազդեցութիւնը՝ այս անգամ գիտ ինթրփոլին միջոցաւ ձերբակալելու հրամանագիրն էր, պատրուակելով «Խաղաղութիւն եւ Ժողովրդավարութիւն» կազմակերպութեան անչափից դատին, 2011-ի ձերբակալութեանս եւ 2012-ին ազատ արձակուելուս հանգամանքները:

3. Ձեր հրապարակախօսական յօդուածներէն մէկուն մէջ կ'ըսէք, թէ հրատարակութիւններու եւ համացանցային թողարկումներու ուղղութեամբ, գրաքննութեան, վերահսկողութեան եւ արգիլման հարցով, Չինաստանէն եւ Իրանէն ետք, Թուրքիա կը գրաւէ երրորդ տեղը: Ի՞նչ բացատրութիւն կու տաք այս մասին:

Ռ. Չ. Պետք չէ մոռնալ, որ այս պարագային Ռուսիան ալ Չինաստանի եւ Իրանի կարգին է, սակայն ի տարբերութիւն Թուրքիայի, այս երկիրներէն ո՛չ մէկը արեւմուտքի ժողովրդավարական վարչակարգերով կը ղեկավարուի, սակայն Թուրքիա Եւրոխորհուրդի անդամ է... ՕԹԱՆ-ի անդամ է... Եւրոպայի Միութեան անդամակցութեան թեկնածու է, հետեւաբար, Արեւմուտքը պատասխանատու է անոր վարքագիծին եւ այդ պատճառով ստեղծուած ներկայ անժողովրդավար իրավիճակին: Բայց ինչ խօսք, որ արեւմուտքը կը գործէ «Երկու չափ, երկու կշիռ»-ի քաղաքական շահերու թելադրութեամբ: Եթէ Արեւմուտքը իրապէս կը հաւատայ իր ստեղծած ժողովրդավարութեան, մարդկային իրաւանց արժեքափերուն եւ միտքի ու խօսքի ազատութեան, ապա պարտաւոր է Թուրքիոյ դէմ լուրջ քայլեր առնել...: Մե՛նք՝ Թուրքիոյ քաղաքացիներս, նոյնիսկ մեր երկրին մէջ արկածախնդրութիւններու դիմելով եւ լուրջ վտանգներ դիմագրաւելով, կը պայքարինք այս բոլորին ձեռք բերման համար: Ասկէ մեկնած արժէ հարց տալ, որ Արեւմուտքի այս անընդունելի պահուածքը, անկախ շահադիտական նկատառումներէ, միաժամանակ թե՛ կենցաղագիտական թե՛ քաղաքակրթական խնդիր չէ... հետեւաբար, բոլորովին ալ զարմանալի չէ, որ արեւմուտքի շահերու հաշուոյն, Ա. Աշխարհամարտէն ետք, 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան հարցը մէկդի շարտուեցաւ:

3. Հակառակ Թուրքիոյ մէջ թապուներու կրած մեծ ցնցումին, պետական քաղաքականութիւնը գերազանցապէս կը մնայ անփոփոխ, սակայն դո՛ւք եւ ձեր փոքրաթիւ նմանները կը շարունակէք պայքարիլ յանուն Ժողովրդավարութեան, արդարութեան եւ իրականութիւններու բացայայտման: Ձեր տարած պայքարը առ այսօր ի՞նչ արդիւնքներ ունեցած է:

Ռ. Չ. Անհնար է լուրջ յառաջընթաց արձանագրել եթէ պատմութեան հետ չառերեսուինք, իրականութիւնը չընդունինք, ներողութիւն չխնդրենք եւ հատուցում չկատարենք: Անձեռնմխելիութիւնն ու անպատժելիութիւնը պատճառ կը հանդիսանան նոր ոճիրներու, այսօրուան մեր իրավիճակը կը նմանի ապառաժ մը լեռն ի վեր հանող, յունական դիցաբանութեան առասպելական կերպար՝ Սիսիֆոսին (Sisyphos կամ Sysiphus), ապառաժը ինչ որ չափով բարձրացուցած էինք լեռն ի վեր, սակայն ներկայ տուեալներով այդ ապառաժը գահավէժ դիրքի վրայ է... այս իրավիճակը ընդունելի չէ... կարելի չէ այս ընթացքը շարունակել... թերեւս Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը խելքի գայ, նացի Գերմանիոյ նման ծանրակշիռ հատուցում մը կատարելէ ետք...:

3. Ինչպէ՞ս կը գնահատէք վերջին 10-15 տարիներուն, Թուրքիոյ մէջ հասարակական գետնի վրայ խլրտած, ազատախոհ մտաւորականներու շարժումը:

Ռ. Չ. Համեմատած նախորդ ժամանակաշրջաններու, Թուրքիոյ իսկական մտաւորականները եւ զարգացած խաւը, պետական պաշտօնական գաղափարախօսութեան թելադրողականութենէն հեռու եղող, եւ անչափից կարեւոր թապուները կոտրած մարդիկ են: Թուրքիոյ յառաջապահ եւ ողջախոհ մտաւորականներու լոկ օրինակ մըն է, 19 հոկտեմբեր 2017-ին, Պոլսոյ օդակայանին մէջ ձերբակալուած, Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու պաշտպան, գործարար Օսման Քաւալան, որ ի տարբերութիւն այլոց, յաջողած էր, Թուրքիոյ մէջ մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան միութեանս համար, 24 ապրիլի ոգեկոչման հանդիսութիւնը համալսարանական մակարդակով կատարելու

պայմաններ ստեղծել, միաժամանակ հնարավորություն ընձեռելով, որ Թեոդիկի 11 ապրիլը յիշատակող գիրքին էջերը մեծադիր նկարներով եւ իւրաքանչիւր էջի թրքերէն համառօտ թարգմանութեամբ, ցուցահանդէսով մը ներկայացնենք հանրութեան:

3. Ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէք Թուրքիոյ պատմաբաններու դրսեւորած ժխտումի եւ խեղաթիւրման համակարգուած գործընթացը:

Ռ. Չ. Անձնապէս այդ մարդիկը չեմ ընդունիր որպէս լուրջ եւ իրական պատմաբաններ կամ ակադեմականներ: Երբեք կարելի չէ իսկական մտաւորական ըլլալ առանց ձերբազատուելու ցեղապաշտական գաղափարախօսութեան պարտադրած ստրկամտութենէն: ASIMK-ի (Յեղասպանութեան անհիմն պնդումներու դէմ հակապայքարի կազմակերպութեան) մէջ պարզապէս ուրացումի արուեստական կառոյց մը ստեղծելով, սկսան ցեղասպանութիւնը ժխտող խորհրդրդաժողովներ եւ սեմինարներ կազմակերպել եւ այս ծիրին մէջ, վարձկան օտար հետազօտողներու համար հիմնադրամ մը ստեղծեցին եւ անոնց մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար պատուերներ տալով, ուրացումի միտք բանին դրսեւորող «իբրեւ թէ ցեղասպանութիւն եղած է» խեղանքը շրջանառութեան մէջ դրին, սակայն հին առածի մը համաձայն, պետք է ըսել, որ «արեւը ցեխով չի ծեփուիր...»:

3. 3րանդ Տիւրքի սպանութիւնը, Սեւան Նշանեանի (Նախքան փախուստը) եւ Օսման Զաւալայի ձերբակալութիւնն ու նման արարքներ ինչպէ՞ս կը բնութագրեն արդի ժամանակներու Թուրքիան:

Ռ. Չ. Այս բոլորը ինչպէս այսօր, նաե՛ւ Թուրքիոյ 3անրապետութեան ապագային համար ամօթաբեր եւ բացարձակապէս անընդունելի արարքներ են, որոնք օր ցերեկով կը գործուին եւ խտոր կը համեմատին երկրին օրէնքներու եւ օրէնսդրութեան տրամադրութիւններուն: Այսօրուան տուեալներով միտքի ազատութիւնն ու ժողովրդավարութիւնը փակուղի մտած իրականութիւններ են, սակայն անխուսափելի է նաեւ, որ շատ ժա-

մանակ չանցած արդարութեան եւ ճշմարտութեան արեւը ծագի այս խաւարին ընդմէջէն:

3. Յեղասպանութենէն աւելի քան 100 տարիներ ետք, այլեւս անիմաստ կը թուի ճանաչումի պահանջը, հայ ժողովուրդի այսօրուան առաջնագոյն օրակարգը պահանջատիրութիւնն է: Ի՞նչ կը մտածէք այս մասին:

Ռ. Չ. 3ամոգուած եմ, որ 3այոց ցեղասպանութեան ժխտումի եւ ուրացումի գլխաւոր պատճառը՝ հայերու կալուածներուն, հողի եւ շարժուն ու անշարժ ունեցուածքին առնչուող փոխ հատուցումի հարցն է: Թուրքիոյ մեծագոյն մղձաւանջը 1945-ին, Խորհրդային միութեան կողմէ Կարսն ու Արտահանը հայերուն վերադարձնելու հաւանական որոշումն էր, այս պատճառով Թուրքիա Արեւմուտքին գիրկը նետուեցաւ:

Յեղասպանութեան ուրացումը քաղաքակրթութեան անյարիր եղող վարքագիծ է... յստակ է արդէն, որ գերիզօրներու միջեւ կնքուած համաձայնութիւններուն մէջ անհատներու շահերը չեն պաշտպանուիր: 3այերը Օսմանեան կայսրութեան եւ անկէ աւելի ետք ալ, Թուրքիոյ 3անրապետութեան քաղաքացիները եղած են, սակայն անոնց տուկական քաղաքացիի տարրական շահերն ու իրաւունքները միշտ ալ ոտնակոխուած են... միշտ ալ անոնց կեանքը վտանգուած, անոնց հարստութիւնները յափշտակուած եւ գոյքն ու կալուածները բռնագրաւուած եւ իւրացուած են:

Նոյնիսկ եթէ օր մը 3այաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարութիւնները համաձայնութեան գան ըսելով թէ «պատմութեան ընթացքին դէպքեր պատահած են ...», հայերուն պահանջատիրութիւնը եւ իրենց կորուսեալ բոլոր իրաւունքներու վերատիրացման հետապնդումը, անխուսափելիօրէն պիտի շարունակուի... պետք է որ շարունակուի: Պատմական իրաւունքներու վերատիրացման ուղղութեամբ, այստեղ հարկ կը համարեմ, իբրեւ օրինակ նշել Ճափոնի պարագան, որ 2018-ի վերջալոյսին դատապարտուեցաւ պատերազմի ընթացքին, քորեացի կիներու սեռային շահագործման յանցանքով:

3. Այսօր ողջ հայութեան համար խիստ մտահոգիչ է Պոլսոյ պատրիարքութեան առկա կարգավիճակը, մեր կարծիքով պատրիարքարանը պատանդ է Թուրքիոյ կառավարութեան մօտ: Ի՞նչ կ'ըսէք այս մասին:

Ռ. 2. Թուրքիոյ պետութեան կողմէ պատրիարքական ընտրութեան ձգձգումը կամ արգելակումը, ոչ միայն տեղւոյն հայ համայնքը, այլ ամբողջ հայութիւնը նուաստացնելու ձգտող ամօթալի վարքագիծի մը դրսեւորումն է, որ սակայն խորքին մէջ վարկաբեկիչ է նոյնիքն Թուրքիոյ պետութեան համար, որ դեռ չի գիտակցիր, կամ դեռ չ'ուզեր գիտակցիլ իր բռնած դիրքի ապաշտրի եութեան: Նոյն խայտառակութիւնը տարբեր միջոցներով եւ տարբեր վայրերու մէջ, տեղի կ'ունենայ նաեւ յոյն ուղղափառ եկեղեցիի պարագային:

Այս բոլորէն մեկնած, պէտք է ըսել, որ օրէնքները ոտնահարելու իր սովորամոլութեամբ նշանաւոր դարձած Թուրքիոյ Զանրապետութիւնը, ամօթալի պատկեր կը ներկայացնէ, մանաւանդ իր խոցելի վարքագիծով յարատեւօրէն անտեսելով ՄԱԿ-ի կանոնադրութեան Լոզանի դաշնագիրով ընդունուած որոշումները:

Սակայն արժէ այստեղ եւս նոյն հարցը տալ, միթէ այս դաշնագրի տրամադրութիւններուն իրենց հաւանութիւնը յայտնած եւ զայն ստորագրած Արեւմուտքի պետութիւնները պատասխանատու չե՞ն Թուրքիոյ այս սանձագերծ ընթացքին...:

2007-ին ո՛չ թէ մէկ, այլ երկու մեծ ոճիրներ գործուեցան Թուրքիոյ մէջ, զոհերէն մէկը Զրանդ Տինքն էր, իսկ միւսը՝ Մեսրոպ պատրիարք Սուրբաֆեանը, հակառակ երկուքին միջեւ գոյութիւն ունեցած տարակարծութեանց, պէտք է ըսել, որ երկուքն ալ ողբերգական ձեւով Թուրքիոյ կառավարութեան զոհերը դարձան: Մեսրոպ պատրիարք Սուրբաֆեան սպանալիքներու ենթարկուելով, ստիպողաբար եւ բռնութեամբ տեղի տուաւ Թուրքիոյ կառավարութեան ուրացումի քաղաքականութեան զօրակցութեան եւ չկարենալով տանիլ այս ծանրագոյն մեղքին բեռը, Զրանդին յուղարկաւորութեան օրն իսկ հոգեկան եւ ֆիզիքական բեկում կրեց, խղճահարութեան պատճառով այնպիսի տանջանքի մը

զոհ դարձաւ, որ նոյնիսկ չմահացաւ, կարծես բարոյական խաչափայտի մը վրայ գամուեցաւ եւ չաւարտող տանջամահութեան դատապարտուեցաւ...: Նոյն իրավիճակին մատնուած էր նաեւ եկեղեցիներու տիեզերական խորհուրդի անդամ, յոյն ուղղափառ եկեղեցւոյ Պարթոլոմիոս պատրիարքը, երբ համանուն համայնքի դպրեմանքին համար տրուած խոստումները չէին յարգուած եւ ան ենթակայ դառնալով անմարդկային վերաբերմունքի ըսած էր. «Ինքզինքս խաչափայտի մը վրայ գամուած կը զգամ...»:

3. Այսօր Միջին Արեւելքը արիւնահեղութեան թատերաբեմ է, մանաւանդ Սուրիան եւ Իրաքը հիմնայատակ կործանելու ծրագիրներու իրականացման մէջ Թուրքիա մեծ դեր եւ դերակատարութիւն ունի: Այստեղ ալ պատմութիւնը ինքզինք կը կրկնէ: Ի՞նչ կ'ըսէք այս մասին:

Ռ. 2. Այո՛, պատմութիւնը հակուած է ինքզինք կրկնելու եթէ չառերեսուիք անցեալին գործած մեր մեղքերուն հետ: Այս պահանջը կը վերաբերի նաեւ Միջին Արեւելքի եւ արեւմուտքի պետութիւններուն: Բոլորն ալ այսօրւան իրավիճակին պատասխանատու են: Կը թուի, թէ վերադարձած ենք Ա. Աշխարհամարտի նախորդող ժամանակաշրջանին, օրինակ՝ 1915-ի Զայոց ցեղասպանութեան ընթացքին վնաս կրած եզիտիները, 21-րդ դարուն ցեղասպանութիւն մը եւս ապրեցան, ներկայ տուեալներով, Միջին Արեւելքի մէջ ծնունդ առած հնամեայ քրիստոնէութիւնը, կը դիմագրաւէ իր աշխարհագրական բնօրրանին ո՛չ միայն ամբողջական ոչնչացման վտանգը, այլ նաեւ թուրք եւ պարսիկ ազգայնականութեան եւ անոնց շարունակութիւնը հանդիսացող արմատական իսլամութեան նոր ցեղասպանութիւններ գործելու սպանալիքը:

Արաբ ժողովուրդը 1916-ին ապստամբութեան դրօշ պարզեց Օսմանեան բռնապետութեան դէմ, իսկ անգլիական եւ ֆրանսական գաղութատիրական կայսրութիւնները ջանացին մասնատել արաբական աշխարհը, եւ դեռ աւելին, ժամանակ մը ետք երբ իրենց տիրապետութեան տակ գտնուող արաբական երկիրներէն դուրս կու գային, բացար-

ձակ անտարբերությունն ցուցաբերեցին 1915-ի Ցեղասպանութենէն փրկուած հայերուն, ասորիներուն, քլտաններուն եւ նեստորականներուն ճակատագիրին հանդէպ: Օրինակ 1932-ին Իրաքէն դուրս գալու ընթացքին, նուազագոյնը կրնային ինքնավար շրջան մը ստեղծել ասորի եւ քլտան ժողովուրդներուն համար, այս պարագան քիւրտերուն ալ կը վերաբերի, մինչ արաքներուն համար առանց որեւէ կարգաւորում կատարելու, պարզապէս «Չիրար կերէք»-ի մաղթանքով Պաղեստինէն դուրս եկան, հետապնդելով «Բաժնէ՛, որ տիրես»-ի նպատակը: Մէկ խօսքով տարածաշրջանէն դուրս գալով հանդերձ անոր ճակատագիրի մասին խօսք ըսելու հեղինակութիւնը ձեռք բերին: Յաջողեցան նաեւ Իրանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ տարածուած քիւրտերը չորս հատուածներու բաժնել:

Խորհրդային Միութիւնն ալ իր հերթին, դեռ 1917-ին, Արեւմտահայաստանի հայերուն իրենց ճակատագիրի ինքնորոշման ուղղութեամբ, պետական հրամանագիր մը հրապարակած էր: Միւս կողմէ, Միջին Արեւելքը իրենք իրենց միջեւ գաղտնաբար բաժնած Սայքս-Փիքոյի համաձայնագիրի տրամադրութիւններուն տեղեակ պահուած էր համաշխարհային հանրային կարծիքը, մինչ անելի ուշ, Անգարան ալ ներգրաւուեցաւ այդ համաձայնագիրին մէջ:

Այնուամենայնիւ, կարելոր է գիտակցիլ նաեւ, որ եթէ Խորհրդային կարգերու յեղաշրջումը տեղի ունեցած չըլլար, այսօրուան Յայաստանն ալ գոյութիւն չէր ունենար, սակայն պէտք է ըսել նաեւ, որ Ա. Աշխարհամարտի անարտէն ետք, Խորհրդային Միութիւնն ալ երբեք չարդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը, ցեղասպանութենէն մազապուրծ փրկուած հայերը իրենց հայրենիքը վերադարձնելու հարցով: Պատերազմէն յաղթական դուրս եկած երկիրները, 1915-ի ամենածանր եւ ամենաողբերգական տարողութեամբ տեղի ունեցած Յայոց ցեղասպանութիւնը, չբնորոշեցին իբրեւ «մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր ...» եւ դեռ անելին, փոխանակ դատապարտելու 1919-ին ձերբակալուած եւ Մալթայի մէջ արգելափակուած «Իթթիհատ վէ Թերաքքը»-ի յանցագործները, զանոնք ազատ արձակեցին, եւ ճիշդ նոյն այս

մարդիկն են, որոնք հանրապետութեան ամբողջ շրջանին ալ շարունակեցին իրականացնել էթնիկ եւ ազգային փոքրամասնութիւնները մաքրագործելու իրենց չարաղէտ ծրագիրը... Եւ մինչ աշխարհիկութիւն կը ձեւացնէին, իսլամութիւնը իրենց քաղաքական նպատակներուն ծառայող քաղաքական հենքը հանդիսացաւ: Ներկայիս իրենց դաւանած քաղաքական իսլամիզմը երկիրը ղեկավարող իշխանութիւնն է ինքնին...: Իրականութեան մէջ «Արդի Թուրքիան» Ապտիւլ Յամիտի իսլամական քաղաքականութեան վերադարձած եւ այդ քաղաքականութիւնը լայնօրէն կիրառող երկիր է: 1896-ի հայերու ջարդերուն պատասխանատու «Կարմիր սուլթանը» հիմա «հերոս» է արդէն, պարզապէս բաց է ի բաց կը յայտարարեն, որ «Նոր Օսմանիզմը» իրենց քաղաքական գաղափարախօսութեան մեկնակէտն ու հիմնարար պատուանդանն է, արեւելում մը, որ տարածաշրջանին մէջ գերուժ դառնալու փառասիրութեան եւ ծաւալապաշտական նկրտումներու դրսեւորումն է, որ էապէս «իսլամ եղբայրներու» քաղաքական ծրագիրներուն գոգ ու գիրկ եղող «Նոր Թուրքիա»-ի մը տեսիլքին արտացոլումն է ինքնին, այնպիսի Թուրքիա մը, որ կը ծառայէ Երտողաններու գերագոյն նպատակին, իմա՝ տեսակ մը միջազգային սիւննի իսլամիզմի ստեղծումին... հետեւաբար պատահական չէ, որ հասարակաց յայտարարներէ մեկնող իրենց գաղափարախօսութեան հրահանգումով, պաշտպանէին ո՛չ թէ Պաղեստինի դատը, այլ «ՅԱՄԱՍ»-ը: Իրենց դատողութեամբ 2023-ին սիւննի իսլամ հանրապետութիւնը պիտի հիմնէին, Սուրիոյ նուաճումը իրենց նպատակներու վախճանակէտը համարելով, նոյնիսկ Դամասկոսի մէջ «նամազ» պիտի ընէին, սակայն Միացեալ Նահանգներու թողլքումը Եգիպտոսի «Իսլամ եղբայրներ»-ուն, մեծ խոչընդոտ հանդիսացաւ իրենց

Նպատակներու իրականացման ճանապարհին եւ ահա այսպիսով Սուրիան բռնազավթելու ծրագիրը ձախողութեան մատնուեցաւ: Խորքին մէջ այդ ծրագիրները կ'երկարէին մինչեւ Իրան, որ Սուրիոյ նուաճումէն ետք պիտի դառնար իրենց եւ Միացեալ Նահանգներու քաղաքական յաջորդ թիրախը...: Այսօր մէկ կողմէն Զաթարն ու Թուրքիան,

միւս կողմէն Սեուտական Արաբիան սկսած են գիրար յօշոտել... յստակ է արդէն, որ «սիւննի իսլամականութեան» գլխաւոր ֆիւնանսաւորող եւ հովանաւոր Սեուտական Արաբիան պիտի չարտօսէ Էրտողանի ծաւալապաշտական ծրագիրներու իրականացումը եւ ոգի ի բռին պիտի ջանայ արգելակել անոր սանձարձակութիւններն ու սին փառասիրութիւնը:

Հարցազրոյցը վարեց՝ ՍԱԼԲԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

«Պելկէ» հրատարակչատունէն Հայոց ցեղասպանութեան, պատմութեան եւ գրականութեան մասին լոյս տեսած գիրքերու ցանկ.

1- «Յեղնար Աղբիւր», Սկրտիչ Արմէն, թրգ. Հասան Փոլաթ, 1992:

2- «Հայ Թապուս - Ցեղասպանութեան մը Պատմութիւնը», Իվ Թերնոն, թրգ. Էմիրիան Օղուզ, 1993:

3- «Ցեղասպանութիւնը Ազգային եւ Միջազգային Իրաւական Հարց», Վահագն Տատրեան, թրգ. Եաւուզ Ալողան, 1995:

4- «Համշէնի Առեղծուածը», Լեւոն Խաչիկեան, թրգ. Սարգիս Սերոբեան, 1996:

5- «Թուաքանակի Նուագումը Պոլսոյ եւ Տիգրանակերտի մէջ», Ելտա, 1996:

6- «Մուսա Լերան Զառասուսն Օրերը», Ֆրանց Վերֆէլ, թրգ. Սալիհա Նազլը Զայա, 1997:

7- «Ցեղապաշտութիւնը Մտաւորականներու Մեծամասնութեան Մօտ», Ելտա, 1998:

8- «Յարութեան Օրուան Դատաւորները», Տողան Աքանլը, 1999:

9- «Ո՞վ կը թակէ դուռը», Գրիգոր Ճէյհան, 1999:

10- «Կէաւուր Էլօ», Պարան Ֆանտերման, 1999:

11- «Դուն Կեաւոր ես», Ֆերյալ Զայա, 2000:

12- «Ֆետայիները», Աւետիս Ահարոնեան, թրգ. Վիգէն Երլմազ, 2001:

13- «Ֆետայիները- Ազատութեան Ճանապարհին», թրգ. Վիգէն Երլմազ, 2001:

14- «ԱՐԱՏՏԱ -Հնագոյն Պետութիւնը Հայաստանում-», Արտակ Մովսիսեան, թրգ. Սարգիս Սերոբեան, 2001:

15- «Կարմիր Սուլթան», Գէորգ Ապտուլլահ, թրգ. Փարս Թուղլաճը, 2002:

16- «Երգ Երգոց», Սիլվա Կապուտիկեան, թրգ. Բաֆֆի Յերմոն / Էմիրալի Եաղան, 2002:

17- «Երկիրս, Տառապակոծ Երկիրս», Պետրէտ-տին Այքըն, 2002 (Ցեղասպանութեան եզրը թուրքիոյ մէջ 1984-ին առաջին անգամ գործածած բանաստեղծ):

18- «Մէյ մը Երթան, Երկխօսութիւնը Յետոյ», Ելտա, 2003:

19- «Հոգեհատորս Անահիտ եւ Հայոց Աստուածները կը գրուցեն», Սարգիս Սերոբեան, 2003:

20- «Անյետացած գիւղեր: Ինչպէ՞ս այրեցաւ հազարամեակներու ժառանգութիւնը», Չիլքիւֆ Զըշանաք, 2004:

21- «Հօրս ճակատագիրը», Ժան Վարուժան Կիրեղեան, թրգ. Էմինէ Տէմիր, 2004:

22- «Թալէաթ փաշային դատը / Անծանօթ վաւերաթուղթեր եւ մեկնաբանութիւններ» Թեսսա Հոֆման, թրգ. Տողան Աքանլը, 2004:

23- «Հայոց ցեղասպանութեան մէջ հիմնարար դերեր» Վահագն Տատրեան, - Յօդուածներու հաւաքածոյ-, թրգ. Աթիլա Թուլկան, 2004:

24- «Հայոց ցեղասպանութիւնը թրքական արխիւներու մէջ - Յօդուածներու հաւաքածոյ 2-» թրգ. Աթիլա Թուլկան, 2005:

25- «Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայոց Բանաւոր Վկայութիւններ-», Վերժինէ Սվազլեան, թրգ. Էմինէ Տէմիր, 2005:

26- «Տարագիր Թիրքիներ / Հայոց Ցեղասպանութիւնը Յուշերու մէջ », Վերժինէ Սվազլեան, 2005:

27- «Մեծ Դեսպանին պատմածները», Հենրի Մորկընթաու, թրգ. Աթիլա Թուլկան, 2005:

28- «Համշէնի Հայերը», Ալիյէ Ալթ, 2005:

29- «Հնդերոպական Շրջապտոյտ մը Փոքր Ասիոյ Մէջ», Արսէն Ճէյհան, 2005:

30- «Սիլհիտարի Պարտէզները», Չապել Եսայեան, 2006:

31- «Հայոց ցեղասպանութիւնը Դաշնակից Երկիրներու Աղբիւրներուն Մէջ -Յօդուածներու հաւաքածոյ 3 - », Վահագն Տատրեան, թրգ. Ալին Չաղըրօղլու, 2007:

32- «Կոտորածներուն ընդդիմացող Անտառապահները-Համաշխարհային Պատերազմի Ընթացքին Արեւելեան Անատոլուի մէջ Իսլամ-Քրիստոնէայ Յարաբերութիւնները», Տէյվիտ Կանթ, թրգ. Ալի Չաղըրօղլու, 2007:

33- «Մալթայի Փաստաթուղթերը / Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Թուրքիոյ Պատերազմի Յանցագործներու Թղթածրարը», Վ. Եղիայեան, թրգ. Ժիլյէթ Տէկիրմենճիլեր, 2007:

34- «Ճակատագրի Մեւ Շունը », Փիթըր Պալաքեան, թրգ. Արկուն Աթէշ, 2008

35- «Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն / Ցեղային բախում Պալքանէն Անատոլու եւ Կով-

կաս», Վահագն Տատրեան, թրգ. Ալի Չաքըրոլլու, 2008:

36- «Սեւ Պատանք / Իսլամացուած Հայ Կիւնէրու Ողբերգութիւնը», Կիւլչիչէք Կիւնէլ Թէքին, 2008:

37- «Հայոց Պատմութիւն», Ռաֆայել Իշխանեան, թրգ. Սարգիս Սերոբեան, 2008

38- «Չանաքքալէի Կատուները», Արնիմ Վէկներ, 2008:

39- «Թալէաթ Փաշայի Դատին Տեղեկագիրները», Արնիմ Վէկներ, 2008

40- « Ամասիայի Փուշերը», Մարկարիթ Աճեմեան Ահնէրթ, թրգ. Աթիլա Թուլկան, 2009:

41- «Ունեւորութեան Տուրքը 1942-1944 / Տնտեսական եւ Մշակութային Ցեղասպանութիւն», Սալիթ Չէթինօլլու, 2009:

42- «Մահուան Մագ Մնացած», Համբարձում Չիթճեան, 2009:

43- «Լեմքինի Հայոց ցեղասպանութեան Թղթածրարը», Վ. Եղիայեան / Լ. Ֆերմանեան, թրգ. Ալի Չաքըրոլլու, 2009:

44- «Մոխրացած Հաճըն» Հալի Իպրահիմ Էոզճան, 2009:

45- «Լքեալ Գոյքի Հարցը / Օսմանեան եւ Հանրապետական Թուրքիոյ Հայերու եւ Յոյներու ունեցուածքին Թրքացումը, Նելգաթ Օնարան, 2010:

46- «Հոգանի Աղջիկը», Ազիմէթ Ճէյհան, 2010:

47- «11 Ապրիլի Յուշարձան», Թէոդիկ, - Հաւաքական թարգմանութիւն-, 2010:

48- « Ցեղասպանութեան Երկրորդ Փուլը», Րէմոն Գէորգեան, 2011:

49- «Սարգիս Աղբարիկ- Վարի Թաղը Այլեւս Չկայ -», Չիլքիւֆ Զըշանաք, 2011:

50- «Թուրքիայէն վնասուիլ», Հարի Եսայեան, թրգ. Չաֆէր Ավշար, 2011:

51- «Չմիւռնիա 1922 - Քաղաքի մը Կործանումը», Մարքուրի Տոպքին Յովսէփեան, թրգ. Աթիլա Թուլկան, 2012:

52- «Ուրուականներու Ընտանիքը / Հայ Ընտանիքի մը 100 Տարին», Կարին Գ. Յովհաննիսեան, թրգ. Փընար Ուլկուն, 2012:

53- «Արեան եւ Արցունքի Երկրին մէջ, Համաշխարհային Պատերազմի Ընթացքին Միջագետքի Եղելութիւնները» Ճաքոպ Զանցլըր, թրգ. Փերիմ Օզան, 2012:

54- «Սպիտակ Ցեղասպանութիւն /Թուրքիոյ Ձուլումի եւ Լեզուասպանութեան քաղաքականութիւնը Կիւլչիչէք Կիւնէլ Թէքին, 2012:

55- «Նկուղը», Էտիփ Եալչընքայա, 2013:

56- «Հայոց Ցեղասպանութիւն- Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ», Վերթինէ Սվազլեան, 2013:

57- «Չիս առանց Լուալու Թաղեցէք / Զիւրտե-

րու Պատմածները Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին», Կիւլչիչէք Կիւնէլ Թէքին, 2013:

58- «Մարտին 1915 / Կործանումի մը Ախտաբանական Գիտազգնումը», Իվ Թերնոն, Թրգ. Նարինկիւլ Թաթեւոսեան, 2013:

59- «Հայաստանի Ազգային Արխիւ / Վկայութիւններ 1915-ի Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին», 2014:

60- «Թրքացում / Իթթիհատականներէն Մինչեւ Այսօր Նոյնաբնոյթ Քաղաքականութիւն» Կիւլչիչէք Կիւնէլ Թէքին, 2014:

61- «Հայոց Գողգոթան», Գրիգոր Պալաքեան, թրգ. Ալի Չաքըրոլլու, 2014:

62- «Երեսուն Ժամ Տեւած Իսթանպուլի Քաղաք, 1896-ի Պանք Օթոմանի Գրաւումը եւ Հայերու Կոտորածը», Կիւրչան Հիլէսիզ, 2015:

63- «Օրն Աւետեաց», Մուշեղ Գալշոյեան, թրգ. Յակոբ Չաքրեան, 2015:

64- «Մեր Պայպուրթցին», Սարգիս Ոսկերիչեան, թրգ. Ծիլտա Արաքսի Էօզուլկուն, 2015:

65- «Անապատի համար գրուած Լիպրեթթօ», Սոնա Վան, թրգ. Յակոբ Չաքրեան, 2016:

66- «Աչք», Վերթիհան Չիֆթլեան, Հայերէն բանաստեղծութիւն, 2016:

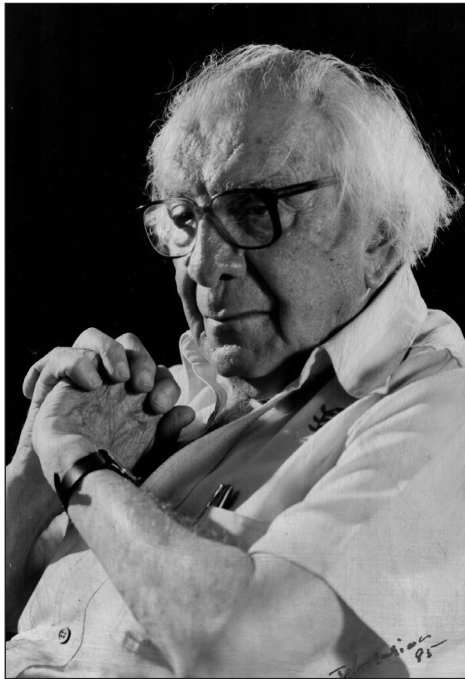
67- «Կ.Պոլիս - Տպաւորութիւններ», Հայր Սիմոն Երեմեան, թրգ. Թորոս Հաշաշօլլու, 2018:

ՅՈՒՇԵՐ, ԱՊՐՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔԵՐ ՈՒ ՏԱԿԱԻՒՆ...

«Մատեան իմ այս, կեանքիս թողո՛ս քո մօտ լինի, կայծ մը գործօ՛ս»:

Յուշերն ու յուշագրութիւնները կարելոր գրականութիւն են՝ անհատի ու հաւաքականութեան մը պատմութեան եւ կեանքի շարունակականութեան համար: Եւ ինչպէս որ յաճախ գրուած եւ խօսուած է՝ «անցեալը լաւ գիտնալով է, որ ապագան կրնանք կերտել»: Եւ այս իմաստով՝ յուշագրութիւնները կարելոր կը դառնան՝ որպէս անցեալի պատմութիւն-նուաճում՝ սերտելու պատահածը եւ վերլուծելու ու անոր միջոցաւ կերտելու ապագան: Եւ այս՝ մարդուն ու հաւաքականութեան ու տակաւին ժողովուրդ-երկիր եւ պետականութիւն:

Եւ հայ ժողովուրդի համար ալ կարելոր տեղ կը գրաւեն յուշերը եւ յուշագրութիւնը: Եւ ինչ խօսք, որ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը, ու տակաւին հայուն նոյն պատմութեան ահաւոր «խաչմերուկը»՝ Յեղասպանութիւնը լեցուցած է հայուն յուշագրութիւնները, ահաւոր եղելութիւններով: Իւրաքանչիւր հայ ունի իր յուշագրութիւնը: Անոնք որոնք պահուած ու հրատարակուած են, ու շատ-շատեր մնացած խօսակցական ու պատմութեան մէջ՝ որ-

պէս անտիպ յուշագրութիւն:

Իմ ընտանիքիս պատմութեան մէջ ալ յուշագրութիւնը ունի կարելոր հիմք: Եթէ մէկ կողմէ կայ իմ անձնական հետաքրքրութիւնս եւ պրպտումներս, սակայն նաեւ ընտանեկան պարագաներու եւ յատկապէս հօրեղբօրս՝ տղքթ. Ռոպեր Ճէպեճեանի յուշագրութիւնը, որուն հրատարակած լայնածաւալ հատորը իր մէջ կը ներառէ իր ապրած կեանքը: Յեղասպանութենէ սկսած տեղահանումի իր յուշերը եւ

Յալէպի ու սուրիահայութեան կեանքի կազմաւորումը եւ իր մասնակցութիւն-վկայութիւնը զինք դարձուցած են հալէպահայ գաղութի գլխաւոր կերտիչներէն մէկը: Եւ իրեն համար ալ Յալէպը միշտ ալ մնաց «սփիւռքահայութեան ամրոց»-ը: Եւ այս բոլորը ապրուած կեանքեր են, որոնք կու տան ու կը կերտեն կեանքի հիմքն ու արժէքը: Բայց նաեւ կը դառնան կարելոր գրաւական՝ կեանքերը տեսնելու հորիզոնէն անդին՝ ապագայի տեսլականով:

Եւ այս յուշագրութիւնները ինծի համար դարձած են կեանքի արժէք: Անոնք վրայ կ'աւելնան իմ ընտանեկան լուսանկարներու լման հաւաքածոն՝ ներառելով նաեւ քսան եւ հինգ մեր գերդաստանի նահատակները Յեղասպանութեան օրե-

րուն: Նաեւ հօրեղբօրս յուշագրութիւնները՝ մէկ հատորի մէջ ամփոփուած: Ու տակաւին մեծ հօրս՝ տոքթ. Աւետիս Ճէպէճեանի Օսմանեան բանակի մէջ ծառայած տարիներուն առած վկայութիւնները, որոնք նոյնպէս ամփոփուած են հատորի մը մէջ:

Հօրեղբօրս յուշագրութիւնները կը սկսին իր ու ընտանիքին Այնթապէն տեղահանումէն եւ հասնելով ... Հալէպ: Անոնք կը ներառեն տեղահանութեան ճանապարհին ապրուած փորձառութիւնները ու Հալէպի վկայութիւնները, եւ թէ ինչպէս հայ տարագիրներու դժբախտ խումբեր կը հասնէին Հալէպ մէկը միւսին ետեւէն, ինչպէս նաեւ անոնց ապրած այդ դժնդակ օրերը: Այս շարքին մէջ կայ հօրեղբօրս վկայութիւնը՝ երբ 1916-ին հագիւ եօթը տարեկան էր, ալեկոծ այդ օրերուն, առաւօտ մը մայրը ձեռքէն բռնելով ըսած է. «Եկուր մանչուկս, քեզի տանիմ հոգետուն, որ աչքերովդ տեսնես թէ ինչպէս անոր բակին ու հարեւան նրբանցքներուն մէջ գիշերով մահացած գաղթականներու դիակները սայլի մէջ բեռնելով կը տանին հասարակաց փոսը նետելու: Դիտէ դուն ալ, տղաս: Օրին երբ մեծնաս, գուցէ կը գրես տեսածներուդ մասին...»:

Եւ ան իր մօրը պատգամը իրականացուցած է: Գրած է այն ամէնը որ ինք տեսած է: Եւ գրած է, որպէսզի իր՝ հայուն կեանքը չ'ընդհատուի...: Շարունակուի...:

Եւ դարձեալ յուշերուն մէջէն:

1918. Երբ Հալէպը ազատագրուած է եւ թուրքն ու գերմանացին վտարուած: Արամ Պէյ Չոլաքեան եւ իր քաջարի մարտիկները լեռներէն իջնելով հասած են Հալէպ: Շուրջ երեսուն հոգիէ բաղկացած հայ հերոսներ, որոնք լեռ բարձրանալով, զէնքի ուժով դիմադրած էին թուրքին՝ պատերազմի տելոդութեան: Եւ հօրեղբայրս իր պատանեկան տրամադրութիւններուն ընդմէջէն կը գրէ. «Չորս տարուան նուաստացուցիչ երեւոյթներէ

յետոյ, հոգեպարար անզուգական տեսարան մըն էր: Կ'ուռեցներ ընկճուած հայու կուրծքը: Իսկ տեղացիները, որոնք հայը տեսած էին որպէս տարագիր, լքուած ու միայն անտեր, կու գային ապշահար դիտելու դիւցազնական այս անակնկալ երեւոյթը»:

Բայց՝ այս «հայ հերոսները», որոնք «զէնքի ուժով» ու «դիւցազնական» մարտունակութեամբ կեանքեր պահեցին, երբեք «անմեղներ» չսպաննեցին: Ինչպէս որ այսօր «հերոսներ»՝ «զէնքի ուժով» եւ քաղաքական ու կրօնական այլ գաղափարախօսութիւններով «անմեղներ» կը սպաննեն «դիւցազներգութիւններ» հիւսելով...: Այս հայ հերոսները իրենց կեանքը մարտիրոսութեան հասցուցին, որպէսզի «անմեղներ» պահպանուին եւ անոնք կարենան ապրիլ՝ իրենց կեանքերուն հպարտութեան ընդմէջէն: Այս մէկը հայուն ստեղծած մարտիրոսութեան «դիւցազներգութիւն» է, որուն շնորհիւ հայը կ'ապրի մինչեւ այսօր...:

Եւ Հալէպի մէջ կայացած առաջին սգատօնը:

Դեկտեմբեր 1918: Ազգային իշխանութիւններու միացեալ ջանքերով՝ Հալէպի մէջ տեղի ունեցած է Նահատակաց առաջին սգատօնը՝ բոլոր հայերու մասնակցութեամբ, միասնական ուժով: Թափօրը ճամբայ ելած է Քառասուն Մանուկ եկեղեցիէն, եւ առաջնորդութեամբը Ամանոսի լեռներուն վրայ չորս տարի դիմադրած երեսուն եւ երեք հերոսներուն, որոնք քալած են՝ զէնքերը իրենց ձեռքին: Ահա այդ պահու նկարագրականը: «Արցունքով լեցուած էին բոլորին աչքերը: Իւրաքանչիւր ներկայ ունէր նուազագոյնը քանի մը նահատակ: Բնութիւնն ալ կու լար, ամպամած երկինքին արցունքները հոսեցընելով սգակիր բազմութեան վրայ»:

Բայց սկսած սգատօնը չարունակուեցաւ իբրեւ լոկ արցունքի եւ ողբի յուշատօն: Ան պատմութեան ընթացքին հա-

մազգային տարողութեամբ վերածուեցաւ պահանջատիրութեան, Յեղասպանութեան յիսնամեակին՝ 1965-ին: Այսօր՝ 100-ամեակ ու աւելին. Նոյն ցեղասպանութիւնը հայը ոչ միայն կը յիշէ, այլև՝ կը պահանջէ: Նոյն այդ արցունքները այսօր կուտակուած եւ վերածուած են քաղաքական կամքի ու միջազգային բեմահարթակներու վրայ պահանջատիրութեան երթը կը շարունակուի:

Հայը չի մոռցաւ իր կեանքը վերակազմակերպել՝ նոյնիսկն Յեղասպանութեան եւ տեղահանութեան ահաւոր փորձառութենէն ետք: Ու ահա մէջտեղ եկաւ «ազգահաւաքը»: Հալէպի մէջ ստեղծուած այս շարժումը՝ Ա. Աշխարհամարտէն ետք՝ ազգի բեկորները վերահաւաքելու համար: Այս շարժումին յաջողութեան հա-

մար եղած են նուիրեալ հայորդիներ, բայց նաեւ երոպական միսիոնարական կազմակերպութիւններ՝ ի մասնաւորի դանիական միսիոնարական բարեսիրական կազմակերպութիւնը եւ անոր ներկայացուցիչ հայասեր միսիոնարուհի Թարէն Եփփէն, որ «ոչ միայն նիւթական անգնահատելի օժանդակութիւն ապահոված է, այլ ամբողջ կեանքը նուիրաբերած է այս շարժումին»: Կարդալով այս յուշագրութիւնը եւ նայելով ներկայ օրերու քաղաքական հաշուարկներուն՝ անպայման հարց կու տաս. «Ինչպէ՞ս Դանիա կրնայ իր պատմութեան եւ իր նուիրեալներուն զոհաբերած կեանքերը եւ անոնց արժանապատուութիւնը նկատի չառնել, իմա՝ անտեսել, երբ միևնույն այսօր տակաւին չէ ճանչցած Հայոց ցեղասպանու-

թիւնը: Ինչպէ՞ս արժեւորել Քարէն Եփփէի ու անոր սման նուիրեալներու կեանքերը՝ նոյնինքն իրենց պետական վարչամեքենայի դիտանկիւնէն...:

Բայց չէ ուշացած միջազգային մամուլին կողմէ Յեղասպանութեան եւ անոր ահաւորութեան արձագանգները՝ արտասահմանէն եկած անգլիատառ թերթերէ՝ «Թայմզ եւ Լիթըրերի Տայմսթ»։ Դարձեալ հորեղբօրս յուշերէն. «Յիշողութեանս մէջ տեղ գրուած է անգլերէն մէկ վերնագիր. «...Յապա ի՞նչ խեղճ Յայաստանի մասին...»: Եւ հաւանաբար լոյս տեսած է Լոզանի դաշնագրի առիթով»:

Եթէ արտերկրի մամուլն ու տրամադրութիւնները հայն ու Յայաստանը պիտի որակէին «խեղճ», կար անելին՝ եւ դարձեալ անգլիատառ մամուլին մէջ. «Այնքան դժնդակ պայմաններէ վերապրող հայ սերունդը արեան բացառիկ տոկունութիւն ձեռք բերած է փաստօրէն: Ուստի արժէ զայն խառնել ցեղի ազնուացման ու զօրացման համար»:

Եթէ հայը իր արհաւիրքէն դուրս եկաւ «բացառիկ տոկունութեամբ», այդ տոկունութեան գրաւականը՝ իր կեանքը շարունակելու համար էր: Իսկ ինչպէ՞ս բացատրել ու տակաւին ընկալել հայուն «արիւնը» եւ զայն «խառնելը»... «Յեղի ազնուացման ու զօրացման համար»։ Բայց այդ ո՞ր ցեղի մասին է խօսքը: Յայուն ցուրճմը: Նոր ցե՞ղ մը մէջտեղ հասնելու համար: Թէ՞ հայուն արիւնը գործածել՝ զօրացնելու համար այլ արիւններ...:

Ճիշդ է, այսօր Յեղասպանութեան հարիւր եւ չորրորդ ամեակն է, բայց հայը ու հայուն երթը կը շարունակուի: Կը շարունակուի՝ յիշելով եւ պահանջելով հայուն արդար իրաւունքը: Յայը կը շարունակէ իր երթը իր հզօր (եւ ոչ թէ խեղճ) ու անկախ պետականութեամբ՝ իր Յայաստանով: Ու տակաւին կը շարունակէ իր երթը՝ իր ինքնուրոյն արիւնով: Այս արիւնը ոչ թէ խառնելու եւ խառնուելու համար է, այլ՝

հայուն կեանքը շարունակելու:

Բայց հորեղբօրս յուշերու գիրքին առաջին էջին վրայ կայ իր մակագրութիւնը՝ գրուած իր ձեռագիրով եւ ինծի...:

«Մատեան իմ այս, կեանքիս թողօն քո մօտ լինի, կայծ մը գործօն»:

Եւ այս մակագրութիւն չէ միայն: Այլ կտակ:

Եթէ հորեղբօրս յուշագրութիւնը գիրք է, բայց անիկա շատ անելին է...:

Անիկա յուշերու հաւաքածոյ մըն է, ապրուած կեանքեր ու տակաւին...:

Եւ տակաւինը՝: Ապրուած կեանքի կայծն է, կտակ է, թէ հայուն կեանքը երբեք պետք չէ մարի...: Պետք է շարունակուի...: Ես՝ Յեղասպանութենէ ետք երրորդ սերունդ՝ պարտիմ նոյն այս կայծը փոխանցել չորրորդին: Եւ այս կայծն է, որ հայուն կեանքը՝ Յայաստանն ու սփիւռքը պիտի հզօրացնէ եւ տոկուն դարձնէ:

Ահա թէ ինչո՞ւ յուշերն ու անոր ապրուած կեանքերը կը դառնան պատգամ, անանդ՝ ինծի եւ իւրաքանչիւր հայու համար:

Աւանդ, որուն կայծը կը խթանէ, որ հայը ապրի, գործէ եւ շարունակէ պահանջատիրական իր երթը:

Յուշեր, ապրուած կեանքեր ու տակաւին:

Եւ տակաւինը՞ հայուն շարունակուող կեանքն է. հզօր ու տոկուն:

ԴՈԿՏ. ԶՐԱՅՐ ՃԵՊԵՃԵԱՆ

ՄԵՌԱՅԻՆ ԲՈՆԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Միացեալ ազգերու կազմակերպութիւնը, 2019-ի մարտին իր գումարած CSW 63-րդ նիստին, (Commission of status of women), ընդարձակ կերպով քննարկեց, կնոջ բռնաբարութեան հարցը՝ աշխարհի չորս ծագերուն, պատերազմական շրջաններու եւ ռազմաճակատներու վրայ, եւ խիստ դատապարտեց այս ընթացքը՝ որդեգրելով բանաձեւեր, որոնք կը կանխարգիլեն եւ կը պաշտպանեն կիները: Այս նիւթին շուրջ, թիւ 1325 բանաձեւը ծրագիրներ մշակեց, տարբեր երկիրներու կառավարութիւններուն հետ՝ օգնելու բռնաբարուած կիներուն, իրենց կեանք, ապահովութիւն եւ հոգեկան հասգստութիւն պարգեւելով, ինչպէս նաեւ խտրութեան եւ բռնաբարութեան դէմ խիստ միջոցներ որդեգրելով:

Անցեալին պատահած տխուր դեպքերը, Պոսնիոյ, Իրաքի, Ափրիկէի եւ զանազան երկիրներու մէջ, ինչպէս նաեւ ՏԱՅԵՇ-ի գործած անմարդկային ոճիրները, եգիտի կիներու վկայութիւնները. այս բոլորը, յանկարծ, մարդկային խիղճը եւ զգացումները արթնցուցին, եւ ահա թէ ինչո՞ւ այդ բանաձեւերը որդեգրուեցան:

Չարմանալի է սակայն, թէ մարդկային խիղճը. ինչո՞ւ հիմա արթնցաւ: Ո՞ր էին անոնք հարիւր տարիներ առաջ, Հայոց եղեռնի եւ ցեղասպանութեան օրերուն, երբ հազարաւոր հայ կիներ, պարմանուհիներ, նոր հարսեր եւ փոքր մանուկներ կը բռնաբարուէին ու կը ջարդուէին: Ո՞ր էր մարդկային խիղճը, երբ այդ երիտասարդ աղջիկները, ծնունդ կու տային մանուկներու, անյայտ թշնամի զին-

ւորներ: Եւ վերջապէս ո՞ր էր մարդկային խիղճը, երբ անմեղ հայորդուհիներ, իրենք իրենց կը սպաննէին, եւ կամ Եփրատ գետը կը նետէին, իրենց արիւնով, մաքրելու այս «ամօթ»-ը:

Հայոց ցեղասպանութենէն ետք, ամենէն դժուար հարցերէն մէկը եղաւ այս երիտասարդ, բռնաբարուած հայուհիները, ընկերային եւ հասարակական կեանքի մէջ վերընդունիլը՝ շրջանցելով իրենց պատահած ահաւոր ոճիրները: Հայոց պատմութիւնը լեցուն է այսպիսի դեպքերով եւ անմարդկային բռնաբարութեան հատուածներով: Թերեւս այս դառն յիշատակները եւ կսկիծները ապագային պատճառ դարձան ազգային գիտակցութեան վերականգնումին: Նաեւ այս դեպքերուն վրայ հիմնուելով մամուլ, դպրոց եւ երիտասարդական միութիւններ, ստեղծուեցան: Բռնաբարութեան հարցը միայն ընկերային հարց մը չէր, այլ ազգային, հայկական հարց, նամաւանադ, երբ թուրքերը կը փորձէին այս բռնաբարուած հայորդիները եւ իրենցմէ ծնունդ առած փոքրերը, տեղաւորել այնպիսի կազմակերպութիւններու մէջ, ուր թրքացումը

հեզասահ կրնար ընթանալ: Կնոջ բռնաբարությունը եղաւ բոլորին համար, աղքատ թէ հարուստ, քաղաքական թէ սովորական անձերու: Հալէպի երեսփոխան Արթին Էֆէնտի Պոշկեզէնեան, Ա. Աշխարհամարտէն ետք, յայտարարած էր, թէ պէտք չէ ընդհանրացնել Մեծ Եղեռնի պատասխանատուութիւնը բոլոր թուրքերուն նկատմամբ, եւ չայպանել կառավարական բոլոր մեծերը եւ հայ-թուրք յարաբերութիւնը բարելաւել, առանց մեծ երկիրներու միջամտութեան: Սակայն ան իր կարծիքը անմիջապէս փոխեց, երբ իր կինը եւ դուստրը բռնաբարուեցան իր աչքերուն առջեւ:

1917-էն ետք, աշխատանքը սկսաւ, փնտռողներու, գտնելու այս կորսուած, թրքացուած ու առեւանգուած աղջիկները, զանոնք վերադարձնելու հայկական ազգային օճախներ եւ ընկերութիւններ: Բայց այս մէկը այդքան ալ դիւրին գործ մը չէր: Կարգ մը հայուհիներ, թէեւ թրքացած, ուզեցին վերադառնալ իրենց ազգութեան:

Ուրիշներ նախընտրեցին մնալ իրենց նոր միջավայրին մէջ, որովհետեւ ամուսնացած էին թուրքերու հետ, եւ իրենց կրօնը փոխած էին, շատ դիւրութեամբ մի քանի նախադասութիւններ կրկնելով, կրօնականի մը առջեւ. մանաւանդ եթէ անոնք զաւակներ ալ ունէին, պարզապէս իրենց զաւակները ողջ պահելու համար կրօնափոխ դարձած էին:

Իսկ ուրիշներ դարձեալ, յիշելով իրենց այդ մեծ «վիշտ»-ը եւ «ամօթ»-ը նախընտրած էին, չվերադառնալ իրենց ազգին, մնալով շուկայի կիներ, «պոռնիկներ» թրքական հարեմներու մէջ: Այս երիտասարդուհիները իրենց հայկական հոգիով եւ զգացումով, սակայն թրքացած շրթներու երգերով եւ երածշտութեամբ ուզեցին պահել իրենց անհատականութիւնը:

Հայկական ընկերութիւնը, ուրիշ դժուարութեան առջեւ էր: Ի՞նչպէս վերադարձնել այսպիսի հայորդիներ դէպի հայկական ինքնութիւն եւ գիրենք ներգրաւել հայկական կազմակերպութիւններու մէջ: Այս պատճառով զանազան քաղաքներու մէջ շինուեցան տուներ եւ հաստատութիւններ, որոնք անտէր եւ անտիրական որբերու կողքին՝ ընդունեցին հալածուած, բռնաբարուած եւ պոռնիկ ծառայած հայ կիներ եւ աղջիկներ, որոնք,

առանձին քաջութիւնը չունէին իրենց քաղաքները կամ գիւղերը վերադառնալու, եւ հիւանդագին վիճակի մէջ, պէտք ունէին խնամուելու՝ ֆիզիքապէս եւ հոգեպէս:

Վերդոններ հաստատուած էին Հալէպ, Դամակոս, Պէյրութ, մինչեւ Գահիրէ եւ Աղէքսանդրիա: Նախ բոլորը կ'առաջնորդուէին տեղւոյն Հայ առաքելական եկեղեցիները, ուրկէ անոնք կ'ուղղուէին տարբեր պատրասարաններ, ուր միսիոնարներ կը գործէին, զանազան երկիրներէ ժամանած, յիշելով Քարէն Եփփէ եւ Մարիա Ճէյքըպսըն, եւ Ճէյքըպ Քունցլէր, որ կոչուեցաւ Բաբա Քունցլէր: Այս որբերուն, եւ մատղաշ աղջիկներուն «հարց»-ին լուծումը կը սկսէր այս կեդրոններէ, երբ իրենց յարմար ամուսիններ կը ժամանէին Միացեալ Նահանգներէն, Եւրոպայէն, ընդհանրապէս վաճառականներ, ընտրելով իրենց յարմար հարսեր, ձեռով մը փրկելու համար այս խեղճ որբերը:

Վերջերս լոյս տեսած են շատ գիրքեր ու պատմութիւններ, հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով: Այդ գիրքերուն պատմաբանները, այս որբերուն թոռները, կամ ազգականներն են, լսելով իրենց մեծ մայրերուն պատմութիւնները, պոռթկումով իրենց գրիչներով արտայայտեցին, իրենց ընտանեկան ցաւերը: Թերեւս այս պատմութիւնները խթան եղան մեր ներկայ սերունդի Եղեռնի պրպտումներուն: Մի քանի օրինակ յիշելու համար Ֆեթիհէ Չեթիկի գիրքը «My grandmother», իր մեծ մօր Հրանուշի պատմութիւնն է, որ ստիպուած թուրք դարձաւ եւ անունը Սեհեր: Նաեւ Օրօրա Մարտիկանեան «Ravished Armenia», իր կեանքի պատմութիւնը եւ չարչարանքները: Վերջերս, Լիբանանի մէջ գրագիտուհի Ժումանա Հատտատի արաբերէնի գիրքը «Պընթ Էլ Խայեթաթա» (Դերձակուհիին

աղջիկը): Դարձեալ տոբթ. Նեպիլ Նիմանի գիրքը ֆրանսերէն լեզուով «Պօղոս Է Նունուֆար»: Չմոռնանք յիշելու Չապել Եսայեանի գիրքերը եւ նամակները այս նիւթին շուրջ, ուր կը յիշէ, թէ հայ կինն է, որ դարձեալ պիտի կերտէ հայ սերունդը եւ հայրենիքը:

Ճիշդ է, որ մենք հայ մայրը եւ հայ հերոսուհին կը ներկայացնենք, այն հայ կնոջ պատկերով, որ ջարդի ընթացքին հայ գիրքը աւագներու վրայ սորվեցուց իր երեխաներուն, կամ անոր, որ զէն ի ձեռին պաշտպանեց իր գաւառները: Սակայն պահ

մը կը մոռնանք, որ այս հալածուած եւ անուանգուած կիները պատճառ դարձան մեր այսօրուան ծիւղերուն, ծնունդներուն, որոնք Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը կը հետազօտեն: Եթէ այդ օրերուն այս ստրուկ կամ ծառայ դարձած, եւ կամ սեռային յարաբերութիւն կնքած թրքացած հայուհիները չունենայինք, թերեւս այսքան խորունկ պիտի չկարենայինք թափանցել, անցեալի Եղեռնի պատմութիւններուն մէջ:

Եզրափակելով, Եղեռնի հայ կնոջ պատմութիւնները բազմաթիւ են եւ յուզիչ, սակայն պիտի անդրադառնամ, հետեւեալ պատմութեան, որ անձամբ լսած եմ եւ զգացած անոր դառնութիւնը: Մօտ տասը տարիներ առաջ, երբ գործով ուղղուած էի Միացեալ Նահանգներ ՄԱԿ-ի կեդրոնին մէջ ժողովի մը մասնակցելու, ժողովական տիկին մը անդրադառնալով հայ ըլլալուս, մօտեցաւ եւ ըսաւ, թէ ինք հարս էր սեռուցի ընտանիքի մը տղուն եւ որ կեսուրը, բարի եւ ազնիւ կին մը՝ մեռնելէ առաջ խոստովանած էր իր հարսին, թէ ինքը հայ էր, ջարդէն ազատուած փոքր երեխայ: Իրաքցի քիւրտ հովիւ մը իրեն ազատելով, տարած էր Պաղտատ, ուր ան 14 տարեկանին

վաճառուած էր եւ ամուսնացած սեռուցի ոչխարի վաճառականի մը տղուն, եւ այնուհետեւ ապրած Սեռուական Արաբիոյ մէջ: Խեղճ կեսուրը կուրծքին կրած թաջուածքը միշտ ծածկած էր եւ այդ օրը հարսին ցոյց տուած: Հոս յիշենք, թէ թաջուածքը ստրկութեան նշան էր, եւ կ'ընէին հայ աղջիկներուն ճակատին, շրթներուն տակ, վիզին կամ կուրծքին: Եւ տրուած ըլլալով որ այս գործը թուրք կիները կ'ընէին, այս մէկը ցոյց կու տայ իրենց դերակատարութիւնը, այդ մարդու կողքին, խեղճ այս որբե-

րուն հանդէպ:

Պատմութիւնը լսելով, պահ մը մտքովս հեռացայ ժողովի նիւթէն, եւ սկսայ մտածել Յեղասպանութեան հերոսուհիներուն եւ իրենց կրած չարչարանքներուն մասին, թէ արդեօք անոնք մեղաւոր են, կամ թէ զոհերը այս անարդար եւ ահաւոր ոճիրին:

Բայց հաւանաբար, ինծի համար բոլորն ալ հերոսուհիներ են, իրենց յանցանքը եղած էր հայ ազգը սիրել եւ պաշտպանել:

Յարգանք հայ կիներուն՝ Հայոց ցեղասպանութեան հերոսուհիներուն:

ՍՕՍԻ ՓՕԼԱՏԵԱՆ

Լիբանանցի կիներու ազգային խորհուրդի անդամ

Կարգ մը փաստաթուղթեր եւ ուսումնասիրութիւններ առնուած են պատմաբան պրն. Վահէ Թաշճեանի հետազօտական աշխատանքներէն:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՀԱՅԵՐԸ՝ ԹԻՆԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Թինե գիւղը, հայերէն գրականութեան մէջ արձանագրուած է թինա: Զետագային տարածքը մեծնալով բաժնուած է երկու մասի եւ կոչուած՝ թինե Ալ Քուպրա՝ Մեծ թինե եւ թինե Ալ Սուդրա՝ Փոքր թինե, վայրի անուանումը եկած է արաբերէն թին բառէն (թուզ): Թինե մաս կը կազմէ Բաքքա նահանգին: Կը գտնուի Սուրիոյ, Զալէպի արեւելեան կողմը, Բաքքա քաղաքէն դէպի հիւսիս շուրջ 75 քմ հեռաւորութեան վրայ, անմիջական թել Ապիատի շրջակայքը:

Թինե շրջանը բնակութիւն հաստատած են Զայոց ցեղասպանութենէն ճողոպրած հայերը, անոնք քանի մը տարուան ընթացքին շէնցուցած են գիւղը:

1922-ին դանիացի Քարէն Եփփէ կը նշանակուի Ազգերու Լիկայի լիազօր ներկայացուցիչ, զբաղելու համար գաղթական հայերու տեղաւորման հարցերով: Այս գործին համար պիտոճէ կը տրամադրուի անոր: Միջոցները կը շատնան: Քարէն Եփփէ կը մասնակցի Սուրիոյ հիւսիսը շարք մը բնակավայրերու մէջ հայ գաղթականներ տեղաւորելու ու գաւնոնք ֆինանսաւորելու գործին, իր գործունեութեան կայաններէն կը դարձնէ նաեւ թինե գիւղը: Իր հիմնած ու հայերով բնակեցուցած թինե գիւղը ամբողջութեամբ կ'առնէ «Զայերու դանիացի բարեկամներ» ընկերակցութեան հոգատարութեան տակ եւ անոր վերակացու կը նշանակէ Միսաք Մելքոնեանը: Եփ-

փէ որդեգրած էր Ցեղասպանութենէն փրկուած երկու երեխայ՝ Միսաքին եւ Լուսինէին: Զետագային անոնք ամուսնանալով ընտանիք կազմած են:

Բերիոյ Թեմի Ազգային առաջնորդարանի 1932-ին տուեալներուն հիման վրայ, թինեի Առաքելական եկեղեցւոյ զաւակներուն թիւը կը հաշուէր 52 հոգի: Ըստ նոյն արխիւին՝ նշուած թուականին տեղի ունեցած է մեկ ամուսնութիւն եւ 13 ծնունդ (7 արական, 6 իգական):

Թինե գիւղին մէջ գոյութիւն ունեցած է Ազգ. երկսեռ վարժարան մը:

Պատմական կարեւորութեան համար պէտք է ըսել, որ Քարէն Եփփէ Զալէպէն դուրս 6 փոքրիկ գիւղ հիմնած է, որոնք Մեծ եղեռնէն ետք մազապուրծ եղած հայերու ժամանակաւոր ապաստան եւ հաւաքավայր եղած են: Այդ գիւղերը՝ Թել Ապիատի շրջակայքն են՝ թինե, Թել Ալսամըն, Խըրպէթ Ալըզ, Ղազուէթ Միսաք եւ այլն:

«Ղազուլեթ Միսաք» կոչուած Է Զարէն Եփփէի որդեգիր գաւակ Միսաքի անունով:

Իսկ Թել Ալսամընի մէջ գոյութիւն ունի վայր մը, որ մինչեւ օրս կը ճանչցուի տեղացիներու հնչումով Ժերիյէթ Ալարման անունով, այսինքն՝ «Յայերու գիւղը», արաբերէն ճիշդ հնչիւնը պէտք է ըլլայ քարոյթ Ալարման:

Վերոնշեալ շրջաններուն մէջ գտնուող հայ որբերը մեծնալէ ետք, Զարէն Եփփէ գտնուող քաջալերած Է իրար հետ ամուսնանալ, որպէսզի ընտանիք կազմեն եւ հայու շարունակութիւնը պահող երակները դառնան:

Ահաւասիկ այդ պատմական լուսանկարը, որուն մէջ կը տեսնուի հայասեր Զարէն Եփփէի կողմէ կազմակերպուած հաւաքական հարսանիքի տեսարանը միջագետքեան նորակառոյց Թինէ գիւղին մէջ, որտեղ միաժամանակ պսակադրուած են ութ գոյգ: Այս իւրօրինակ հարսանեաց ծեսը կատարած Է Արժանապատիւ Տ. Մկրտիչ քահանայ Սուրատեանը երկու այլ քահանաներու հետ: Ձախէն երկրորդը Զարէն Եփփէ օգնական Ենի Ենսոնն Է:

Լուսանկարը առնուած Է 1920-ական թուականներու վերջը: Այս մասին անդրադարձած Է Սիմոն Սիմոնեան իր «Յարսանիք Անապատին մէջ», «Յայրենիք» օրաթերթ, Պոսթըն, 1958, յունիս 28-29 յօդուածով: Հոն գրուած Է հետեւեալը. «Յարսանիք անապատին մէջ...

Օր մը անապատին մէջ ութ գոյգ որբեր պսակուեցան: Անապատէն խլուած մեր հեգաճկուն աղջիկները ճերմակ լաթ նետեցին

իրենց գլխուն, հա՛րս դարձան. մեր պատանիները փեսայ դարձան արաբական գլխանոցներով (փուշի եւ ակալ)... Հայկական հարսանիքնուն ամենէն փառահեղը»:

Այս իմաստով Թուրքիա-Սուրիա սահմանին վրայ Զարէն Եփփէ մեծ դերակատարութիւն ունեցաւ որբեր, աղջիկներ եւ այրիներ հաւաքելու աշխատանքին մէջ: Միսաք իր կարելոր աշխատակիցը դարձաւ այս աշխատանքին մէջ, որ ամբողջ շրջանին մէջ տա-

րածուած հայերը փրկելու կը ծառայէր:

Թերեւս կարելորագոյնը տարիներու վրայ երկարած պատերազմի եւ բռնարարքներու պատճառով իրարմէ բաժնուած ընտանիքի անդամները վերամիացնելու անոնց տարած աշխատանքն էր, արիեստի վարժարաններու զարգացումն ու ձեռարուեստի հաստատումը, ինչպէս նաեւ գիւղատնտեսական մարզի զարգացումը Սուրիոյ հիւսիս-արեւելեան գիւղական շրջանին մէջ, ուր հայերը կրնային հաստատուիլ որոշ կայունութեան եւ բնակչութեան նպաստաւոր պայմաններու մէջ:

Այս կարելոր աշխատանքը շարունակուեցաւ նոյնիսկ 1935-ին, Եփփէի մահէն ետք, եւ Միսաքը ստանձնեց «Յայերու դանիացի բարեկամներ» ընկերակցութեան հիւսիսային Սուրիոյ մէջ գործունէութեան վերահսկողութիւնը: Հետագային երբ սիւթական օժանդակութիւնը սկսաւ դադրիլ, Միսաք իր ընտանիքին հետ գաղթեց Միացեալ Նահանգներ եւ հաստատուեցաւ Զալիֆորնիոյ մէջ, ուր մահացաւ 1978-ին:

Այսօրուան տուեալներով այդ տարածքներուն մէջ կան հողատարածքներ, որոնց տերերը հայեր են:

Զարէն Եփփէն, որուն ջանքերով գերութեւն ու ստրկութեւն փրկուած Է 2000 հազար հայ կին:

ԱՐՄ ԳԱԹԻՃԵԱՆ

ՄԱՐԴԱՍԷՐ ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՅԻ ԱՆՆԱ ՀԵՏՈՒԻԿ ՊՈՒՀԼԻ ՍԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԷՆ. «ԿԱԶԳՈՒՐՄԱՆ ԱՅԳ ԱՄԱՌԸ»

Յայրս՝ Գրիգոր Չեքիճեան (1912-1990) «Միս Պիլ»-ի մասին 20 ապրիլ 1981-ին գրած. «Ձօն հայասեր բարերար «Միս Պիլ» միսիոնարուհիին» 135 էջե անելի անտիպ՝ ձեռագիր այս յուշագրութեան պատճենը Մատենադարանին հասցեով դրկած էր Մատենադարանի օրուան փոխտնօրէն, պատմաբան դոկտ. Վարդան Գրիգորեանին, որ այս մասին գիրք հրատարակած է 1996-ին⁽¹⁾ (թէ ինչպէ՞ս իրարու ծանօթացած են, տեղեակ չեմ):

Ստորեւ յուշագրութեան «կազդուրման ամառնէն» թարմացած, ամփոփ եւ փոքր հատուածներ կը ներկայացնեմ (ձեռագիրին առաջին 20 էջերէն): Գրութեան մէջ կ'ըսէ. «Միս Պիլի այս նկարը, ան 1944-ին մեր Պէյրուսի տան մէջ 2 շաբաթ կեցութեան ընթացքին մօրս տուած է, որուն ետեւը հայատառ թրքերէնով գրած է. «Իմ շատ սիրելի Արաքսի Չեքիճեանին» դժբախտաբար այդ նկարը տետրակէն կը պակսի. արդեօք հայրս գրութեան հետ Յայաստա՞ն դրկած էր:

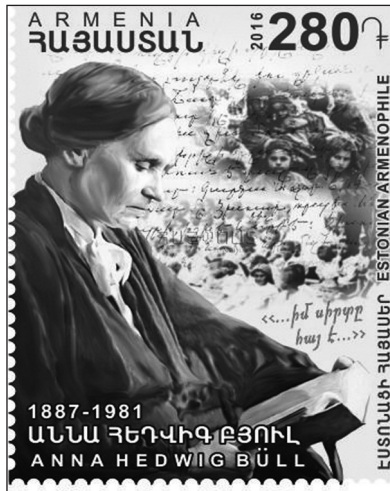
«Եսթնիացի անտարանիչ (միսիոնար) մըն էր օրիորդ Աննա Բետուիկ Պուիլը (1887-1981),⁽²⁾ ճանչցուած իբրեւ «Միս Պիլ քոյրիկ»: Յայասեր՝ բարեսիրական «Քրիստոնէական առաքելութիւն Արեւելքի մէջ»-ի իբրեւ գլխաւոր ներկայացուցիչ, թուրքերու կողմէ Յայոց ցեղասպանութենէն վերապրողներու, Սուրիոյ Յալէպ քաղաքի հայկական հիւղաւաններու շրջանին մէջ 1922-ին նպաստամատոյց կեդրոն մը հաստատած էր:

«Բարեճեւ եւ գեղեցիկ, դեղին ողորկ մազերով, կապոյտ աչքերով եւ խորաթափանց նայուածքով, շատ ներկայանալի անձնաւորութիւն մըն էր ան, որուն դեմքը կը լուսաւորէր գեղեցիկ ժպիտ մը: Ան, մարդոց հոգիները թափանցելու մեծ կարողութիւն ունէր:

«Միս Պիլը իր շուրջ հաւաքած էր խղճամիտ ու նուիրեալ հայ տիկիներ, որոնց օժանդակութեամբ իր կեդրոն-մթերանոցէն կը բաշխէր ամէն տարիքի յարմար եւ երկու սեռի յատուկ հագուստեղէն, կօշիկ, «Նելլէ»՝

թանձր եւ շաքարոտ հեղուկ կաթ, եւ այլ անհրաժեշտ իրեր եւ սնունդ: Անոր օժանդակութենէն կ'օգտուէին որբեր, անտէր այրիներ, բազմանդամ ընտանիքներ, տակաւին ցնցոտի հագնող չքաւորներ, անկողինի ծառայող հիւծախտաւորներ՝ բոլորը այդ օրերու հիւղաւաններուն մէջ ապրող, հայրենիքէն տեղահան եղած, ցեղասպան Թուրքիոյ շարժերէն ճողպրած սերունդի անդամներ:

«Կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, բաւարար չափով հայերէն սորվեցաւ եւ ժողովուրդին հետ կատարեալ կերպով հայերէն կը խօսէր:

Երիտասարդ Միս Պիլ եւ իր ծննդեան 100-ամեակին նուիրուած դրոշմաթուղթը ⁽²⁾:

Այս բնույթ ծագելից սիրելի և արտեր-սեր անուր...
 արմ. Գրիգոր Զեքիհճեանի, որ հոգևոր լուսին հօգև 24 ապրիլի 1987
 Վրաստանի ՏԻՍ հոգևոր և Բողոք կուսակցության կազմակերպիչ:

Գրական թերթի

ՕՐԻՈՐԳ Լեդվիգ Բյուլ կամ միս Բյուլ մայրիկ...

Այս անունը հաճախ էի լսում Սիրիա կատարած ուղևորություններիս ժամանակ: Երբ խոսք էր բացվում մեծ գաղթի, անապատներում սփռված երեխաների հավաքման, նրանց տեղավորման և ուսուցման գործը կարգավորելու մասին, գրուցակիցներիցս որևէ մեկը կամ մի քանիսը, անպայման, հիշում էին նաև ինձ համար անծանոթ և մի քիչ էլ տարօրինակ թվացող այդ անունը կրող անձնավորությանը, որը մեր ժողովրդի պատմության ամենամոռյալ ժամանակներում՝ Մեծ եղեռնի տարիներին, անձնագրի կերպով մասնակցել է հայ որբերի փրկության ու դաստիարակության գործին:

Ո՞վ էր օրիորդ Լեդվիգ Բյուլը:
 Ամենահետաքրքիրականը և ինձ համար անսպասելիս այն էր, որ իր կյանքի շորս տասնամյակը Կիլիկիայում և ապա Սի-

կոսիայում համար:

Օրիորդ Լեդվիգ Բյուլը մեծ ցավով է տեղեկանում հայ բնակչությանը բաժին հասած այդ տառապանքների մասին և պատրաստ էր անմիջապես մեկնել ոճրագործ վարչակարգի տիրապետության տակ գտնվող այդ անծանոթ և հեռավոր երկիր՝ երեխաների փրկության համար: Ծուտով նրա մարդասիրական զգացմունքները և ցանկությունները գործնականում դրսևորվելու հնարավորություն են ստանում: 1911 թ. օրիորդ Լեդվիգ Բյուլը մեկնում է Մարաշ և ստանձնում տեղական որբանոցներից մեկում ուսուցչուհու պաշտոն:

Դժվար չէ պատկերացնել այն ամենը, ինչ տեսել ու իմացել է քսանչորսամյա էստոնուհին կիսավեր, ունեցվածքից ու հարազատներից անողջաբար զրկված՝ մարդկանցով ու հատկապես որբերով լեցուն Մարաշ քաղաքում: Անհրաժեշտ էր

«Գրական թերթ»-ին մէջ Միս Պիլի մասին Գրիգորեանին յօդուածը, որ մակագրելով դրկած էր հօրս. «Միս Պիլ մայրիկի սիրելի եւ երախտագետ սանին՝ պրն. Գրիգոր Զեքիհճեանին, որի յուշերը լիովին կ'օգնեն 24 ապրիլի 1987 ամբողջացնելու մեծ հայասեր Զ. Պիլի կենսագրութիւնը կազմելու գործին (թէւ յօդուածին մէջ որեւէ նշում չկայ հօրս մասին, մինչ՝ այլ անուններ նշուած են): Վ. Գրիգորեան 1-17-1987»⁽¹⁾

«Իր կեդրոնին մէջ շուկիակներու եւ ասեղնագործ-ձեռագործ աշխատողներու բաժիններ հաստատած էր, որբեւայրիներուն գործ կը հայթայթէր, բարելաւելով շատ մը ընտանիքներու նիւթական խեղճ վիճակը:

«Քաղաքին կեդրոնը «Պերթեստա» անունով հիւանդանոց մըն ալ հիմնած էր, ուր իտալացի բժիշկ Մեսսիէ ձրիօրէն կը դարմանէր հիւծախտաւորներ եւ զանազան վիրահատութեան կարօտ հիւանդներ:

«Այդ ամառ, (1928) Միս Պիլ կ'որոշէ շուրջ յիսուն հիւծախտէ եւ այլ հիւանդութիւններէ փրկուած, տկար երկսեռ պատանիներ երեք ամիս կազդուրման՝ օդափոխութեան տանիլ, անոնց լաւ սնունդ տալ, ապա զանոնք կայտառ եւ առողջ՝ իրենց տուները վերադարձնել: Այս պատանի տղոց հսկելու համար իբրեւ «Յայրիկ» ընտրած էր իր պաշտօնեաներէն շուրջ 50 տարեկան «ապաշխարած եղբայր» մը, որուն պաշտօնն էր «մեղաւորնե-

րը» ապաշխարութեան առաջնորդել: Իսկ պարմանուհիներուն համար իբրեւ «Մայրիկ» ընտրած էր 45 տարեկան «ապաշխարած» կին մը (մայրս՝ Արաքսի Զեքիհճեան 1883-1951), որ առաջին օրէն իսկ մթերանոցին պատասխանատուի պաշտօնը կը վարէր, օգնական ունենալով քանի մը տիկիներ: Յայրիկը ուներ 16 տարեկան տղայ մը, իսկ մայրիկը՝ նոյնպէս 16 տարեկան մալարիայէն նոր առողջացած տղայ մը (ինքս՝ Գրիգոր Զեքիհճեան) եւ հազիւ երկու տարեկան երկուորեակ աղջիկներ, չորս քոյրերու եւ երեք եղբայրներու կողքին:

«Յակառակ անոր, որ մայրս կամաւոր կերպով (անվճար) մթերանոցի պատասխանատուն եւ նպաստ բաշխողն էր, մեր ընտանիքին բնա՛ւ նպաստէն բաժին չէր հաներ: Մենք ալ գաղթականներուն ժապրիյէ հիւղաւանը խեղճ վիճակի մը մէջ կ'ապրէինք. ես քոյրերուս խաւաքարտէ կօշիկ կը շինէի, որ հազիւ

*Արաքսի Չեքիճեան լաւ օրերուն, Միս Պիլի Յալէպի ձեռագործի աշխատանոցներէն, 1923:
Պէյրուս, 1945:*

քանի մը օր կը դիմանար: Ծանօթներ եւ օգնական տիկիները երբ մօրս կը հարցնէին, թե՛ ինչո՞ւ նպաստէն իր ընտանիքին բաժին չէր հաներ, կը պատասխանէր. «Մենք բոլորին նման 1915-ին անապատներէն քալելով չաքսորուեցանք, ամուսինս գինուորական դերձակատան մը պատասխանատուն ըլլալով, մինչեւ 1922 մնացինք Այնթապ եւ ապա ձիու հանգստաւետ վարձակառքերով Յալէպ փախուստ տուինք: Նաեւ մեր ընտանիքը հայր ունի (Նազարեթ 1870-1933), առաջնահերթութիւնը որք եւ այրիներուն եւ ջարդի ու տեղահանութեան արհաւիրքին ենթարկուածներուն է»:

«Այդ տարի օդափոխութեան համար ընտրուած էին 14-էն 17 տարեկան իրարու անծանօթ տղաք եւ աղջիկներ: Որոշուած առաւօտը երկու վրան գոց բեռնակառքերով, մէկը աղջկանց, միւսը՝ տղոց համար, մեր անկողինի ծրարներուն հետ ճամբայ ելանք դէպի հայկական Զեսապ գիւղը: Մայրիկը տղոց հետ էր, իսկ Միս Պիլը եւ հայրիկը՝ աղջկանց, շարժավարին քով նստած:

«Անտիոք (Ֆրանսայի գաղութատիրութեան օրոք, հայկական-սուրիական այս նահանգը 1938-ին Թուրքիոյ տրուեցաւ) հասնելէ ետք, որ Յալէպի ուղիղ արեւելքն է, սկսանք բարձրանալ դարձդարձիկ նեղ ճամբայէ մը, ուր գործաւորներ ճամբան լայնցնելու աշխատանք կը կատարէին: Վայելուչ երիտասարդ պատասխանատուն հրահանգեց գործը ընդ-

հատել եւ մեզի ճամբայ տալ: Այդ պահուն, մեր բեռնակառքը կարծես վայրկեան մը կանգ առաւ եւ քանի մը ցնցումներէ ետք սկսաւ դէպի ետ՝ զառիվայր իջնել: Մեզի հետեւող աղջկանց բեռնակառքին վարիչը կանխատեսելով ահաւոր վտանգը, դէպի ձախ շեղեց ուղղութիւնը եւ յաջողեցաւ անդունդին եզրին կանգ առնել:

«Այդ պահուն, գործաւորներուն պատասխանատու երիտասարդը սուրաց դէպի մեր բեռնակառքը, հայերէն պոռալով. «բեռնակառքին ետեւը լերան գարկ» եւ ցատկելով վարիչին դրան ոտնակին վրայ՝ պահ մը պատուհանէն կառավարեց դէկը ապա վար ցատկեց: Մեր կառքը լերան զարնուելով մէկ կողմին վրայ պառկեցաւ ու մենք գլորուելով իրարու վրայ խնուեցանք, անկողինի ծրարներուն տակ՝ ահ ու սարսափի մատնուած:

«Գործաւորները օգնութեան փութացին, եւ մեզի կառքէն դուրս բերելով նստեցուցին ճամբուն եզերքը: Միս Պիլ, հայրիկը եւ քանի մը մեծկակ աղջիկներ փութացին մեր վերքերը դարմանելու, իսկ մայրիկը՝ հոգեկան սփոփանք կատարելու: Ապա բոլորս աղջկանց բեռնակառքով Անտիոք վերադարձանք, ուր հիւանդանոցի մը մէջ յաւելեալ ինամբ ստացանք: Բարեբախտաբար բոլորիս վերքերը թեթեւ էին:

«Արկածին լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուած էր Անտիոքի մէջ եւ հայ պատասխանատուներ փութացին մեր մօտ եւ

Քեսապի լեռնային ճամբաները

գարմանը ցույց տալով, թե՛ ուրկե՞ գտած էին այդ անփորձ ու մահմետական վարորդները, մինչ Յալեպի մեջ ահագին ատակ հայ վարորդներ կային... Ի յայտ եկաւ, որ հայրիկը վարձած էր զանոնք, քանի որ հայ վարորդները կը հայիոյն եղեր... Այս տեղեկութիւնը բոլորիս մեջ հայրիկին հանդէպ խորշանք յառաջացուց:

«Մինչ հայ աւագանին կը փորձեր համոզել Միս Պիւլը, որ հայ շարժավարներով մեզի ճրիօրէն Քեսապ հասցնեն, «մայրիկ»-ը քաղաքավարօրէն մերժելով այդ վտանգաւոր ճամբաներէն կրկին անցնիլ եւ հասկցնելով, որ ի՛նքն է այս պատանիներուն պատասխանատուն՝ դառնալով Միս Պիւլին շեշտակի ըսաւ. «Կա՛մ Յալեպ կը վերադառնանք, կա՛մ ուրիշ հայկական գիւղ կ'երթանք»: Միս Պիւլ եւ աւագանին պահ մը շուարեցան «մայրիկ»-ին վճռական ոճէն, ապա տեղի տուին:

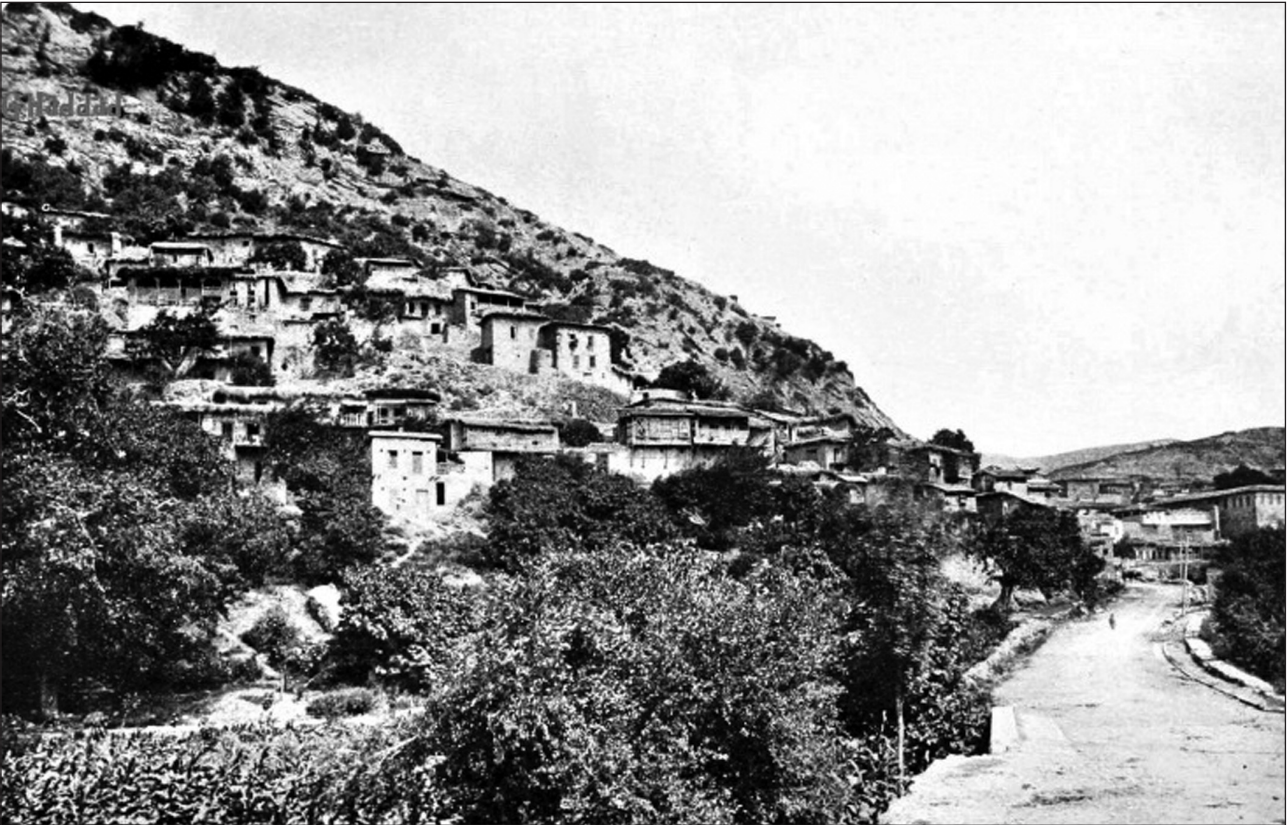
«Այսպէս, հայ շարժավարներու երկու բեռնակառքերով ճամբայ ելանք հակառակ ուղղութեամբ դէպի հիւսիս՝ Գրըրգիսան հայկական գիւղը, որմէ անցնելէ ժամանակ մը ետք, սկսանք դարձդարձիկ վտանգաւոր ճամբայէ մը բարձրանալ. «Տղա՛ք մինչեւ վեր համրեցէք», ըսաւ վարորդը եւ ինքն ալ մեզի հետ համրեց 96 նեղ դարձուածքները, որմէ ետք շուրջ քառորդ ժամ տափարակ ճամբայէն յառաջանալէ ետք մտանք հայկական Պէլլան գիւղը, ապա դէպի աջ շարունակելով ուղեւորութիւնը՝ հասանք փոքր բլուրներով շրջապատուած շատ գեղեցիկ Աթըզ հայկական գիւղը:

«Գիւղապետը եւ երեւելիները մեզի դիմաւորեցին, եւ շուտով մեզի իրարմէ քիչ մը հեռու հանգստաւետ երկու բնակարաններու մեջ տեղաւորեցին, հայրիկը տողոց հետ, Միս Պիւլը եւ մայրիկը՝ աղջկանց:

«Մայրիկը գիւղապետէն խնդրեց մեզի հիւրասիրել կեսօրուան ճաշով եւ ապա ընթրիքով եւ յաջորդ օրուընէ սկսեալ երեք ամիս, վճարովի, մեզի ապահովել լաւագոյն ալիւրով պատրաստուած թարմ հաց, անխարդախ կաթ, պանիր, ձիթապտուղ, միս, կանաչեղէն եւ պտուղ՝ մի՛շտ լաւագոյնը:

«Այդ օրը շատ չզգացիսք մեր կմախքացած մարմիններուն վրայ արկածին պատճառած ցաւերը, սակայն յաջորդ օրը սկսանք տառապիլ անտանելի ցաւերով: Մեր նախաճաշը, ճաշը եւ ընթրիքը կ'ընէինք աղջկանց տան առջեւի տարածութեան մեջ՝ խսիրէ ծածկին տակ, ծալապատիկ նստած քով-քովի, գետիկը փռուած խսիրներու վրայ, աղջկանց եւ տողոց անջատ խումբերով:

«Նախաճաշին կը տրուէր փուռէն նոր ելած հաց, առատ պանիր եւ ձիթապտուղ եւ երկու գաւաթ կաթ, որ մայրիկը կը ստիպէր, որ խմենք: Մեր ստամոքսները կիսանօթի կեանքի մը վարժուած ըլլալով, այդքան առատ ճաշ ուտելու դժուարութիւն կ'ունենայինք, մինչ ոմանք՝ սովածի հոգեբանութեամբ կը լափէին հրամցուածը. երբ ակամայ դուրս տայինք, «մայրիկ»-ը կը մօտենար եւ կը քաջալերէր որ շարունակենք դանդաղ ուտել, մինչեւ որ մեր ստամոքսները վարժուէին:

Հայկական Պեյլան գիւղը

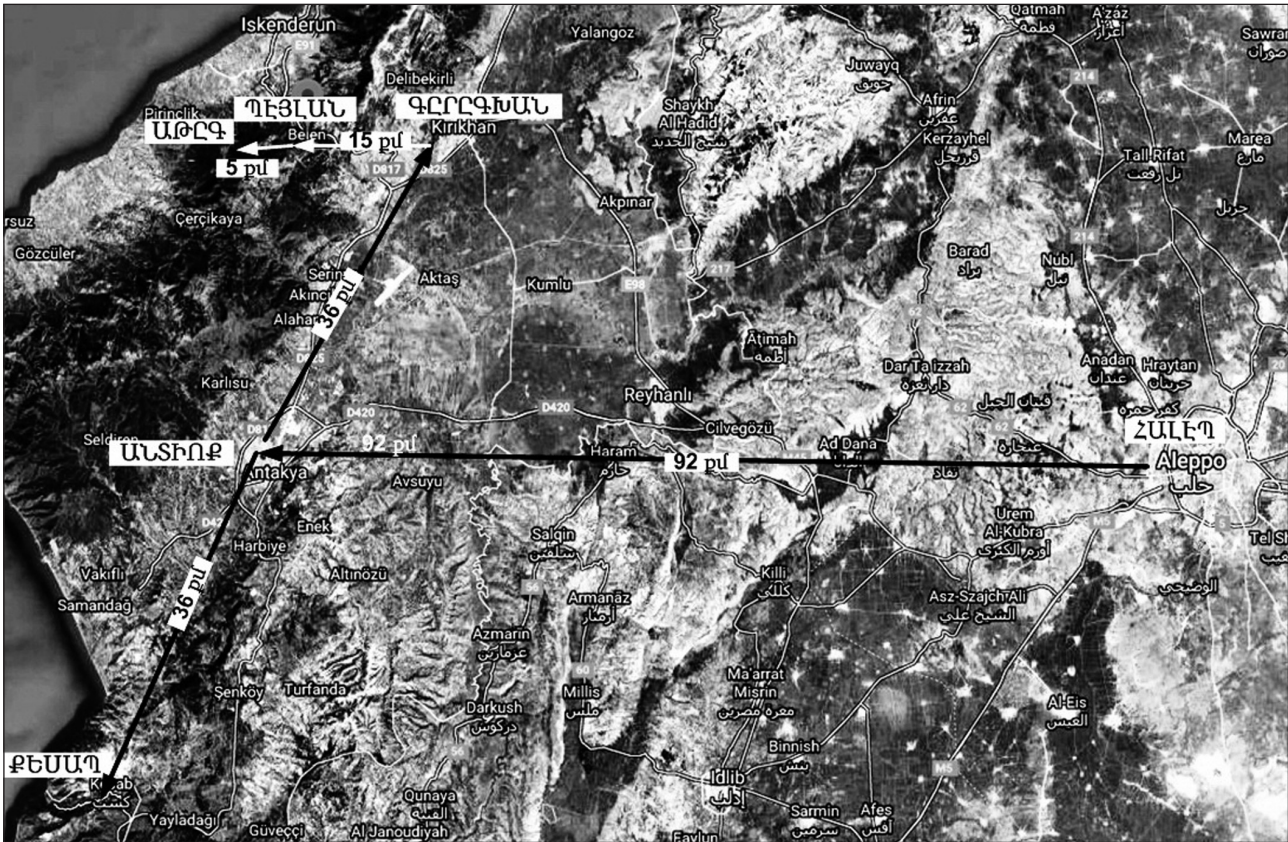
«Միս Պիւլ մտահոգութեամբ կը հետեւեր մեր սնունդին, հետաքրքրուելով մեր ուտելու փորձակով, որ օրէ-օր կը բարելաւուէր: Մեծ փուռ մը մեզի համար կ'աշխատէր, շաբթուան իւրաքանչիւր օրը ճաշ մը կը պատրաստէր՝ մսաշոթ, պանիրով խմորեղէն, միսով կանաչեղէնով ջրոտ ճաշեր եւ իւղոտ կրկնփուկ, անգամ մըն ալ խորոված: Կերակուրի պատրաստութեան համար փոխնիփոխ կ'օգնէին մեզմէ հինգ աղջիկ եւ հինգ տղայ:

«Այս երազային կեանքին դժուար էր հաւատալ... Առաջին օրէն իսկ Միս Պիւլը «մայրիկ»-ին իմացուցած էր, որ երեք հարիւր օսմանեան ոսկի յանձնած էր «հայրիկ»-ին այս երեք ամիսներուն մեր կազդուրման համար ծախսելու. այդ օրերուն շատ մեծ գումար էր, որ «մայրիկ»-ին հսկողութեամբ գիւղին լաւագոյն եւ առատ ուտեստեղէնը կ'ունենայինք, միատեղ եկամուտ հայթայթելով գիւղացիներուն:

«Միս Պիւլը եւ «հայրիկ»-ը սովորութիւն ունէին, մէկը ճաշէն առաջ, միւսը՝ ետք գոհու-

նակութեան աղօթք ընելու, եւ ճաշէն ետք հոգեւոր երգ մը կ'երգէինք: Գրեթէ բոլորս առաքելական եկեղեցւոյ զաւակներ էինք, սակայն նկատեցինք, որ երգերը մեր ազգային յեղափոխական երգերուն եղանակով եւ թրքերէն բառերով կազմուած էին: Երբ Միս Պիւլ հարցըներ թէ՛ ո՞ր երգը կ'ուզէինք երգել՝ մենք ուրախութեամբ կ'երգէինք յեղափոխական երգերը հարազատ հայերէն բառերով:

«Չես գիտեր, ո՞ր ապաշխարած հայը այդ յեղափոխական երգերուն թրքերէն հոգեւոր բառեր յարմարեցուցած էր: Երգերէն կը յիշեմ «Կարկուտ տեղաց Խանասորայ դաշտումը», որ թարգմանած էին «Էյ կիւնահքեար ըտ էյլէմէ տավէթի...», որ կը նշանակէ «Ով մեղաւոր, մի մերժեր հրաւերը...» եւ «Ծագեց արեւ ազատութեան», «Ով որ քաջ է ի՞նչ կը սպասէ» եւ այլն: Այդ օրերուն, թուրքին վայրագութեան ականատես, ջարդէն վերապրած պատանիներուս համար նուիրական դարձած էին մեր քաջարի եւ վրէժխնդիր յեղափոխականներուն նուիրուած երգերը:

Նշեալ ուղեւորութեան «Կուկըլ» քարտեզը եւ օդային հեռաւորութիւնները

«Օրական երեք անգամ մեր տուներէն՝ «ճաշարանէն» տարածուող ազգային յեղափոխական երգերը կ'ոգեւորէին Նաեւ Ամառնոսի գիւղերէն տարագրուած Աթըզի մեր գիւղացիները: Անգամ մը «հայրիկ»-ը շատ անհանգստացած՝ բողոքեց Միս Պիւլին ըսելով. «Միս Պիւլ, այս պատանիները աղտոտ բառերով կ'երգեն մեր հոգեւոր երգերը»: Յագիւ խօսքը անարտած՝ «Մայրիկ»-ը խիստ յանդիմանական ոճով սաստեց զայն ըսելով. «Չհամարձակի՛ս անգամ մը եւս «աղտոտ» որակել մեր ազգային երգերուն բառերը: Ես մի՛այն կ'ուզեմ մեր տղոց եւ աղջկանց ուրախ եւ զուարթ ծայները լսել»:

««Յայրիկ»-ը անակնկալի մատնուած լռեց, իսկ Միս Պիւլ հարցական նայուածք մը ուղղեց «մայրիկ»-ին, բայց «մայրիկ»-ին անընկճելի նայուածքէն կարծես պարտուած, մեզի դառնալով ըսաւ. «Երգեցէ՛ք տղաք, ինչ բառերով, որ կ'ուզեք»: «Յայրիկ»-ը երիտասարդ տարիքին ապաշխարած եւ գերմանացի միսիոնարներու քով պաշտօնավարած ըլլա-

լուն, գերմաներէն սորված էր եւ ընտանեօք արքային փրկուած: Ան յաճախ Միս Պիւլին հետ գերմաներէն կը խօսեր, անախորժ տպաւորութիւն ստեղծելով մեր, եւ յատկապէս «մայրիկին» վրայ: Այսպիսի խօսակցութենէ մը ետք Միս Պիւլ «մայրիկ»-ին ուղղելով նայուածքը, բոլորիս առջեւ ըսաւ. «Մայրիկ, կը նկատեմ, որ տղադ շատ ազդուած է քրմիթեճիներէն (յեղափոխականներէն)...

««Մայրիկ»-ը շնորհալի ժպիտով մը պատասխանեց. «Սիրելի Միս Պիւլ, մեր քրմիթեճիները կը հետեւին Յիսուս Զրիստոսի տուած «Բարի հովիւ»-ի օրինակին, որով անոնք իրենց ոչխարները գայլերուն դէմ պաշտպանելու համար իրենց կեանքն իսկ զոհելու պատրաստ են»: Միս Պիւլ անակնկալի եկած, զգացիք որ պարտուած՝ մօտեցաւ մօրս եւ աղերսանքով ըսաւ. «Կը զգամ որ քեզ վշտացուցի այս անտեղի դիտողութիւնով, ներողութիւն կը խնդրեմ քեզմէ եւ Գրիգորէն, որուն գաւակիս պէս կը սիրեմ»:

«Երկու շաբաթ ետք, արդէն բոլորս մարմ-

նապես զօրացած եւ կազդուրուած էինք: Միս Պիւլը սովորութիւն ըրաւ առտուները աղջիկներուն, ապա տղոց, մօտակայ մարգագետին մը տանիլ, ուր բոլորակածեւ կը նստէինք եւ ան առանձին-առանձին կը հետաքրքրուէր իւրաքանչիւրիս ընտանեկան պարագաներով, նիւթական վիճակով եւ ապրելակերպով: Գրեթէ բոլորս որք եւ այրիներու զաւակներ էինք եւ տան եկամուտը մայրերը կը հոգային: Միս Պիւլ ուշի ուշով մտիկ կ'ըներ կարծես զգալով իւրաքանչիւրիս տառապանքը իր վրայ: Մարդասէր, ազնիւ, բարի եւ զգայուն էր:

«Միս Պիւլ երեք շաբաթ մեր հետ մնալէ ետք վերադարձաւ իր երկիրը, խոստանալով ամրան վերջաւորութեան, Յալէպ վերադառնալնէս առաջ, կրկին մեզի միանալ: Շուտով անոր փոխարինեց երիտասարդ եւ անփորձ, նորեկ միսիոնարուհի մը, որ «մայրիկ»-ին՝ առանձինը ամայի եւ հեռու վայրեր չերթալու խրատը մտիկ չընելով պիտի համտեսեր թուրքին վայրագութիւնը...

Տարիներ ետք,

... «1930-ին Պէյրութ հաստատուելով, Միս Պիւլին հրաժեշտ տուած էի:

«Ահա 1944-ի գարնան իրիկուն մը ժամը 8:00-ի շուրջ, երբ Լեռնալիբանանի Սուք Էլ Ղարպ գիւղէն ամարանոց տուն մը վարձելէ ետք վարձակառքով Պէյրութ կը վերադառնայի, դէպի Ալէյ տանող ճամբուն կեսին, ձախ կողմի անտառային ճամբէ մը կին մը դուրս եկաւ ձեռքերը շարժելով: Նախախնամութեան ինչ կարգադրութիւն... Միս Պիւլն էր ան:

«Ամիջապէս կեցուցի ինքնաշարժը եւ դուռը բանալով ըսի. «Յրամմեցէք Միս Պիւլ, ո՞ր կ'ուզէք հասցնեմ ձեզի»: Չարմացած ու քննող նայուածքով ներս մտաւ եւ ըսաւ. «Պէյրութ կ'ուզեմ երթալ պարոն, իսկ դուք ինչպէ՞ս կը ճանչնաք զիս»: Վարորդէն խնդրեցի ներքին լոյսը վառել, սակայն նորէն զիս չճանչցաւ, քանի որ հիմա յաղթանդամ ու կայտառ, ներկայանալի արտաքինով, բարեկեցիկ ընտանիքի տեր էի, իր ճանչցած տխուր ու կմախքացած խլեակը չէի. որոշեցի անակնկալը առ այժմ պահել:

«Ինք կ'ուզէր հայկական կուրանոցը երթալ, սակայն դժուարաւ համոզեցի, որ նախ քանի մը վայրկեան Էշրէֆիէի մեր տունը

հանդիպինք: Բարձրացանք երրորդ յարկ, դուռը զարկի եւ ահա «մայրիկ»-ը բացաւ դուռը...

«Կարօտով եւ յուզումով երկար ողջագուր-լեցան, իրարու անկապ հարցումներ հարցնելով,- ե՞րբ եկար Պէյրութ,- այս տունը որո՞ն է,- որքա՞ն պիտի մնաս հոս,- այս երիտասարդը ո՞վ է,- այս ի՞նչ ուրախութիւն է,- քանի՞ տարի է զիրար չենք տեսած եւ այլն... Միս Պիւլ մտահոգ կը հարցնէ. «Ո՞ր է Գրիգորը ի՞նչու իր մասին չես խօսիր»: «Այդ պահուն սենեակս գացի եւ տիկնոջս ու մէկ տարեկան տղուս հետ վերադառնալով ըսի. «Ես Գրիգորն եմ, այս իմ կինս է եւ առաջին մանչ զաւակս ու այս իմ տունս»: Միս Պիւլ անսահման ուրախութեամբ համբուրեց բոլորիս եւ ըսաւ, որ երկու շաբաթ Պէյրութ պիտի մնար եւ շատ կը փափաքէր, որ մեր մօտ անցներ այդ ժամանակը: Այդպէս ալ եղաւ ու իր երկու միսիոնար ընկերուհիները նաեւ կուրանոցէն մեր քով բերի: Աւարտին՝ Միս Պիւլ յայտնեց, որ երկար ատեն է այսքան ուրախ եւ առանց պարտականութեան ժամանակ չէր անցուցած, իսկական արձակուրդ մը իր հարագատներուն քով՝ իր սանին եւ գործակիցին տունը»:

ՅԱՐՈՒԹ ՉԵՔԻՃԵԱՆ

31 մարտ 2019

(1) *Վարդան Ռուբէնի Գրիգորեան՝ 1929, հայ պատմաբան, պատմական գիտութիւններու դոկտոր: Յեղինակ՝ «Յայրութեանը նուիրուած կեանք. Էստոնուհի Յետուիկ Պիւլի հայանպաստ գործունեութիւնը Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջ (1911-1951), Երեւան, 1996:*

[https://hy.wikipedia.org/wiki/Վարդան-Գրիգորեան-\(պատմաբան\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Վարդան-Գրիգորեան-(պատմաբան))

(2) <https://www.haypost.am/en/1485434661>

(3) <https://hy.wikipedia.org/wiki/Աննա-Յետուիկ-Պիւլ>:

(4) «Վերջին Աղօթքը» տեսանիւթը պատրաստուած Յայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակի պետական յանձնաժողովի աջակցութեամբ: Ֆիլմի 13:00-13:40 վայրկեաններուն կը նշուի Գրիգոր Չեքիճեանի վկայութեան մասին, թէն:

<https://www.youtube.com/watch?v=FwezKMRT8I0>

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԻՆՉՊԷ՞Ս ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ Է ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Թուրքիոյ մէջ պատմութեան դասագիրքերը պատրաստուած են ազգային կրթութեան նախարարութեան պատմաբաններու խորհուրդի կոմիտէին կողմէ: Զետեւաբար, այդ դասագիրքերուն բովանդակութիւնը գրաքննութեան կ'ենթարկուի: Սակայն ուսումնասիրելով այս դասագիրքերը կը տեսնենք ոչ միայն անհիմն պատմական սխալներ, այլ նաեւ ժխտողական եւ ատելութեան քաղաքականութեան դրսեւորումներ: Զոս է, որ թուրք երիտասարդը կը կազմուի, եւ հոս է, որ հակահայկականութեան պտուղները կը տարածուին: Այս ուսումնասիրութեամբ կ'ուզեմ անդրադառնալ Զայկական հարցին շուրջ նախակրթարանի, միջնակարգի եւ երկրորդական կարգերու դասագիրքերուն բովանդակութեան:

ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐԸ

Դասագիրքը երկար կ'անդրադառնայ Աթաթուրքի իրագործած գործերուն ու հանրապետութեան գաղափարներուն եւ որոշ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Զայկական հարցին մասին:

Դասագիրքը կ'անդրադառնայ Թուրքիոյ դէմ արտաքին վտանգներուն: Ըստ բովանդակութեան, հայկական կուսակցութիւնները վտանգ կը սպառնային Թուրքիոյ տարածքային ամբողջականութեան եւ անոնք կը հե-

տապնդէին կայսերապաշտական ու անշատողական նպատակներ: Դասագիրքը հարց կու տայ աշակերտներուն, թէ ինչպէ՞ս կրնան դէմ դնել հայկական պնդումներուն եւ մասնաւորապէս հողային պահանջին: Դասագիրքը նաեւ կոչ կ'ուղղէ աշակերտներուն, որ միշտ զգօս մնան այս վտանգին դէմ, որովհետեւ հայերը միշտ ալ պիտի ուզեն պառակտել երկիրը:

Այս բոլորը կարդալով արդէն իսկ թուրք աշակերտը ատելութեամբ կը մօտենայ հայերուն, եւ հոս է, որ հակահայ զգացումը կը դրսեւորուի: Չարմանալի չէր, որ երիտասարդ մըն էր Զրանդ Տինքը սպաննողը, որովհետեւ փոքր տարիքէն արդէն իսկ կառավարութիւնը կը հիմնաւորէ հայերուն նկատմամբ թշնամութիւնը:

ՄԻՋՆԱԿԱՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐԸ

Դասագիրքը որոշ անհիմն տեղեկութիւն-

ներ կու տայ աշակերտներուն: Օրինակ, ըստ գիրքին, Յնչակեան կուսակցութիւնը հիմնուած է 1877-ին, պատրիարք «Չաւեն Էֆենտի»-ի կողմէ, սակայն հոս ո՛չ միայն հիմնադրութեան թուականի սխալ կայ, այլ նաեւ հիմնադիրին անունը, որովհետեւ 1887-ին կուսակցութեան հիմնադրութեան ժամանակ Չաւեն պատրիարքը տակաւին 9 տարեկան էր:

Դասագիրքը նաեւ կ'անդրադառնայ «1915-ի դէպքերուն»՝ ըսելով, որ «հնչակ եւ դաշնակ ահաբեկիչները ռուսերուն հետ համագործակցելով ապստամբութիւններ կազմակերպեցին Անատոլուի մէջ եւ սպաննեցին բազմահազար իսլամներ, որոնց մէջ կիներ, ծերունիներ եւ երեխաներ: Մինչ Օսմանցի թուրք զինուորը կը կռուեր այլ ճակատներու վրայ՝ արտաքին թշնամիին դէմ, ներքին թշնամին կը հարուածեր զայն: Հայերը կը լրտեսէին եւ գէնք կը փոխադրէին: Այս պատճառով կառավարութիւնը որոշեց հայ բնակչութիւնը ապահով վայրեր ուղարկել եւ ապա հաշուեյարդար տեսնել ահաբեկիչներուն հետ կայսրութեան արեւելեան շրջաններուն մէջ: Դասագիրքը կը նշէ, որ նաեւ Համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք թրքական կառավարութիւնը ամէն ջանք թափեց հոգալու հայ գաղթականներուն վերադարձը:

**ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐԵՐԸ**

Երկրորդական կարգերու գիրքերը կ'արժարծեն Օսմանեան կայսրութեան ստեղծումէն մինչեւ հանրապետութեան հիմնադրութեան ժամանակաշրջանը: Այստեղ է, որ Հայկական հարցը մանրամասնութեամբ կը քննարկուի՝ այդ միջոցով աշակերտներուն ուղեղալուացումը կատարելով:

Դասագիրքը կ'անդրադառնայ 1877-1878 թուականներու ռուս-թրքական պատերազմներուն եւ կը նշէ, որ հայերը ապստամբու-

թիւններ կազմակերպեցին եւ ռուսական բաւական միասնալով յարձակեցան իսլամներուն վրայ: Այս պատճառով Օսմանեան կայսրութիւնը պարտուեցաւ եւ զինադադար պահանջեց: Սակայն հետաքրքրական է, որ պատմաբանները ոչ մէկ ճիգ թափած են ուսումնասիրելու հայկական ֆետայական շարժումը: Այդ ժամանակաշրջանին տակաւին ոչ մէկ հայկական կուսակցութիւն կամ զինեալ խմբաւորում հիմնուած էր:

Շատ քիչ տեղեկութիւններ կը գտնենք 1890-ականներու համիտեան ջարդերուն մասին: Ըստ դասագիրքին, հայկական կուսակցութիւնները ապստամբութիւններ կազմակերպեցին Սասունի եւ մօտակայ շրջաններուն մէջ, մերժեցին տուրք վճարել պետութեան եւ յարձակեցան «անմեղ իսլամ բնակչութեան վրայ»: Հետեւաբար, կառավարութիւնը քայլերու դիմեց: Ոչ մէկ ակնարկ կայ Համիտիէ զօրագունդերուն գործունեութեան մասին:

Ատանայի ջարդերուն կապակցութեամբ դասագիրքը կը նշէ, որ հայերը ըմբոստացան եւ յարձակեցան իսլամներուն վրայ: Հետաքրքրական է, որ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ Երիտթուրք-ՀՅԴ դաշինքին մասին, հետեւաբար կը ստեղծուի հիմնական հարցադրումը, թէ հայութիւնը ինչպէ՞ս կրնար ըմբոստանալ, երբ ան սուլթանին տապալման կողմնակից

եր: Ատանայի ողբերգությունը պետք է որակել հակայեղափոխական արարք սուլթանի համակիրներուն կողմէ, որոնց կողքին կանգնած էր նաեւ Երիտթուրքերու շարժումը:

Յեղասպանութեան նիւթով բազմաթիւ յօդուածներ եւ «ուսումնասիրություններ» կան պատմութեան դասագիրքին մէջ: Ըստ դասագիրքին, հայերը սպասեցին յարմար առիթին կազմակերպելու ժողովրդային ապստամբութիւն մը եւ ստեղծելու անկախ պետութիւն մը Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան շրջաններուն մէջ: Հայերը գիտնալով, որ մեծամասնութիւն չեն, դաշնակցեցան ռուսներուն հետ՝ ջարդեր կազմակերպելու տեղացի իսլամ բնակչութեան դէմ: Ռուսական բանակը հասնելով Էրզրում, Երզնկա, Մուշ եւ Պիթիս, գրգռեց հայերը իսլամներուն դէմ: Սակայն հետաքրքրական է, որ երբ ռուսական բանակը ապրիլ 1916-ին հասաւ նշեալ շրջանները, արդէն իսկ տեղահանութիւնը աւարտած էր,

եւ անոնք պարպուած էին հայեր: Դասագիրքը նաեւ կը նշէ, որ երբ օսմանեան բանակը «կենաց-մահու պատերազմ կը մղեր Կալիփոլիի մէջ, հայերը բանակին կռնակէն կը դաշունահարէին եւ դաւաճանելով կը գործակցէին ռուսներուն հետ»: Ըստ դասագիրքին, հայ ֆետայիները կը թալանէին իսլամներուն գաւառները եւ կը յարձակէին թուրք գաղթականներուն վրայ: Այս բոլորին պատճառով կառավարու-

թիւնը Ապրիլ 24-ին հրամայեց փակել հայկական բոլոր հաստատութիւնները, ձերբակալել ղեկավարները եւ հայ բնակչութիւնը տեղափոխել «աւելի ապահով վայրեր, որպէսզի փրկէ զայն հայ ֆետայիներու արկածախնդրություններէն եւ վրէժէն»: Դասագիրքին համաձայն, այդ ժամանակաշրջանին միայն հայերը տեղափոխուեցան, իսկ այլ համայնքներ չվնասուեցան: Իսկ տեղահանման ժամանակաշրջանին «մօտ 30.000 հայեր սովահար եղան եւ շատերը սպաննուեցան հայ ֆետայիներուն կողմէ»: Նոյն ժամանակաշրջանին 600.000 թուրքեր սպաննուեցան եւ 500.000 ուրիշներ տեղահան եղան հայկական գինեալ խմբաւորումներուն կողմէ: Իբրեւ վերջաբան գիրքը կը հաստատէ, որ պատերազմէն ետք բազմաթիւ հայեր վերադարձան եւ վերատիրացան իրենց գոյքերուն:

ՉԻՆԵԱԼ ՊԱՅՔԱՐԸ, ՍՓԻՒՌԸ ԵՒ ՉՈՐՍ «Թ»-ԵՐԸ

Դասագիրքին համաձայն, 1975-1985-ի գինեալ պայքարը այլ փաստ մըն է, թէ ինչպէ՛ս հայկական սփիւռքը եւ կազմակերպությունները ահաբեկչութեան ոճը կ'օգտագործեն՝ լուծելու համար իրենց հարցը թրքական պետութեան հետ: Դասագիրքը կը յիշէ անունները դիւանագետներու եւ կարգ մը թուրք քաղաքացիներու, որոնք զոհ գացին այդ ժամա-

նակաշրջանի զինեալ գործողութիւններուն: Ըստ թրքական կողմին, հայկական կազմակերպութիւնները կը հետապնդէին այլ մեծ պետութիւններու քաղաքականութիւնը եւ քրտական աշխատաւորական կուսակցութեան հետ միասնաբար կը փորձէին հարուածել Թուրքիոյ տարածքային ամբողջականութիւնը:

Չորս «Թ»-երը թրքերէնով՝ «Թանըըըմ, Թանընմա, Թազմինաթ, Թոփրաք» (հանրականութիւն, ճանաչում, հատուցում, հող): Ըստ պատմութեան դասագիրքերուն, թուրք երիտասարդը պետք է պայքարի այս չորս «Թ»-երուն դէմ, որպէսզի հակադարձէ Հայոց ցեղասպանութեան պնդումներուն, որոնց նպատակն է «բաժնել Թուրքիան» եւ «քանդումի տանիլ զայն»:

ԵՆՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Դասագիրքերուն մէջ հայ տարրը միշտ ալ ներկայացուած է իբրեւ պատերազմ իրահրող, թշնամի եւ գործակալ: Հայերը սպանութիւններ կատարած են իսլամ բնակչութեան նկատմամբ եւ դաւաճանած են իրենց «հայրենիքին»՝ այլ կայսրութիւններու հետ գործակցելով: Հայը նաեւ կը ներկայանայ իբրեւ վտանգ՝ Թուրքիոյ ապահովութեան դէմ: Անշուշտ այս բոլորը ո՛չ միայն անհիմն եւ պատմական կեղծիքներ են, սակայն նաեւ Պոլսոյ մէջ բազմաթիւ հայ աշակերտներ ստիպուած են այս դասագիրքերը գործածել եւ դասարաններուն մէջ խայտառակուիլ թուրք աշակերտներու կամ ուսուցիչներու կողմէ: Հոս է, որ պոլսահայու ինքնութիւնը կը քանդուի եւ կ'արժեզրկուի: Անոնք կը տեսնուին իբրեւ դաւաճան եւ գործակալ:

Թրքական ընկերութեան մէջ հակահայկականութեան դրսեւորումը կը սկսի դպրոցէն եւ կը սնանի տարիներու ընդմէջէն: Այս բոլորը գիտնալով կրնանք այն եզրակացութեան յանգիլ, որ թուրքը նոյնպէս զոհ է թրքական պետութեան ժխտողական քաղաքականութեան, ան գործիք է պետական շահերը տարածելու: Սակայն հակառակ այս բոլորին, գոնէ Հրանդ Տիկի սպանութենէն ետք, համալսարաններուն մէջ քննական ձեւով քննարկը-լեցաւ Հայկական հարցը, եւ բազմաթիւ ու-

սանողներ ու դասախօսներ բացայայտօրէն մերժեցին պետական պարտադրուած կարծիքը՝ ընդունելով Ցեղասպանութիւն: Քաջ գիտակցելով այս բոլորին՝ կարելոր է մեզի համար ուսումնասիրել թուրքի մը հոգեբանութիւնը եւ գիտնալ, որ ինչպէս որ մենք Ցեղասպանութեան եւ տեղահանութեան զոհը դարձանք, անոնք ալ պետութեան կողմէ տարածուած ատելութեան եւ կեղծիքի զոհը դարձան:

ԵՂԻԱ ԹԱՇԵՆԱՆ
Yeghia.tash@gmail.com

Օգտագործուած աղբիւրներ՝

- *History Education in Schools in Turkey and Armenia; A Critique and Alternatives, June 2017, <http://caucasusedition.net/wp-content/uploads/2017/06/Tarih-Vakfi-and-Imagine-Final-Papers-June-20.pdf>*

- *Jennifer M. Dixon, Education and National Narratives: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey, International Journal for Education Law and Policy, 2010, 10, 1-10, http://www.academia.edu/11592097/Education_and_National_Narratives_Changing_Representations_of_the_Armenian_Genocide_in_History_Textbooks_in_Turkey_The_International_Journal_for_Education_Law_and_Policy_2010_pp._103_26*

- *Uzay Bulut, Turkey's Genocide Denial: Four Narratives, Armenian Weekly, 8/9/2017, <https://armenianweekly.com/2017/09/08/turkeys-genocide-denial-four-narratives/>*

- *Taner Akcam, Textbooks and the Armenian Genocide in Turkey: Heading Towards 2015, Armenian Weekly, December 4, 2014, <https://armenianweekly.com/2014/12/04/textbooks/>*

- *Turkish Textbooks: «Christians are instruments of hostile forces», 19/9/2014, <http://orthochristian.com/73793.html>*

- *Yildiz Deveci Bozkus, Armenians in Turkish History Course Books: From the Ottoman Empire Until Today, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/en/armenians-in-turkish-history-course-books-from-the-ottoman-empire-until-today/>*

ԹՔՆԵ՛ՆՔ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԲԼԼԱԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿԻՆ

Ապրիլ 24-ը... Յիշատակ, յարգանքի տուրք, ծաղկեպսակ, պատարագ, քայլարշաւ, բջիջային հեռաձայնով նկարահանում եւ ընկերային ցանցերուն մէջ տեղադրում... յետոյ ի՞նչ:

Մեզի է այդ հարցումը, սիրելի՛ երիտասարդներ: Կրթուած երիտասարդներ՝, բարձրագոյն վկայակալաց տեր երիտասարդներ՝, գործի ասպարէզին մէջ մեծ յաջողութիւններ գտած երիտասարդներ՝, այսօրուան աշխարհակարգին ծանօթ եւ քաղաքական օրէնքներէն եւ խաղերէն տեղեակ երիտասարդներ:

Տեր Զօրի արիւնները չորցած չէ՛ն, չեն կրնար չորնալ, մոռցանք այդ մասին, ամօ՛թ է մեզի: Ամօթ է մեզի, որ աշխարհի պատրանքներէն տարուելով եւ սուտերուն մէջ թմրած խաբուեցանք, յանձնուեցանք, նահատակաց սուրբ արիւնով գրուած կտակը անտեսելով մերժեցինք նախորդ սերունդներէն մեզի ժառանգ մնացած պայքարը՝ պատճառաբանելով, որ զէնքի ժամանակը անցած է եւ երկխօսութեան ու դիւանագիտութեան ժամանակաշրջանը եկած է:

Բայց մոռցանք հրազէնային զէնքերէն վեր եղող, գաղափարական զէնքերուն մասին, որոնք այսօր գրադարաններուն մէջ փոշիներուն տակ թաղուած են: Պայքարը գաղափարէն կը սկսի: Կը մերժենք այդ զէնքը եւ զայն ձգած երախտաւոր հսկաները, սակայն չհասկցանք, որ այդ զէնքէն խուսափելով իմաստ չունի մեր կարծեցեալ պայքարը:

Այնքան տարիներով կը ծանրանանք Յեղասպանութեան ճանաչման վրայ: Անմի՛տ

ենք մենք, իսելա՛ն ենք տղաք, ճանաչումը շատոնց եղաւ, իսկ մենք մեր անդադար պոռալէն կուրացած, կը շարունակենք մեր ջանքերը ի գործ դնել ճանչցուածը նորէն ճանչցնել տալու համար, ճիշդ այդպէս եթէ խափշիկը պիտի գոռայ եւ փորձէ ապացուցել, որ իր մաշկին գոյնը սեւ է: Ո՛ր է հատուցումը, ո՛ր է խլուածին եւ կողոպտուածին վերադարձը:

Կրնայ պատահիլ, որ վաղը Թուրքիա եւ զայն հովանաւորողները ըսեն. «Լաւ, կը ճանչնանք Յեղասպանութիւնը, հանգստացէք միայն, հայեր: Ի՞նչ պիտի ընենք, բաւարարուի՞նք, դարձեալ միամիտ անմիտներու պէս շնորհակալութիւն պիտի ըսե՞նք վեհանձն քաղաքակիրթ աշխարհին, որ արդա-

րութիւնը վերականգնեց: Ի՛նչ արդարութիւն, արդարութիւնը կ'ըլլայ, երբ հայը Մշոյ դաշտերը վարէ, Վանի պարտեզները մշակէ, Սասնոյ ջուրերէն խմէ: Ատկէ գատ ուրիշ արդարութիւն չկայ եւ չի կրնար ըլլալ:

Բոլորս գիտենք եւ աշխարհը գիտէ, որ Սելըը Հայոց ցեղասպանութիւնը ճանչցաւ, թերեւս ալ «ցեղասպանութիւն» եզրը չօգտագործեց, սակայն փաստօրէն ճանչցաւ այդ մեծագոյն կոտորածը եւ հատուցումը սահմանեց՝ հայոց պետութեան սահմանները գծելով: Բայց մենք ինչպէս միշտ, առարկայական հայեացքով չդիտելով իրականութիւնը, չկրցանք աւարտին հասցնել հատուցումը եւ թափ տուած ենք Ցեղասպանութեան ճանաչման աշխատանքներուն: Հազար անգամ ըսինք եւ կը շարունակենք կրկնել, որ ուրիշէն մեզի ֆայտա (օգուտ) չկայ... բայց նորէն ուրիշին կը յանձնենք մեր ճակատագիրը: Ե՞րբ պիտի հասկնանք, որ ո՛չ յառաջադէմ Ամերիկան, ո՛չ քաղաքակիրթ Եւրոպան, ո՛չ ալ բարեկամ Ռուսիան կրնար լուծել մեր Դատը:

Աւելի՛ն. ոչ թէ չեն կրնար, այլ չեն ուզեր եւ կամակոր են իրենց կեցուածքին մէջ: Միամտաբար կ'ուրախանանք երբ այս կամ այն նահանգներ, քաղաքներ կամ քաղաքապետարաններ ազնուական քայլ կ'առնեն եւ կը ճանչնան անհերքելի փաստը, Մեծագոյն շարժը, Հայոց ցեղասպանութիւնը: Մեր նախնեաց արիւնը եւ կորսուած հողերը շատոնց շահագործման առարկաներ կամ առեւտրական սակարկութիւններ դարձան հանրային կարծիքին համար, քաղաքական լծակներ՝ Թուրքիոյ վրայ ճնշում բանեցնելու եւ հայնապաստ կեցուածք դրսեւորելու:

Պահ մը մտածեցինք թէ ինչո՞ւ հրեաներու Ողջակիզումը անմիջապէս ընդունուեցաւ, դատապարտուեցաւ եւ հատուցուեցաւ, իսկ մենք արդէն երկրորդ դարն է, որ կ'աղաղակենք մեծագոյն անարդարութեան մասին, մուրացկաններու պէս կը դեգերինք ատեանէ ատեան, պատմելով մեր ցաւին մասին սակայն ականջ տուող չկայ: Ո՛չ կարեկցանք պետք է աղաչենք, այլ իրաւունքը պահանջենք: Վստահաբար, աշխարհը չ'ուզեր, որ արդարութիւնն եւ ճշմարտութիւնը իրենց արժանի տեղը գրաւեն եւ հատուցուի հայ ժողովուրդին իրաւունքը: Չշփոթենք, ոչ թէ հասա-

րակութիւնը, այլ աշխարհի կառավարութիւններ դէմ են իրաւունքին, դէմ են արդարութեան:

Մեր պայքարը ուրեմն աշխարհի դէմ է, սիրելի երիտասարդներ, այն աշխարհին, որ հրապարակայնօրէն իբրեւ թէ մեր ցաւը կը կիսէ եւ մեր կողքին կը կանգնի: 1970-ական թուականներուն մեր աննման տղաքը ցոյց տուին, որ մեր Դատը մեր ձեռքերուն մէջ է, իրենց ընթացքով, իրենց գաղափարական ուժով եւ յանդուգն քայլերով հետապնդեցին Ցեղասպանութեան ճանաչումը եւ ստիպեցին, որ աշխարհը հաշուի նստի անիրաւուած ազգի մը հետ: Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ (ՀՅԱՄ) եւ Հայ Ցեղափոխական Բանակ (ՀԶԲ) ահաւոր անուններ դարձան աշխարհի եւ մանաւանդ Թուրքիոյ համար եւ պատկառանք ներշնչած են բոլորին: Իսկ այսօ՞ր: Չենքերը իջեցուցինք, դիւանագետներու պատմունճաններ հագուեցանք եւ մեր տղոց ձեռքով գերեզմանէն հանուած մեր Դատը նորէն թաղման կը դատապարտենք՝ աշխարհի քմահաճոյքին ձգելով մեր ճակատագիրը եւ այդ բոլորը այն ատեն, երբ այսօրուան սերունդս կոչուած ենք հատուցումը հետապնդելու:

Սակայն մեր միամտութեան վրայ նաեւ ուրիշ խնդիր մը կ'աւելնայ. հայաթափման խնդիրը, ոչ միայն գաղութապէս, այլ մանաւանդ գաղափարապէս: Ո՞ւր հասանք, սիրելի երիտասարդներ: Ո՞ւր է մեր արժանապատւութիւնը: Գաղութներուն մէջ այլեւս հայերէն խօսողը կամ միութեան մը շարքերէն ներս եղողը արդէն հերոս կը համարուի: Ինչպէ՞ս դէմ պիտի դնենք «Գորշ գայլեր»-ու պէս հրոսակախումբերուն, որոնց շարքայիններու եւ համակիրներու թիւը միլիոնէ աւելի է, արդէն չեմ խօսիր մեր պապենական հողերուն վրայ ապրող թուրք եւ քիւրտ միլիոնաւոր մոլեռանդ բնակչութեան մասին:

Ինչպէ՞ս պիտի կարենանք մեր արդար իրաւունքը ձեռք ձգել, եթէ ազատութեան եւ ազատագրութեան մասին խօսող՝ Ռոստոմի եւ Միքայէլեանի լեզուէն հասկցողները օրըստօրէ կը նուագին, մինչ Թուրքիոյ մէջ կը ծաղկին եւ կը զարգանան ազգայնականութիւնն ու ազգայնամոլութիւնը: Ինչպէ՞ս կը համարձակինք «յաղթանակ» բառը արտասանել,

երբ անոր համար պայքարելու գաղափարը հանած ենք մեր մտքէն: «Փոքր ածու» ենք, կ'ըսենք:

Եթէ այդպէս է, ինչպէս մենք մեզի կ'արտօնենք բաժանարար գիծերը քաշել՝ մանաւանդ կուսակցական առումով: Հատուածական կամ կուսակցական մօտեցումները անընդունելի են Հայ դատի լուծման համար: Ասիկա թերեւս միակ խնդիրը, ուր բացարձակ համախոհութիւն եւ գերազանց գործակցութիւն պէտք է ըլլան մնայուն կերպով, ո՛չ թէ տարին անգամ մը միացեալ ապրիլեան ձեռնարկներ կազմակերպելով: Մանաւանդ գաղութներու երիտասարդներս, իւրաքանչիւրս պէտք է մենք զմեզ մէկական մասնիկներ սեպենք մեր Դատին լուծման ընդհանուր խճանկարին մէջ: Յիշենք եւ չմոռնանք, սիրելի երիտասարդներ, որ մեզի ոչ ոք պիտի օգնէ, ընդհակառակն, ամէն ձեւով պիտի կաշկանդեն եւ փորձեն մեր մէջ թաղել տալ Արեւմտեան Հայաստանը, ինչպէս որ այսօր քաջ գիտնալով Արցախի պատմութիւնը եւ իր իսկական տէրը, աշխարհը կը մերժէ արդարութեամբ վարիլ եւ ճանչնալ հայութեան օրինական իրաւունքը՝ անոր նկատմամբ:

Կ'ըսեն, որ գոյատեւելու համար անհրաժեշտ է ժամանակի հետ քայլ պահել: Սակայն այսօր, երբ համահարթեցման եւ միաձուլութեան գլանը սանձարձակ կը թաւալի աշխարհով մէկ, ժամանակի հետ քայլ պահել ըսել է հրաժարիլ մեր ինքնութենէն, մեր ազ-

գային արժէքներէն եւ անցեալէն ճառագայթող աւանդներէն:

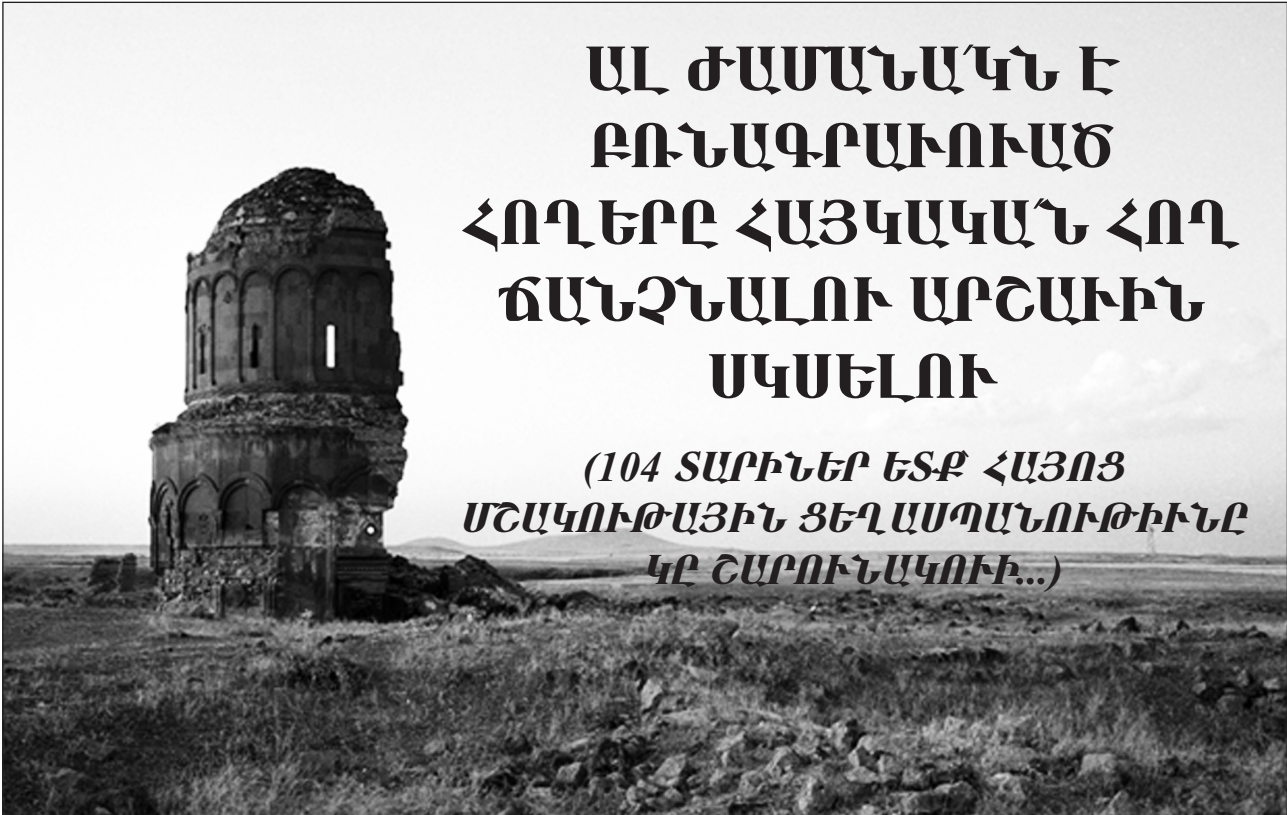
Մերժենք այդ անձնատուութիւնը, տղաք: Աւելի՛ լաւ է յետմնաց մնալ, սակայն մնալ մեր նահատակաց արեան հետ եւ տեր կանգնիլ անոնց կտակին, քան «յառաջադէմ» ըլլալով մոռնալ Տեր Զօրի արինոտ աւազները: Բա՛ւ է: Բա՛ւ է տղաք մուրալ եւ դմներ թակելով Յեղասպանութեան իրողութեան եւ արցախեան յաղթանակին ճանաչման ողորմութիւն ինդրել:

Հասկցող չկայ, օգնութեան հասնող չկայ, մեր կողքին կանգնող չկայ:

Հարիւր տարի առաջ հայ ժողովուրդը կը մորթուէր աշխարհի աչքին դիմաց եւ ձեռք երկարողը չկար, այսօր ո՞վ պիտի օգնէ: Սթափի՛նք այլեւս, սիրելի երիտասարդներ, մեր յոյսը չմսխենք անտարբեր աշխարհի վրայ, մեր գլուխները բարձր պահենք: Յանուն կորսուած մանուկներուն, յանուն պղծուած քոյրերուն եւ մայրերուն, յանուն չարչարուած ծերունիներուն, յանուն կռուի դաշտի վրայ ինկած անվեհեր դիւցազուններուն, թքնէ՛նք ստորակայութեան վրայ, թքնէ՛նք քաղաքակրթութեան եւ յառաջդիմութեան քողին տակ հրամցուած անբարոյականութեան վրայ, թքնէ՛նք պարտուողական եւ մուրացողի մեր կեցուածքին վրայ եւ դառնանք հպարտ, դառնանք ազնիւ եւ յաղթանակին ձգտող երիտասարդներ:

Մեր ներաշխարհը, սիրելի տղաք վերածենք եկեղեցւոյ, վերածենք դպրոցի եւ ակումբի: Մարզէ՛նք մենք զմեզ, թրծէ՛նք մենք զմեզ, գիտէ՛նք մենք զմեզ, ըլլայ հայկական միջավայրէն ներս թէ դուրս: Նախքան հրացան շալկելը, գաղափարական զէնքով լեցնենք մեր հոգիները: Եւ թող աշխարհը ցնցած աննման Մեր Տղոց գաղափարական ուժը եւ մարտական ոգին խթան ըլլան մեզի համար: Արթննա՛նք տղաք... եւ թքնէ՛նք անձնատուր ըլլալու առաջարկին:

ՄԵՐԺ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆ

ԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆ Է ԲՈՆԱԳՐԱԴՈՒՄԾ ՀՈՂԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂ ՃԱՆՉՆԱԼՈՒ ԱՐՇԱԻՆ ՍԿՍԵԼՈՒ

(104 ՏԱՐԻՆԵՐ ԵՏՔ ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԿՐ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ...)

Բռնագրաւուած Արեւմտահայաստանի հայկական մշակութային ժառանգութիւնը՝ բազմադարեան հազարաւոր եկեղեցիներն ու յուշակոթողները, հայկական արքայական ամրոցներն ու դամբարանները, հեթանոսական շրջանի ուխտավայրերը կը գտնուին անհետացման ու այլանդակման եզրին: Մշակութային ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի... թուրքը սանձարձակ է ու ինք կ'որոշէ հայ ժողովուրդին պատկանող բազմադարեան ժառանգութեան ճակատագիրը: Արուեստասեր ու բարեգութ երոպայան դարձեալ ձեռնածալ կը դիտէ. քաղաքական շահերու պատանդ Միացեալ Նահանգները՝ դարձեալ լուռ են:

Հազարաւոր եկեղեցիներ... մաս մը հիմնայատակ փուլ եկած, անշո՛ւշտ դիտումաւոր կերպով. մաս մը այլանդակուած ու պղծուած՝ վերածուած ախորներու կամ մզկիթներու. մաս մը անհետանալու սեմին՝ կիսաքանդ ու կիսակործան:

Խաչքարեր ու եկեղեցական նախշագարդ բարձրաքանդակներ, կամ կ'ենթարկուին գո-

ղութեան ու տեղափոխութեան, կամ կը ծախուին արուեստասերներու՝ համաշխարհային աճուրդներով, եւ կամ կ'օգտագործուին տեղական գիւղական տուներու արտագին յարդարման: Ակնյայտ օրինակ մըն է Վարազայ վանքի հարցը, որուն քանդակներն ու տաշուած քարերը կ'օգտագործուէին մզկիթի, յարակից շրջաններու տուներու, ինչպէս նաեւ ախորներու շինութեան, համաձայն «Yeni Ozgur Politika» թրքական օրաթերթին:

Հայկական ճարտարագիտութիւնն ու ճարտարապետութիւնը իւրօրինակ են. պատմութեան ընթացքին զանազան երոպայական կառոյցներ ազդուած են հայկական ճարտարապետական եւ ճարտարագիտական յատկութիւններէն: Հետեւաբար, հայկական կառոյցներն ու մանաւանդ եկեղեցիները, որ ունին հարիւրաւոր տարիներու պատմութիւն եւ ճարտարագիտական հաւասարակշռութեան յատուկ բնոյթ, դիւրին-դիւրին փուլ չեն գար... սակայն ինչո՞ւ այսօր հայկական եկեղեցիներու մեծամասնութիւնը կամ փուլ եկած է եւ կամ կը գտնուի կիսակործան

վիճակի մեջ: Տրամաբանութիւնը հետեւեալն է՝ յետցեղասպանութեան, եւ մինչեւ օրս, թուրք աւագակախումբեր, ոսկի ու այլ գանձեր գտնելու յոյսերով, կը շարունակեն «պեղել» հայկական կառոյցներու յատակը, պարպելով անոնց ենթահողը ու հետեւաբար՝ խաղալով անոնց ճարտարագիտական չափանիշերով ու հաւասարակշռութեամբ:

Ոմանք, այսինքն թուրքերը, բոլոր այդ կառոյցներու փլուզումը կ'ենթադրեն եկրաշարժի արդիւնք: Այո՛, երբ կառոյցները կորսնցնեն իրենց հաւասարակշռութիւնը պեղումներու կամ պեղումներու ժամանակ օգտագործուած պայթիւններու պատճառով, եթէ քանի մը ամսուան ընթացքին փուլ չգան, ապա բնա-

կան է որ ամենէն թեթեւ երկրաշարժի մը պատճառով գետնի հաւասար ըլլան:

Սակայն այս բոլոր թրքական պատճառաբանութիւնները այդ կառոյցները հայկականօրէն չվերանորոգելը կամ իրաւատիրոջ չվերադարձնելը չեն արդարացներ: Կը կատարուին որոշ վերանորոգումներ, սակայն զուգահեռ կը կատարուին նաեւ կառոյցներու պատմական իրականութեանց խեղաթիւրում, զանոնք ներկայացնելով որպէս բիւզանդական, վրացական կամ նոյնիսկ թրքական կառոյցներ՝ անհետացնելու համար այդ հողերու հայկականութիւնը փաստող վերջին «ականատեսը»՝ «Եկեղեցին հայկական»-ը, որ մեր պապերը «Յողեն գայն քար առ քար հանեցին

Եւ երկինքէն իջուցին գայն ձող առ ձող, ամպ առ ամպ

Ու թաղուեցան անոր մէջ հանդարտութեամբ, հեզութեամբ... »:

Ամէն օր ու ամէն վայրկեան կը շարունակուի Հայոց մշակութային ցեղասպանութիւնը... Եւ պիտի շարունակուի, որովհետեւ այդ բոլորը տակաւին կը գտնուին բռնապետ թուրքի հովանիին ներքեւ, բռնաբարուած հայկական հողերուն վրայ: Մշակութային ցեղասպանութիւնը կը կասեցուի միայն այն

ատեն, երբ զանոնք վերադարձուին իրենց իրաւատիրոջ, իրենց արդար ժառանգորդին:

Անդրադառնալով մշակութային ժառանգութեան կարելորութեան, ԵՈՒՆԵՍԿՕ-ի նախկին գլխաւոր տնօրէն Պոքոլա յայտարարած է՝

«Մշակութային ժառանգութեան կանխամտածուած ոչնչացումը, ոչ միայն կ'ազդէ ժողովուրդներու պատմական ինքնութեան վրայ, այլեւ առիթ կու տայ աղանդաւորական վայրագութեան եւ կը խոչըն-

դոտ է յետճակատամային խաղաղութան վերականգնման: ԵՈՒՆԵՍԿՕ-ն եւ Միջազգային քրեական Դատարանը (International Criminal Court) պետք է ամրապնդեն իրենց համագործակցութիւնը մշակութային արժէքներու պաշտպանութեան համար... քանի որ սա մարդասիրական եւ անվտանգութեան հրամայական է»:

Հետեւաբար, ալ ժամանակն է համազգային, աշխարհասփիւռ հայութեան, հայ եկեղեցւոյ ու հայ կուսակցութիւններուն անունով դատ բանալու, Մարդկային Իրաւանց Դատարանի, Միջազգային քրեական Դատարանի ու ԵՈՒՆԵՍԿՕ-ի մօտ՝ շրջանցելով թրքական սահմանադրական դատարանը, քանզի հայ ժողովուրդը պետք չէ՛ ճանչնայ այսօրուան Թուրքիան, պետք չէ՛ ճանչնայ անոր անկախութիւնն ու հողային տարածքներու միասնականութիւնը, որովհետեւ «Թուրքիա» կոչւած ապօրինի տարածքը հիմնուած է ազգերէ բռնի՝ ոճրագործութեան, ցեղասպանութեան ու ջարդերու ճամբով խլուած հողերու վրայ, հողեր, որոնք ունին տէ՛ր ու տիրակա՛լ: Պետք է դատական հայց յարուցել՝ պահանջելով հայոց պատմական հայրենիքը, հայոց բռնազաւթուած մշակութային ժառանգութիւնը, մշակութային ցեղասպանութեան ու մէկուկէս միլիոն նահատակներու արեան անգին հատուցումը... Անկարելի բան չկա՛յ. կա՛յ իրաւունք, կա՛յ պատմութիւն, կա՛ն փաստաթուղթեր ու տակաւին կա՛ն այդ հողերուն հայկականութիւնը փաստող հայկական կանգուն թէ կիսաքանդ յուշարձաններ: Յիշելը կարելոր է, յիշեցնելն ալ կարելոր է, սակայն պահանջատիրութիւնն է կարելորագոյնը:

Հարիւր եւ չորս տարիներ անցան, եւ միայն քանի մը տարի առաջ, շնորհիւ Մեծի

Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Արամ Ա. վեհափառին, բացուեցաւ առաջին ու միա՛կ պահանջատիրական դատը, որ սակայն կը պահանջէ միայն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սիսի պատմական կաթողիկոսարանը, եկեղեցին ու տարածքը: Այս մէկը, ինչպէս Վեհափա-

ռը ըսաւ, պահանջատիրութեան առաջին օղակն է. սակայն անոր զուգահեռ պետք է բացուին ազգապատկան կալուածներու՝ տուն, դպրոց, գործարան, հող, այգի, գերեզման ու մշակութային ժառանգութեան՝ եկեղեցի, ամրոց, դամբարան... ու Ուիլսընեան Հայաստանը պահանջող դատ՝ Արեւմտահայաստանի Դատ:

Ալ ժամանակն է բռնագրաւուած հողերը՝ հայկական հող ճանչնալու արշաւին սկսելու:

«Նահատակներու Կտակն Էր»՝ պահանջատիրութիւնը: Անոնք առյաւետ պիտի հանգչին միայն, երբ իրենց զաւակները վերատիրանան իրենց արեամբ ու քրտինքով շաղախուած պատմական հողին:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԻՍԿԵՆՏԵՐԵԱՆ

ԺԻՆՊԵՐ ՄԻՆՈՒԷ

Մեծ եղեռնի սեմին եւ վաղորդային Յայոց ցեղասպանութեան մասին գրուեցան ու հրատարակուեցան բազմաթիւ գիրքեր, թէ հայ եւ թէ օտար հեղինակներու կողմէ: Յատկապէս օտարալեզու հատորները մեծապէս նպաստեցին (տակաւին կը շարունակեն նպաստել) ցեղասպանութեան ճանաչման եւ Յայ դատի ծանօթացման գործընթացին: Նմանօրինակ գրական երկերէն է, ֆրանսացի հանրայայտ գրող Ժիլպեր Սինուէի «Երեւան» վեպը, որ 2014-ին, հայերէնով հրատարակուեցաւ հայրենիքի մէջ, թարգմանութեամբ եւ խմբագրութեամբ՝ գրականագետ Չարմիկ Սարգսեանի եւ մեկենասութեամբ՝ ջաւախահայ Սամուէլ Աթաբէկի Մարգարեանի: Զեղինակը կը վկայէ, թէ «Այս պատմութիւնը յօրինուած չէ: Յիշատակուած դէպքերը մեծ մասամբ իրական են...»: Իսկ թարգմանչուիին իբրեւ յաւելեալ տեղեկութիւն կ'աւելցնէ. «Փաստական տուեալներով հարուստ այս վեպում ներկայացուած է երգրումահայութեան 1915-ի տեղահանութեան եւ Եղեռնի պատմութիւնը հիւսուած Թովմասեանների ընտանիքի սարսռազու ողբերգութեան հենքի վրայ»: Ժիլպեր Սինուէ արժանացած է հեղինակաւոր գրական մրցանակներու, որոնց շարքին նաեւ՝ «Կրան փրի»-ի: Իսկ իր գիրքերէն շատեր մտած են ֆրանսական արդի գրականութեան ամենէն աւելի վաճառուած գիրքերու շարքին: Վեպի մասին որոշ գաղափար մը տալու համար, ստորեւ կը հրապարակենք յառաջաբանը, (որ վստահուած է Շարլ Ազնաւուրի), հեղինակի գրութիւնը ուղղուած «Յայ ընթերցողին» եւ գիրքի վերջին հատուածը, որ յատկանշական է իր լատենութեամբ:

Մ. ԾԻՐԱՆԻ

Ի ՎԵՐՋՈՅ ՊԱՏՈՒՄ ԹԱՐԱՆԱԲՈՒՇՏԸ...

Պատմէ՛ք թարախաբուշտը, մտէք այն գերեզմանափոսը, որի գոյութիւնը կիսալուսնի երկրում քչերն են ուզում ընդունել: Ինչ խօսք, շատ աւելի հեշտ է անգիտութեան մէջ ապաստանելը... Բայց դուք... դուք քայլէ՛ք ցեխի միջով, արեան միջով, կոխկոտէ՛ք այս կտրուած գլուխները, ճանապարհ բացէք կախաղաններից ճօճուող դիակների միջով, անցէք այս բռնաբարուած եւ պատռուած որովայններով ասես մսագործի սեղանին շարուած արնաշաղախ կանանց վրայով: Եւ, վերջապէս, նայեցէք ջախջախուած գանկերով այս երեխաներին...

«Դա անհնար է»՝ կ'ասէք դուք:

Մինչդեռ դա շատ էլ հնարաւոր է: Եւ ոչ

միայն Զամպոտիայում, Ռուանտայում, պատերազմի կամ յեղափոխութեան մէջ գտնուող որոշ այլ երկրներում. դա հնարաւոր է եղել Օսմանեան Թուրքիայում 20-րդ դարի սկզբին՝ երիտթուրքերի իշխանութեան օրօք: Մօտեցէ՛ք, ձեր աչքերով տեսէք այս ամէնը, որպէսզի դուք էլ ձեր հերթին չդառնաք ժխտողականութեան եւ պետական մեքենայութիւնների լուռ յանցակից: Իմ ազգակիցները հանգիստ քուն չունեն: Մեր մեռելները անթաղ են մնացել: Կը հարցնէք՝ ուրեմն ինչի՞ ենք սպասում մենք, ի՞նչ ենք ուզում: Իրականում շատ քիչ բան, որ կիսալուսնի երկրի կանայք ու տղամարդիկ պատուի կենացը բաժակ բարձրացնելիս (ինչպէս մենք խմում ենք ամողջութեան, իսկ հրեաները՝ կենանքի կենացը) կարողանան այդ նոյն պատուով ընդունել

մեր ընդհանուր անցեալի այս անհերքելի փաստը:

Արդեօք չի՞ հասել մեր ժողովուրդներին հաշտեցնելու ժամանակը, պատմութեան ստալոյ գրքերը պատռելու, այս նողկալի արևաբիծը մէկընդմիշտ լուանալու, պետական կեղծիքից ձերբազատուելու եւ մաքրագործւած ու անկեղտ Եւրոպա մուտք գործելու ժամանակը, Եւրոպա, որն այսօր դեռ վարանում է եւ վաղն անելի պիտի վարանի: Երիտասարդ սերունդը, որը եկել է ողբերգութիւնից յետոյ եւ ոչնչով պատասխանատու չէ անցեալի համար, բայց որը երաշխաւորն է ապագայի, իրաւունք ունի իմանալու ճշմարտութիւնը եւ ազատուելու այն սխալի բեռից, որն իրենը չէ:

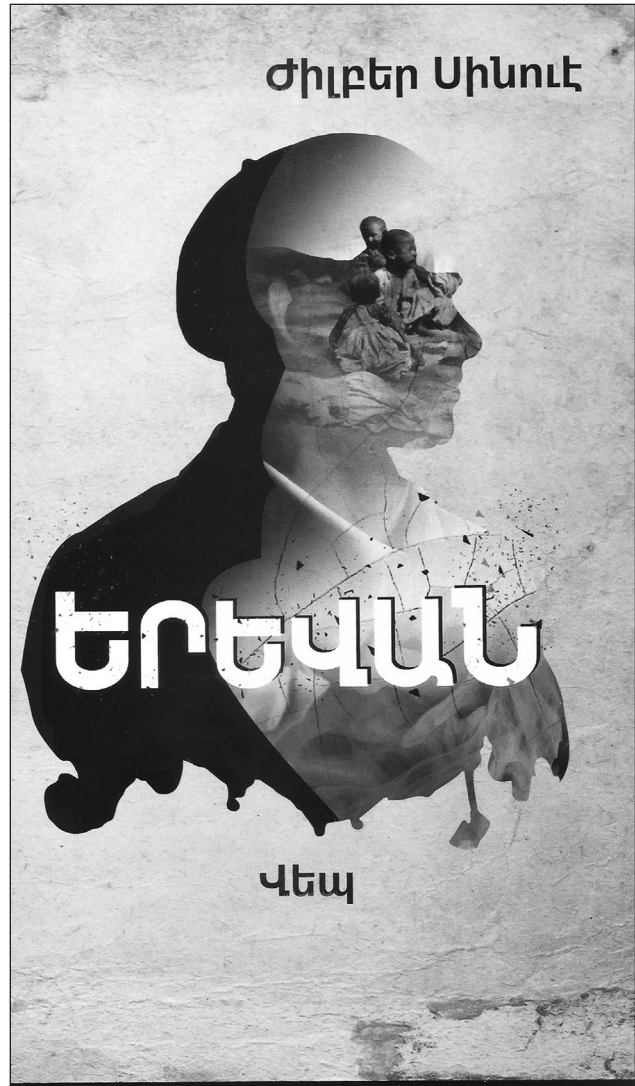
Ուրեմն պատռէ՛ք թարախաբուշտը, խորացէ՛ք այս գրքի մէջ, ինչպէս ես արեցի, եւ վերապրէ՛ք անկարելին:

ՇԱՐԼ ԱՉՆԱԿՈՒՐ

ՀԱՅ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Իմ բարեկամ փաստաբան Սեւակ Թորոսեանը վերջերս հայ ժողովրդի ողբերգութեան մասին պատմող մի գիրք հրատարակեց, որը նա վերնագրել էր այսպէս՝ «Դուք գոյութիւն չունեք»: Եւ երբ մի լրագրող նրան դիտողութիւն արեց, թէ դա ուղղակի սարսափազդու վերնագիր է, նա պատասխանեց, որ այն ամբողջովին եւ խորապէս համապատասխանում է իրաւաբանական այն անհեթեթ մօտեցմանը, որը ցուցաբերում է Հայոց եղեռնի գոհերի եւ նրանց ժառանգների նկատմամբ: Իրօք, իրաւական առումով այդ մարդիկ գոյութիւն չունեն. չկան ոչ գոհեր, ոչ ժառանգներ. չկայ ոչինչ: Սակայն այդ ամէնը ժխտողները կատարեալ ոճրագործներ են՝ նման այն մարդասպանին, որը ջանադրաբար փորձում է շնջել իր յանցանքի հետքերը: Աւելին՝ նրանք դառնում են 20-րդ դարի մեծագոյն պետական խաբէութեան յանցակիցներ: Այնպէս որ, ես լիովին համամիտ եմ Սեւակի ձեւակերպմանը:

Երբ ձեռնարկում էի «Երեւան» վեպը, ամբողջ խորութեամբ չէի պատկերացնում

ճշմարտութիւնը, իսկ այն անելի քան զարհուրելի էր, երկրի երեսից բնաջնջուող մի ժողովուրդ, որը դիմակայում է այսպէս կոչուած «ժողովրդավար» ու նաեւ յիշողութեան կործանող տառապող ազգերին: Խոստովանում եմ՝ բաւական երկար ժամանակ ես վարանում էի գրիչ վերցնել: Պարզապէս չէի համարձակւում: Ինչո՞ւ. շատ պարզ պատճառով. որովհետեւ ազգութեամբ հայ չիլնելով՝ ես ինձ մի տեսակ «իրաւասու» չէի զգում: Ես, որ այդ կոտորածներում ոչ մի հարազատ չէի կորցրել, արդեօք իրաւունք ունեի անդրադառնալու մի թեմայի, որը, ինչպէս ես խորապէս հաւատացած էի, պատկանում է նահատակների յետնորդներին եւ սրբազան է նրանց համար: Ի վերջոյ, պարզապէս ապշեցուցիչ մի իրա-

դարձութիւն օգնեց ինձ՝ յաղթահարելու երկմտանքս. 1999-ի դեկտեմբերին Եւրամիութեան հելսինքեան գազաթաժողովը պաշտօնապէս ճանաչեց Թուրքիայի՝ Եւրոպական Միութեան անդամութեան թեկնածութիւնը, ընդ որում, Պրիւքսելի կողմից առաջադրուած պարտադիր պայմանների մէջ (իսկ դրանց թիւը հասնում էր երեսունի) ոչ մի յիշատակութիւն չկար 1915 թուականի ողբերգութեան մասին: Բացարձակապէս ոչ մի բառ: Ծիշդ այնպէս, ինչպէս տարիներ առաջ Եւրամիութեան անդամակցել էր Գերմանիան՝ քառասնական թուականների հետքերը «ջնջած»:

Ինձ համար ինչ-որ անպատիւ, անպարկեշտ բան կար այդ իրողութեան մէջ, եւ հէնց դա էլ, միախառնուելով յանկարծաբուխ մի պորթկման հետ, վերջ տուեց իմ մտատանջութեանը. «Երեւանը» պիտի ծնուէր:

Եւ հիմա իմ վեպի հայերէն հրատարակութեան փաստն ինձ համակել է անկեղծ ուրախութեամբ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ առանձնակի հպարտութեամբ: «Երեւանի» հայերէն թարգմանութեամբ ես յանկարծ ինձ զգացի «հայ ընտանիքի» իրաւասու անդամ: Եւ, չեմ թաքցրնում, դա ինձ համար մեծ պատիւ է:

ԺԻԼՊԵՐ ՍԻՆՈՒԷ

Փարիզ, 6 մայիսի 2013

Պերլին, 1921 թուականի մարտի 15

Թալէաթ փաշան լուսամուտի մօտ կանգնած, նայում էր փողոցին: Գրեթէ կէսօր էր:

Ի՞նչ էր մտածում:

Ո՞ւմ էր սպասում:

Նա մարդկանց աչքին չէր երեւացել տասներկու օր: Տասներկու օր դուրս չէր եկել տնից, կարծես ինչ-որ վատ բան էր կանխագգում: Կարծես իր վրայ զգում էր Սողոմոնի հայեացքը: Կարծես տեսնում էր իր վերելում պտտող մահուան ստուերը:

Եւ ահա անհաւատալի բան. ծառայապետն օգնում է նրան՝ հանելու ձմեռային վերարկուն, տալիս է գաւազանը: Թալէաթը պատրաստում է դուրս գալ:

Սողոմոնը նետում է դեպի մահճակալը, ներքնակի տակից համանուն «Լիւկեր Պ-08» ատրճանակը, որը թոպեում արձակում է քառասուն կրակոց: Համոզուելով, որ պահունակը տեղում է, սլանում է դուրս եւ մայթին յայտնում ճիշդ այն պահին, երբ առանձնատան աստիճաններին երելում է Թալէաթի զանգուածեղ կերպարանքը: Դահիճը նայում է աջ՝ ապա՝ ձախ, ցրուած հայեացքը սահեցրնում Սողոմոնի վրայով, որը բոլորագլխարկը մեքենայօրէն քաշում է աչքերին:

Այո՛: Նա իջնում է մայթ եւ քայլում Պուտափեշթրասսէի կողմը: Սողոմոնը հետեւում է նրան, բայց՝ փողոցի հակառակ կողմից եւ շուտով առաջ է անցնում: Նրա աջ ձեռքի մատը ձգանի վրայ է: Երաժշտական դպրոցի մօտ նա արագ անցնում է փողոցը: Այժմ Սողոմոնն ու Թալէաթը քայլում են միմեանց դեմ յանդիման:

Տասը մեթր: Հինգ: Երկու: Սողոմոնը հանում է ատրճանակը: Թուրքի դէմքը սարսափից այլայլում է: Գնդակը դիպչում է Թալէաթի գլխին, նա երեսնիվայր փռում է գետնին: Նրա շուրջը տարածում է արեան բիծը: Սողոմոնին թւում է, թէ մայթին նկարում է Հայաստանի ուրուագիծը:

Յանկարծ ինչ-որ տեղից լճացած արեան մէջ խլածայն գլորում է մի սեւ քար: Դա օլթու թաշին է, Սողոմոնը նոյնիսկ փակ աչքերով կը ճանաչէր այդ քարը: Այն հանդիպում է միայն Անատոլիայում, դեռ անելին՝ միայն Էրզրումի շրջակայքում:

Նա շրջում է չի հաւատում աչքերին:

ԱՐԱՄ: Արամ Թոմասեան:

Արամը նոյնպէս ամուր սեղմել է ատրճանակը, որը, սակայն, արդէն պէտք չէ: Այո՛, Արամը եւս այնպէ՛ս կ'ուզէնար պահունակը դատարկել այդ հրեշի գլխին, բայց արդէն ամէն ինչ վերջացած է:

Նրանց շուրջը հաւաքում են մարդիկ:

- Ուրեմն, այդ դո՞ւ ես: Դո՞ւ ես Զերիմը, - հազիւ լսելի հարցնում է Սողոմոնը:

Արամը գլխով է անում:

- Գնանք այստեղից, - ասում է:

Պերլին, Արդարադատութեան պալատ, 1921 թուականի յունիսի 3

Պերլինի քրեական դատարանում հրմշտոց չկար:

Արամը կրունկով հանգցրեց ծխախոտը եւ նայեց դատարանի նախագահ դոկտոր Լեմպերկի գլխավերեւում կախուած հսկայական ժամացոյցին: Հինգին պակաս է քսան ռուպէ: Երեկուանից այս դահլիճում տրուել են բազմաթիւ հարցեր եւ ստացուել բազմաթիւ պատասխաններ:

ՆԱԽԱԳԱՅ.- Ե՞րբ է Ձեր մէջ ծագել Թալէաթ փաշային սպանելու գաղափարը:

ՄԵՂԱԴՐԵԱԼ.- Սպանութիւնից մօտաւորապէս երկու շաբաթ առաջ ես ինձ շատ վատ զգացի, եւ նորից աչքերիս առաջ եկան կոտորածի տեսարանները: Ես տեսայ մայրիկիս դիակը: Դիակը իմ առջեւ ոտքի ելաւ եւ ասաց. «Դու տեսել ես, որ այստեղ է Թալէաթը, եւ անտարբեր ես մնացել. դու այլեւս իմ որդին չես»:

ՆԱԽԱԳԱՅ.- Փարիզում եղած ժամանակ կամ Պերլին գալուց յետոյ այդպիսի որոշում չունե՞իր:

ՄԵՂԱԴՐԵԱԼ.- Ոչ մի որոշում էլ չի եղել: Ես ընդհանրապէս չգիտեի, որ Թալէաթ փաշան Պերլինում է:

Արամը ժպտաց:

Իր պաշտպանութեան ընթացքում Սողոմոնը սկզբից մինչեւ վերջ հետեւում էր Գերմանիայի խոշորագոյն իրաւաբանների եւ Պերլինի ամենայայտնի երկու փաստաբանների մշակած ծրագիրին: Թուարկելով Թալէաթի բոլոր յանցագործութիւնները եւ յիշեցրելով, որ թուրքական զինուորական դատարանը նրան հեռակայ դատապարտել է մահուան, պաշտպանները նշում էին, որ Սողոմոնի արարքը բացատրուում է անամոքելի հոգեկան ցնցումով եւ թելադրուած է բացառապէս խղճի կամօք: «Նեմեսիս» գործողութեան մասին ոչ մի բան չյիշատակուեց:

Ժամը հինգն անց է կէս:

Ատենակալները հեռանում են խորհրդակցութեան: Եթէ նրանք որոշեն, որ Սողոմոնը գործել է նախապէս մշակուած ծրագիրով, ապա նրան մահապատիժ է սպառնում:

... Իսկ ինչպէ՞ս պահեց նա իրեն, երբ արդէն համարեա պոկուել էին ոստիկաններից:

Նրանք վազում էին Թիերգարտեն զբօսայգով, երբ յանկարծ Սողոմոնը կտրուկ կանգ առաւ եւ բղաուեց. «Փախի՛ր: Ես յանձնուելու եմ»: Արամը փորձեց հակառակուել, բայց նա յամառեց. «Այլապէս ոչ մի դատ չի լինի, ոչ ոք չի իմանայ թուրքերի յանցագործութիւնների մասին, իսկ Թալէաթի մահն էլ կը համարուի սովորական սպանութիւն: Աղաչում եմ, Արա՛մ, փախի՛ր: Ես գիտեմ, թէ ինչ եմ անում»:

Յիշելով Արմեն Գարոյի հրամանը՝ Արամը սրտի ցաւով հնազանդուեց:

... Բացուող դռների ճնշոցը նրան կտրեց մտքերից: Մէկ ժամ տեւած խորհրդակցութիւնից յետոյ ատենակալները կրկին զբաղեցրին իրենց տեղերը: Քար լուրթեան մէջ նրանց աւագը Լեմպերկին փոխանցեց վճիռը: Նախագահն աչքի անցկացրեց թերթիկը եւ վերադարձրեց.

- Լա՛ւ: Հրապարակէ՛ք:

- Պատուով ու խղճով յայտարարում եմ երդուեալների որոշումը.

Յանցաւո՞ր է ամբաստանեալ Սողոմոն Թեհլիրեանը 1921 թուականի մարտի 15-ին Շարլոթենպուրկում Թալէաթ փաշա անունով մարդու կանխամտածուած սպանութեան մէջ: Պատասխան՝ ո՛չ: Օտտօ Ռայնիկէ, երդուեալների աւագ:

Ծափահարութիւնների որոտը ցնցեց հսկայական դահլիճը՝ խլացնելով Լեմպերկի ձայնը, որը կարդում էր արդարացնող դատավճիռը եւ չեղեալ էր յայտարարում մեղադրեալի ձերբակալութեան հրամանը:

Դատավարութեանը ներկայ գտնուող թուրքերը սփրթնած ոտքի ելան:

Սողոմոնի հայեացքը փնտռեց գտաւ Արամին: Երկու ժամ յետոյ նա արդէն ազատ էր:

Պերլին, 1921 թուականի յունիսի 4

«Պիլտերպուխ» սրճարանում գրեթէ մարդ չկար: Սողոմոնն ու Արամը, մի անկիւնում նստած, լուռ նայում էին իրար: Նրանցից իւրաքանչիւրն ասես դիմացինի դէմքին փնտռում էր իր հարցերի պատասխանը:

- Ուրեմն Շուշանը չկայ... Ինչպիսի՞ անարդարութիւն...

Արամը կախեց գլուխը.

- Դա իմ մեղքն էր: Ես չկարողացայ նրան պաշտպանել:

- Բաւական է, Արամ, վերջ տուր քեզ մեղադրելուն: Դեռ հրաշք է, որ դու ինքդ ողջ ես մնացել:

Արամը ժպտաց.

- Զրաշք է, որ մենք երկուսս էլ ողջ ենք: Դու կեանքով պարտական ես պետուհին, իսկ ես՝ մի գերմանացի ուսուցչի:

- Գերմանացի... Պատուական մարդ... Փա՛ռք Աստծոյ, որ այդպիսի ազնիւ մարդիկ գոյութիւն ունեն: Բայց ես այդպէս էլ չհասկացայ՝ ինչ էր անում նա այն լքուած քարաւանատան մօտ:

- Նիեպագեն դասաւանդում էր Զալէպի գերմանական քոլեճում: Եռամսեայ արձակուրդից յետոյ նոր էր վերադարձել Պէյրուսից: Դպրոցում նրան պատմել էին հայերի սպանդի եւ արտաքսման մասին: Սկզբում չէր հաւատացել. այդպէս ասաց ինձ յետոյ: Պարզապէս չէր պատկերացրել, որ ռազմական նկատառումներով կարելի է մի ամբողջ ժողովրդի վտարել այն հողից, որտեղ այդ ժողովուրդն ապրել է հազարաւոր տարիներ. վտարել՝ անապատներում ոչնչացնելու նպատակով: Նա որոշել էր անձամբ համոզուել եւ կամաւորների մի խմբի հետ սկսել էր փնտռել փրկուած հայերի: Փնտռել էր Զալէպի բոլոր թաղամասերում, իջեւանատներում, քաղաքից դուրս... Ահա թէ ինչպէս էր յայտնուել քարաւանատան մօտ գնդակահարութեան պահին:

- Եւ երբ չեթեները հեռացել են, նրանք դուրս են բերել ողջ մնացածերին:

- Այո՛:

- Եւ մինչեւ 1918 թուականը դու ապրել ես «Ռէալ-շլուլէ» դպրոցո՞ւմ:

- Այո՛:

- Այնուհետեւ, ինչպէս հասկացայ, չհաշտած մանրամասները, ճանապարհը քեզ հասցրել է Պերլին:

Արամը լռեց, ապա խորը շունչ քաշեց.

- Մեր բախտը բերեց, Սողոմոն՛:

- Անշուշտ,- ծանր հոգոցով պատասխանեց ընկերը,- բայց ի՞նչ է մնացել մեզ: Ի՞նչ է մնացել Զայաստանից:

Արամը տարուբերեց գլուխը՝ հայեացքն ուղղելով անորոշ մի կետի.

- Զիմա եմ հասկանում, թէ ինչ էր ասում ինձ Յովհաննէս հոբարը: Դա շատ վաղուց էր: Մի անգամ մենք միասին հիանում էինք Երզրումի շրջակայքի բնութեամբ: Եւ գիտե՞ս, թէ ինչ ասաց նա ինձ. «Զայաստանը սոսկ աշխարհագրական հասկացութիւն չէ: Երբեւէ փորձե՞լ ես պատկերացնել, թէ ինչքան նուաճողներ են անցել մեր վրայով, նուաճել, մեզ, կեղեքել: Իսկ այսօ՞ր: Մենք դարձեալ կանք եւ մեր հաւատքի մէջ հաստատուն ենք աւելի, քան երբեւէ: Էջմիածնի տաճարը՝ հայոց բոլոր տաճարների պսակը, առաջուան նման կանգուն է: Մեր խաղողի այգիների գինով արբել է ինքը՝ Նոյ նահապետը: Եւ որ հէնց նոյն էլ, տապանից դուրս գալով Արարատի գագաթին, բացազանչել է՝ երեւա՛ն. ասել է թէ՛ նա երեւա՛ց»:

ԱՐԱՐԱՏԱՊԱՇՏՈՒԹՅՆԸ ՈՐՊԷՍ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ԴԱՒԱՆԱՆՔ ԿԱՄ ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՂԵՐԱՀԱՅՐԸ

1 940-1980-ական թուականներուն հայ բանաստեղծութեան մէջ որպէս կորսուած հայրենիքի գաղափարագեղագիտական խորհրդանիշ Նայիրիի փոխարէն տիրական է դառնում Արարատ լեռան գրական պատկերը: Արարատապաշտութիւնը, որպէս ծրագրային դաւանանք խորհրդահայ բանարուեստում եւ, առհասարակ, ազգային գաղափարաբանութեան մէջ հռչակեց Յովհաննէս Շիրազը: Ժամանակի ազգային կեանքում իր ծրագրային հայրենասիրական բանաստեղծութեամբ Շիրազը բացառիկ երեւոյթ է, կորսուած հայրենիքի վերածնունդն ազդարարող ոգեղէն ուժ: Նա ճեղքեց Արարատ տանող գրական ճանապարհի պաշտօնական ուղեփակոցները՝ տեւական լռութիւնից յետոյ վերստին կամուրջ ձգելով առկայ եւ կորուսեալ հայրենիքի ու հայրենագրկուած սփիւռքի միջեւ:

Ազգային-հայրենասիրական բանաստեղծութիւնը ժամանակին բռնադատուում էր իշխող վարչակարգի կողմից: Յաղթահարելով պարտադրուող գաղափարական սահմանափակումները՝ Շիրազն ազատագրեց հայրենասիրական բանաստեղծութեան ներքին տիրոյթները, ոգի ներարկեց ազգային բեկուած հոգեբանութեանը, տուեց ազգային ինքնավստահութիւն՝ խորհրդային միապե-

տութեան քաղաքական պայմաններում հնչեցնելով իր երկրի օրինական ժառանգութեան պահանջատիրութեան արդար բանաստեղծութեան: 1960-1980-ական թուականներուն Շիրազն այլեւս հոգեւոր առաջնորդ ուժ էր, որ մի ամբողջ սերունդի մէջ դաստիարակել էր բռնազաւթուած հայրենիքի ազատագրման գաղափարապաշտութիւնը: 1937-ով խորհրդանշուող հայ ազգային հանճարի խորհրդային սպանդին յաջորդած գաղափարական կառուցուածքի ու տագնապի չզոյութեան համահարթիչ մթնոլորտում բացարձակ հնչեցնել կորուսեալ հայրենիքի ազատագրման գաղափարը՝ ոգու սխրանք էր: Շիրազը նշանաւորեց ազգային գիտակցութեան վերելքի շրջափուլ՝ դառնալով Հայ դատի պահանջատերը գեղարուեստի միջոցով:

Պատմական հայրենիքի ազատագրման խանդավառ ոգին, որ Շիրազի հայրենապաշտ բանաստեղծութեան դիմագիծն է, իր տեսակարար կշռով սերում է ժողովրդական ոգու վիպասքից՝ «Սասնայ ծռեր»-ից: Գիրն խիզախ է, անկաշառ, զգացմունքը՝ տարերային, ներշնչանքը՝ բացարձակ: Բառն ու բանը ծուխ ու բոց է ժայթքում խորքից, ինչպէս առասպելական եղեգան փողը: «Արարատի քուրմն» իր մէջ կրում է արեւմտահայ բանաստեղծական վերջին հանճարի «Յեղին

սիրտը» եւ ցեղի ուժը, «Յեղին ցան» ու ցեղի կորովը.

**Ոչ ոք չի կարող երգս կաշառել,
Դեպի Մասիս է երթս աննահանջ...**

Արարատի չափումով բանաստեղծն աղաղակում է ցեղի բաղձանքն ու ցեղի պահանջը՝ կեանքի վերածնութեան սկզբունքով հաւատալով նաեւ Արարատի ու Արարատով սկզբնաւորուող հայրենիքի վերածնութեանը.

**Դեռ մի կարօտ ունեմ անյագ՝ հասնեմ Անի
ու նոր մեռնեմ,**

**Բանամ ճամբիս դռները փակ, տեսնեմ
Անին ու նոր մեռնեմ...**

**Օրօցք դնեմ իղձերն հայոց՝ հայոց յոյսերն
օրօրելով,**

**Որպէս որդուն իմ երկուորեակ՝ երկնեմ
Անին, կեանքն օրօրեմ...**

**Վանայ ծովի ու Վանի հետ ու Ղարսի հետ
ու Մասիսի՝**

**Իմ Սեւանի լոյսերի տակ գուգեմ Անին՝
օջախ վառեմ...**

**Բանտից հանեմ մեծ Հայաստանն՝ այս
ազատուած փոքրիս խառնեմ,**

**Գրկելով հողն իմ բովանդակ՝ հայկեմ Անին
ու նոր մեռնեմ...**

**Որպէս ոսկի վաղուայ գուշակ, որպէս Մասիսին
իմ անուշակ,**

**Գլխին հայոց մի դրօշակ տեսնեմ Անին ...
ու չմեռնեմ...**

Ցաւի ու հրճուանքի յորձանուտներով, մտածութիւնների ու զգայութիւնների ալեկոծութիւններով մասիսապատումը, ըստ ամենայնի, բանաստեղծական եզակի երեւոյթ է, նորարարութիւն հայ գեղարուեստի համակարգում: Բանաստեղծական ներշնչանքը՝ անխառն, երեւակայութիւնը՝ անսասնձ, զգացմունքը՝ խորհրդաւոր: Շիրազն անհատականանում է հայրենասիրական բանաստեղծութեան պատմական ընթացքի մէջ ոչ միայն յոյգերի անմիջական յորձանքով, բնական **ռիթմով**, ժողովրդական կենսախոհութեամբ ու պատկերաւոր պարզութեամբ, այլեւ գաղափարագեղագիտական յստակ ծրագրով: «Նախընտրեցի երգել ցեղին սիրտը, որին բախիւնները կը զգայի իմ մէջ... իմ սեփական արիւնիս խորը: Հայութիւնը կու լար եւ կը մռնչէր իմ մէջս»¹.- սա ոչ միայն բանաստեղծական սերունդների համընդհանուր հո-

գեզգացողութիւն է, հայ բանաստեղծութեան ճակատագիր, այլեւ գեղարուեստական որոշակի ծրագիր.

**Շանթն է բեկում ճակտիս վրայ,
Մահ՝ չգիտեմ՝ կա՞յ, թէ չկայ,
Ելնում եմ ես ահերն ի վեր,
Ելնում եմ ես մահերն ի վեր,
Ահեր, մահեր, գահերն ի վեր:
Աչքերիս մէջ գարնան օրեր,
Ճամբես դեպի աստղերն անմեռ՝
Ինձ ելնելու քարեր կան դեռ,
Ինձ ելնելու սարեր կան դեռ,
Մահեր, սարեր, դարեր կան դեռ...**

Ամբողջ բանաստեղծութիւնը ազգային ոգու յարանորոգ ուժի արտայայտութիւն է, արարատաբաղձութեան եւ արարատապաշտութեան բարձրագոյն չափանիշ: Ազգային կարօտացան իր ահռելի կշռով Շիրազի բանաստեղծութեան համանիշ է պատմական կորուստը հետ բերելու ներքին զօրութեան.

**Օ՛, չէ, նա է ազգիս ճամբան քարերն ի վեր,
ի վեր Մասիս,**

**Թող ամպ ու շանթ գլխիս ոռնան սարերն ի
վեր, ի վեր Մասիս,**

**Կը տանեմ սիրտս վիրաւոր, որպէս դրօշ,
Մասիսն ի վեր,**

**Թէկուզ մահով՝ կը բարձրանամ դարերն ի
վեր, ի վեր Մասիս...**

Իր բանաստեղծութեան մէջ Շիրազը կորուսեալ հայրենիքի ազատագրումը դարձրեց բացարձակ գաղափար՝ նախանշելով համազգային վերագարթօնքի ուղին, գաղափարական հուժկու հակահարուած տալով ժամանակի վարչաքաղաքական հիմնասիւններին, գրաքաղաքական մամլիչ պայմաններում չընկրկելով, չգիշելով ոգու կորովը. «Թէկուզ մահով՝ կը բարձրանամ դարերն ի վեր, ի վեր Մասիս» կամ՝ «Ձեր լռութեան դեմ Մասիս եմ գոռում, // Այս էլ քառասուն տարի աննահանջ».

**Մինչ ահաշուք ճչում էին, թէ՛ ձեռ քաշէնք
Մասիսից,**

**Մինչ կ'ուզէին ինձ էլ պոկել աստուածաշէնք
Մասիսից՝**

**Ես իմ որդոց անունները Սիս ու Մասիս
կնքեցի,**

**Որ յաւիտեան ելնենք Մասիս՝ ձեռ քաշէնք
Մասիսից...**

Ազգային յիշողութիւնը կենսունակ պահող, դիմադարձելու կորով ներարկող բանաստեղծական հզօր արուեստ է սա, տառապանքի եւ հաւատամքի գերագոյն բանաստեղծութեան, ուր մակընթացութիւնները չունեն տեղատուութիւն մինչեւ վերելքի կամ վերադարձի վերջին հանգրուան: Խօսքի զգացմունքային լիցքը, որին աստիճանաբար միախառնուում է իմաստասիրական խորհրդածութիւնը, ակունքում ունի նաեւ ժողովրդական երգի կրթերանգներ. «Ճամբայ տուէք, քար ու կապան, // Ճամբայ տուէք ձոր ու ծապան, // Կարօտել եմ Սիփան սարին, // Կարօտել եմ իմ աշխարհին»: Բանաստեղծի խօսք-խորհուրդը մերթ հնչում է որպէս պատգամ. «Ինձ հոգեհանգիստ կատարէք միայն Մասիսի վրայ», մերթ որպէս կտակ. «Զեզ Մասիսն եմ կտակում, որ դու պահես յաւիտեան», մերթ որպէս վերջին հրահանգ ու իղձ. «Ինձ թաղէք միայն Մասիսի լանջին», մերթ որպէս ողբերգական տարակոյսից ճառագող յոյսի ցուք. «Ո՞նց կարող է գերի մնալ Արարատի վիթխարի, // Վաղն օրօցքից դուրս կ'ոստնես ժայռից ելքով Սիերի»:

Շիրագի ծրագրային հայրենեղբութիւնն ունի աշխարհաքաղաքական որոշակի նախադրեալներ՝ կապուած երկրորդ աշխար-

համարտի հետ: Գերազանցելով իր մեծ նախորդին՝ «Ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում», Շիրագը վերահաստատում էր ազգային հայրենասիրական բանաստեղծութեան դիմագիծը՝ «Ես իմ Մասիս սարն եմ պաշտում», եւ դա ոչ միայն յստակ վերջնակէտ նշմարող գրական-գաղափարական ճանապարհի ընթացք էր, այլեւ նոր ու նորովի սկիզբ. «Այնքան պիտի Մասիս գոռամ, մինչեւ ես էլ մասիսւեմ...»: Մասիսուելու գաղափարը գեղարւեստական որոշակի պատկերի է վերածում «Կ'ուզէի նստել մի քարի վրայ...» սկսուածքով բանաստեղծութեան մէջ: Հոգեկան ներքին զգայավառութեան պահը Արարատի յաւերժութեանը ձուլուելու ոգեղէն բարձրագոյն վիճակ է. «Եւ նստած լռին այդ քարի վրայ // Անդադար նայեմ իմ Արարատին, // Մինչ շիրիմ դառնայ քարն էլ ինձ վրայ // Եւ մամռած նայե իմ Արարատին...»:

Բանաստեղծի հայրենատրոնումի եւ հայրենագտնումի ներքին ձգտումը համահաւասարում է խորհրդաւորութեան. ընդ որում՝ հայրենավերագտնումի ոգեղէն ճանապարհին ուղեկից է ժամանակային շօշափելի պահի տեսլականը, որ երկիր տանող գաղափարի ճանապարհի վերջնակէտն է.

Ինձ էլ բերեք այն սուրբ ձիւնից՝ իմ յուշերի արցունքով,

Երբ կ'ազատեք՝ լուրն ինձ բերեք ոչ թմբուկով, ոչ շուքով,

Քանզի սիրտս շատ է մաշուել Արարատի կարօտից,-

Որ չմեռնեմ խնդութիւնից՝ լուրն ինձ բերեք շշուկով...

Չգայութիւնը հասնում է զգայավառութեան, զգայավառութիւնը՝ տեսիլի, տեսիլը՝ ներկայի մէջ եզրաւորուող գալիքի առարկայական պատկերի: Բանաստեղծը խօսում է գալիքի սահմանից, անցեալն ու ներկան՝ որպէս ժամանակային որոշակի տարածքներ, նրա բանաստեղծութեան մէջ առկայ են որպէս գալիքի եզրեր: «Շիրազի ստեղծագործութիւնը ոչ թէ պատմութիւն է կամ անցեալի յուշ, այլ բանաստեղծական գալիք»², նկատում է գրականագետ Ս. Աղապապեանը: Շիրազի հայրենասիրական բանաստեղծութեան նշանակետը ազգային գալիքի նախանշումն է.

Որդիներիս Աղթամարայ վանքում պիտի պսակեմ,

Մայր Անիիս աւերակի՝ կեանքում պիտի պսակեմ,

Ոչ ուրիշի ծովն եմ տենչում, ոչ նոյնիսկ հովն ուրիշի,

Նաւակներս Վանայ ծովիս գրկում պիտի պսակեմ:

Ազգային գոյաբանութեան վերելք իմաստաւորող խորհրդանշական պահի պատկերը առարկայանում է հայրենիքի վերամիաւորման համագային տօնի համապատկերում. «Ու մենք կը պարենք սուրբ հարսանիքով // Մասիսի վրայ հայոց քոչարի...»:

Մասիսապատումը ազգային կեցութեան հիմքերն ամրապնդող ծրագրային բանաստեղծութիւն է՝ նպատակամիտուած ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ ամուր պահելու պատմական հայրենիքին տեր կանգնելու վճռականութիւնը. «Ոսկեշրած այն թասն եմ քեզ, որ վաղն ըմպես ծովդ Վանայ...»:

Շիրազի հայրենասիրական բանաստեղծութեան հիմնահարցերից է նաեւ Յեղասպանութեան հետեւանքով սպիտակ ջարդի դատապարտուած սփիւռքահայութեան ինքնութեան պահպանման խնդիրը: Որպէս երաշխիք՝ վերաիմաստաւորում է լեզու-հայրենիք միասնութիւնը. «Ով Արարատ ունի սրտում՝ իր հայ լեզուն չի մոռանայ»: Սպիտակ ջարդի դէմ Շիրազը բարձրացնում է պատմական հայրենիքի ազատագրման եւ սփիւռքահայութեան վերադարձի գաղափարը: Ազգի բարոյական մեծութեանը զուգակշիռ՝ բանաստեղծն ընդգծում է քանակական զօրութեան անհրաժեշտութիւնը՝ որպէս կորուսեալ հայրենիքի իրաւաքաղաքական պահանջատիրութեան նախապայման. «Մեկին եօթը թէ ծնէք ձեր արիւնից, // Լոկ այն դարում մայր հողը ետ կը խլէք ոսոխից»: Ազգային վերելքի ճանապարհին Շիրազը հրապարակախօսական ինքնութեան է հասցնում ազգի հաւաքականութեան սկզբունքը. «Ազգահաւաքն, իմացեք, փրկութիւնն է մեր միակ»:

Եղեռնի յիշողութիւնը, որ մշտապէս ուղեկցել է բանաստեղծին կեանքի ճանապարհին, ի վերջոյ գեղարուեստական համապատկերի է վերածում «Յայոց Տանթեականը» տեսլապոմում: Յեղասպանութեան եւ դանթեական

դժոխքի զուգորդումը հայ բանաստեղծության մեջ, որ սկզբնաւորում է Եարճանեանից եւ Չարենցից, ծայրայեղ շիկացման է հասնում Շիրազի բանաստեղծութեան մեջ՝ դառնալով դժոխքի դժոխք: Բանաստեղծութիւնը Ցեղասպանութեան հետքերով տեսիլային ճանապարհ է կորուսեալ հայրենիքի միջով. եղեռնապատումի տեսլապատկերներին զուգահեռ՝ Շիրազը անուն առ անուն ամբողջում է հայոց կորուսեալ հողերը, պանծացնում Անդրանիկի ազգային-ազատագրական պայքարը: Վրէժի ու յիշողութեան ցաւի ներքին ցասումով բանաստեղծն աղաղակում է.

**Ես եւ դարի սրտին պիտի
Փորագրեմ, որպէս վերքեր,
Որպէս հետքերն հայոց վշտի՝
Երեք միլիոն հայ անուններ,
Որ մորթուեցին եաթաղանով
Քար մարդկութեան աչքի առաջ,
Հարբած հայ ծով արեան գիւնով՝
Այն օրերում հայահառաջ,
Որ դարերից ծանր էր վշտով՝
Հայաստանով այն ամայի,
Խլուած հազար լեռ ու դաշտով...
Ու ոսոխի սրտին պիտի
Ես դեռ փորեմ, փորեմ, փորեմ,
Որպէս վիհերն Արարատի,
Երեք միլիոն հայ անուններ...**

Համապատկերային այս բանաստեղծութեան մէջ հիմքում Ցեղասպանութեան պատմավաւերական դրուագներն են, մեծածաւալ ընդգրկումներն ու համապատկերայնութիւնը նկատի ունենալով՝ այն կարող ենք համարել նաեւ չափածոյ պատմական տեսլավէպ: Առաջին անգամ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի քանակ նշում է ոչ թէ մէկուկէս միլիոնը, այլ երեք միլիոնը: Նահատակաց այս թիւը հայութեան հանդէպ Թուրքիայի հետեւողական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանք է, եւ Շիրազը բանաստեղծութեան մէջ վերափաստարկում է այն հայեցակէտը, որ հայերի ցեղասպանութիւն տեղի է ունեցել ոչ միայն 1915-ին.

**Հազար հազարներ էին ցնցոտի,
Հազար հազարներ՝ բոկոտն, անօթի,
Ընթանում էին եւ ըմբոստ, եւ հեզ,**

**Չէնքերը խլուած գերի զօրքի պէս:
Ծովացած ամբոխն ասես լերան տակ
համր կռանում,**

**Իր մէջքին առած անտես վիթխարի իր
խաչն էր տանում...:**

«Հայոց տանթեականը» գրուել է շուրջ քառասուն տարուան մտալլկանքի ընթացքում, ապրումների բազմասեւեռ դրսեւորումներով, ողբի եւ վրէժի համակշիռ տարերքով.

Ես դեգերում եմ դժոխք առ դժոխք, որ չմոռանաք

**Ահեղ եղեռնի լաբիրիսները Լեթային
չտաք,**

**Վրէժի թուրը պատեան չդնէք երբեւէ, քան-
զի**

Հայոց թրերի միակ պատեանը ձիւնն է Մասիսի...

Բանաստեղծութեան բոլոր գլուխները խորագրուած են գիշերապատկերներով, ինչպէս՝ գիշեր վշտայուշի, գողգոթայի, խաչելութեան, հառաչանքի, անէծքի, խարանքի, մեծ մռունչի եւ այլն: Առաջին տարբերակը գրուել է 1941-ին, բայց ամբողջութեամբ՝ անելի քան 8000 տող, լոյս տեսաւ Երեւանում 1990-ին: Բանաստեղծութիւնը ոչ միայն ողբագիրք է, այլեւ՝ ծրագրային ու գործնական դատաստանագիրք, որով դատապարտում են Հայոց ցեղասպանութիւնն ու աշխարհաքաղաքական վերաբերմունքը վերջինիս հանդէպ:

Պատկերաւորութեան եւ բառարարութեան այն տարափը, որով գրուած է «Հայոց տանթեականը», յղացուել ու բիրտեղացուել է տասնամեակներ շարունակ: «Դա կաղապար, չափ ու ձեւ չհանդուրժող մի ստեղծագործութիւն է,- նկատում է գրականագետ Ս. Մուրադեանը,- ուր գեղարուեստական պայմանականութեամբ համաձուլուած են իրականն ու տեսիլային-երեւակայականը, քնարականն ու էփիքականը, զգայականն ու ռոմանթիքականը, արձակն ու բանաստեղծականը, տաղաչափական տարբեր ձեւերն ու չափերը»³: Պատմագեղարուեստական յղացքը առանձնադիտելի է դառնում նաեւ քաղաքական ռազմավարութեան տեսանկիւնից. ցեղասպանութեան համաճանաչման ու հատուցման միտումով Շիրազը դիմում է աշխարհի գերտերութիւններին՝ Միացեալ Նահանգներին, Բրիտանիոյ, Ֆրանսիային, Գեր-

մանհային, Իտալիոյ, Յնդկաստանին, Չինաստանին՝ պատմական արդարութեան վերականգման եւ նոր ցեղասպանութեան կանխման պահանջատիրութեամբ՝ ընդամին գիտակցելով, որ աշխարհը կառավարում է գերշահի ներքին քաղաքականութեամբ: Ուշագրաւ է, որ բանաստեղծութեան մէջ Շիրազը հայոց խլուած հողերի համապատկերում յիշատակում է նաեւ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը՝ բարձրաձայնելով թուրք-ազրպէյճանական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքով Յայաստանի տարածքային կորուստները:

Շիրազն իր ժամանակակցի՝ Պ. Սեւակի նման դառնում է Ցեղասպանութեան մեծ պահանջատերը՝ իր գործնական-ռազմավարական բանաստեղծութեամբ անգնահատելի դեր ունենալով Յայոց ցեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման ազգային պատմաքաղաքական ճանապարհին: Եղեռնի վերապրումը մի այլ ստեղծագործութիւնում դառնում է բնաշխարհիկ պատկերային գիւտի հիմք, ինչպէս՝

**Հայ լեռնապարը իր հայր Մասիսին
Պարբաշի արել, պարում էր անցաւ,
Երբ լսեց հայոց եղեռնի մասին,
Կանգ առաւ իսկոյն, վշտից քարացաւ...**

Կամ՝ «Ու գնում էինք, եւ ամէն ասուպ // Յայ մանուկների աչք էր ինձ թում...»: Բնաշխարհիկ պատկերի հենքին աստիճանաբար ձուլւում է նաեւ բանաստեղծի քնարական կերպարը. «Մեծ Մասիսը գանգ է վսեմ, ես իր լեզուակն եմ Սիս՝ // Պիտի ցմահ գանգահարեմ՝ ազատեմ հողն ազգիս»: Ցեղասպանութեան հատուցման պահանջը Շիրազի բանաստեղծութեան մէջ հնչում է որպէս բարձրագոյն դատավճռի իրագործման ահագանգ.

Քրիստոսին խաչող Յուդան վերածնուի՝ կը խաչեմ,

Մեղք կայ, դարեր էլ հնանայ, չի փրկուի՝ կը խաչեմ,

Իմ սուրբ ցեղը եղեռնողի մեղացն ամ ու ժամ չկայ,

Հազար տարուայ իր սեւ մեղքն էլ ով չքաւի՝ կը խաչեմ:

Ինքնաւերագտնման եւ ինքնաորոնման հունով շարունակ ընթացող Շիրազի հայրենասիրական բանաստեղծութեան հանգր-

ուանը «Վերջին իղձ» պատգամ-բանաստեղծութիւնն է: Անվերջ իր ծագումնաբանութեան կորուսեալ ակունքներին դառնալու եւ միածուլուելու խոհազգայութիւնն ի վերջոյ ծնունդ է տալիս մի բանաստեղծութեան, որ ոչ թէ չիրագործուած նուիրումի եւ անարտուող կեանքի վերջերգ է, այլ մահից սկզբնաւորուող նոր կեցութեան նախերգ.

Վեցերորդ բունն յոյսով տարեք սերմեք Սասնայ սարերին,

Որ նա Սասնայ էպոս դառնայ յառնի գալիք դարերին:

Եօթերորդ բունն իմ մոխրի որպէս փիւնիկը սրտիս

Դուք շաղ տուեք հազարագանձ աներակում Անիիս:

... Առաջին բունն ու վերջինը Արարատիս խառնեցեք,

Որ Յայաստանն այս կողմ բերեմ, որ չմեռնեմ ես երբեք...

Զգայական վերելքների եւ ընդգրկումների անհատականութեամբ, գեղագիտական ուրոյն տեսակով Շիրազի հայրենասիրական բանաստեղծութիւնը տարերային երեւոյթ է 20-րդ դարի հայ բանաստեղծական անդաստանում, որ մշտապէս վառ է պահելու երկիր տանող ճանապարհի կերտները:

ՆԱՐԻՆԷ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

*Բանասիրական, գիտութիւններու
թեկնածու դոցենտ*

Արցախ

Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Ե., 1987, էջ 463-464:

Ս. Աղապապեան, 20-րդ դարի հայ գրականութեան զուգահեռներում, գիրք 2, Ե., 1984, էջ 242:

Ս. Սուրադեան, Ցեղասպանութեան պատկերը Յովհաննէս Շիրազի «Հայոց տակտականը» բանաստեղծութեան մէջ, «Քրիստոնեայ Յայաստան», 2012, 21 ապրիլի:

ՇԱՄԻՐԱՄ, ՀԱՅԿԱԿ ԵՒ ՏՈԼՈՐԵՍ

Շամիրամ Սեւակը հարց տուաւ ինծի արդեօք որեւէ տեղեկութիւն ունե՞ր՞ իր հօր Ռուբէն Սեւակի հետ, նահատակուած գրողներու զաւակներուն՝ կամ անոնց ընտանիքներուն մասին: Ո՞րչ էին արդեօք, որտե՞ղ էին, կը յիշէի՞ն անցեալը կամ՝ պահած ու պահպանած էին ծնողներու յիշատակը, մասունքներ ունե՞ին: «Ես միայնակ մնացած եմ», կ'ըսէր եւ դժբախտաբար հայերէն ալ չեմ կրցած սորվիլ:

Շամիրամ Սեւակի հետ

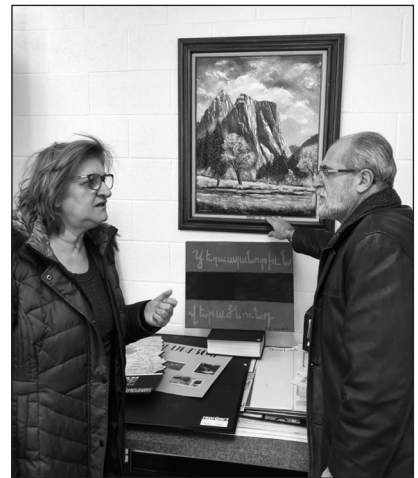
2010, Նիսի մօտակայքը գտնուող «Քանն սիր Մեր» քաղաք, Ռուբէն Սեւակի եղբորորդի Յովհաննէս Զիլինկեարեանի բնակարանին մէջ տեղի կ'ունենար այս զրոյցը: Ես կցկտուր տեղեկութիւններ ունեի: Ըսի միայն, որ գիտեի թէ Վարուժանի ընտանիքը գոյատեւած է եւ շրջան մը ապրած Ֆրանսա: Իմացած էի նաեւ, որ Զօհրապի դուստրը Տոլորեսը կ'ապրէր Միացեալ Նահանգներ: Եւ խոստացայ այդ ուղղութեամբ որոշ արպտումներ կատարել եւ ի հարկին տեղեկացնել, կամ եթէ հնարաւոր է կապ ստեղծել անոնց ու Շամիրամի միջեւ: Ափսոս, տարակուսանքով գլու-

խը շարժելով ըսաւ դժուար թէ որչ ըլլային անոնք, այդ թուին ան արդէն իննսունվեց տարեկան էր:

Յունուար 2019, կը գտնուէի թոբոնթօ: Փափաք կը յայտնենք այցելելու Ս. Աստուածածին եկեղեցին ու Քաթարի ՅՕՄ-ի Ամէնօրեայ վարժարանը:

Մեզի կը տեղեկացնեն, թէ վարժարանը իր հաւաքածոյին մէջ ունի արժեքաւոր գեղանկար մը՝ Հայկակ Վարուժանի կողմէ ստորագրուած, եւ նուէր տրուած Նոյնիքն Դանիէլ Վարուժանի կրտսեր որդի Հայկակի կողմէ: Զայն յայտնաբերողը երկար տարիներ թորոնթաբնակ ազգայիններէն՝ Յակոբ Ճանպագեանն է, որ Ֆրեզնօ դասախօսութիւն մը տալու առիթով, նախախնամութեան մէկ խաղով կը տեղեկանայ, թէ Վարուժանի որդին երկար տարիներէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էր Ֆրեզնոյի մէջ:

Ճանպագեան ամէն գնով կը փափաքի հանդիպում ունենալ Հայկակ Վարուժանի հետ, գիտնալով հանդերձ, թէ ան մեկուսացած կեանք մը կը վարէր մանաւանդ իր կողակիցի մահուընէ ետք: Անոր հետ հանդիպելու նախընթաց քանի մը փորձերը ձախողութեան մատնուած էին: Բայց Ճանպագեանի մօտ «մուսալեռցի»-ի յամառութիւնը կը մղէ

Էլօ Զերկելեան
Հայկակ Վարուժանի
գեղանկարին հետ, ՀՕՄ-ի
Ամէնօրեայ վարժարան

Հայկակ Վարուժան «Տաճարի ժայռերը» գեղանկարը նուիրելու պահուն

զինք փորձ մը եւս կատարելու: Այո, կրկին նախախնամութեան դրական մէկ խաղով Վարուժանի ժառանգ Հայկակ կը համաձայնի ընդունիլ զինք իր տան մէջ: 2002-ին, Հայկակ արդէն 87 տարեկան էր: Դանիէլ Վարուժան տեղեակ չէր եղած իր գաւկին ծնունդէն եւ ոչ ալ տեսած էր զայն, որովհետեւ ան ծնած էր իր տարագրութենէն չորս ամիս ետք՝ ճիշդ նոյն օրը իր նահատակութեան: Խօսքը տանք նոյնինքն մեր հերոսին.- «Արիւնարբու թուրք ժանտարմներու կողմէ հօրս սպանութենէն չորս ամիս ետք, զարհուրելի վայրկեաններ ապրած մօրս երկունքով ծնած եմ Պոլիս, 1915 թուականին եւ հօրս փափաքով անլանուած եմ Հայկակ»: Այնուհետեւ տիկ. Արաքսի Թաշճեան Վարուժան իր երեք գաւակներուն Վերոնիքայի, Արմենի եւ Հայկակի հետ կը վարէ թափառական կեանք մը եւ կայք կը հաստատէ Միացեալ Նահանգներ: Յետագային երեք գաւակներն ալ կ'ամուսնանան հայերու հետ, տղաքը կ'ապրին Ֆրեզնօ, աղջիկը՝ Նիւ Եորք:

Սակաւախօս Հայկակի հետ հանդիպման առաջին վայրկեանները կ'ըլլան լուռ ու զուսպ գիրկընդիսառնումով: Անոր տունը գեղանկարչական ցուցասրահի մը տպաւորութիւնը կը թողուր, բոլոր գեղանկարները անոր վրձինի աշխատանքով էին: Հայկակի համար դժուար էր հրաժարիլ որեւէ մասուն-

քէ, որ կը կապէր զինք հօրը հետ, գուրգուրանքով կը պահէր անոր գիրքերը ու չէր ցանկար նուիրել որեւէ հաստատութեան: Բայց ստեղծուած մտերմութեան մթնոլորտին մէջ ճանապագեան կը յաջողի համոզել զինք իր գործերէն գեղանկար մը իբրեւ նուէր վերցնելու Թորոնթոյի վարժարանին համար: Ափսոս անոր շուտափոյթ հասնող մահը ու մինչ ճանապագեաններու իրազէկ ըլլալն ու «բան»-ի մը ձեռնարկելը, իր գաւակներու որոշումով տունն ու տան բովանդակութիւնը վաճառքի կը դրուին: Ի շարս այլ «առարկաներու» անհետ կը կորի նաեւ Վարուժանի ծխամորճը, շրջանակուած ապակիով, որմէ բացարձակապէս չէր ուզեր հրաժարիլ Հայկակ (տեսնել լուսանկարը ստորեւ):

Դանիէլ Վարուժանի ծխամորճը

Մտածեցի որ այս պատմութիւնը ես պարտաւոր եմ պատմելու Շամիրամ Սեւակին:

Շամիրամին ակնարկած էի Չօհրապի ընտանիքին մասին: Ուշացած պարտք մը, զոր կ'ուզեմ կատարել ու արձանագրել ու կիսուիլ ամէն հայու հետ: Գրիգոր Չօհրապի վերջին նամակներու տողերուն մէջ սրտի կսկիծով կը կարդանք իր յուսաբեկութիւնն ու կտակը.

«ԳԼԱՐԱ ԶՅՐԱՊԻՆ

Հալէպ, 2/15 յուլիս, 1915 հինգշաբթի ցերեկ

... Աւելի գրելու ուժ չունիմ. թէ որ ողջ չի մնամ, գաւակներուս վերջին պատուէրս եւ կտակս է, որ միշտ սիրով ըլլան իրարու հետ,

զբեզ յարգեն եւ սիրող չի ցաւցեն եւ ...

գիս ալ յիշեն: Եթէ մեռնիմ՝ ունեցածես 2000 ոսկի բարեգործական նպատակի մը յատկացուցեք:

Ամենքսիդ կը համբուրեմ

Գ. ՉՅՐԱՊ»

Չօհրապի նահատակութենէն յետոյ Տոլորենս ու քոյրը Յերմինէն մօր հետ կը հասնին Փարիզ, ուր կը միանան իրենց եղբայրներուն, Արամի եւ Լեւոնի հետ:

Շատ տեղեկութիւններ չունինք Չօհրապի զաւակներուն հետագայ ճակատագիրին մասին, բայց ստոյգ է Տոլորեսի ներդրումը իր հօր յիշատակը վառ պահելու առնչութեամբ:

Տոլորես եւ Յերմինէ Չօհրապ

Տոլորես Լիպման

Յակառակ անոր որ կ'ամուսնանայ ամերիկացի Յենրի Լիպմանի հետ եւ կը հաստատուի Միացեալ Նահանգներ, ան կը հիմնէ իր ծնողներուն անունով «Գրիգոր եւ Գլարա Չօհրապ Տեղեկութեան Կեդրոն»-ը, որ կը գործէ ցայսօր: Իր ամուսնոյն Յենրի Լիպմանի մահէն ետք մեծ նուիրատուութիւն կը կատարէ «Յայկական Յամալսարանական Ուսումնասիրութիւններու» ծրագիրին եւ «Գոլումպիա» համալսարանին մէջ կը հիմնէ «Տոլորես Չօհրապ Լիպման Ֆոնտ»-ը: Մահընէ (15 Սեպտեմբեր, 1991-էն)

Տոլորես Չօհրապ Լիպման Վազգէն Ա.-ի հետ

առաջ՝ կը կտակէ եւ կը հիմնէ «Գրիգոր եւ Գլարա Չօհրապ Ուսումնական Կեդրոն»-ը 1990-ին, ուր կան 42,000 գիրքեր, որոնց մեծամասնութիւնը կայքի վրայ տեղադրուած է: Բարեսիրական իր վերջին ձեռնարկութիւններ այս կեդրոնը, որուն բացման ներկայ կ'ըլլայ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.:

zohrabcenter@armeniandiocese.org կամ www.zohrabcenter.org

Մեր նահատակ գրողները մեծաւ մասամբ գերեզման չունեցան եւ չարժանացան «Ափ մը Մոխիր»-ի շնորհին. ինչպէս Սիամանթօ կ'երգէր.

«Ափ մը մոխիր՝ աճիւնիս հետ, Յայրենի տուն,

Ափ մը մոխիր՝ քու մոխիրդ, ո՛վ պիտի բերէ,

Քու յիշատակէ՛դ, քու ցաւէ՛դ, քու անցեալէ՛դ,

Ափ մը մոխիր... իմ սրտիս վրան ցանելու...»:

Կ'իմանանք միայն որ Դանիէլ Վարուժանի աճիւնները հետագային ամփոփուած են Պոլսոյ Շիշլիի հայոց գերեզմանատունը:

Դանիէլ Վարուժանի մասին քսան վայրկեաննոց ժապաւեն մը պատրաստուելու ու ցուցադրուելու է «Պերմուտայի» միջազգային ֆիլմի փառատօսին: Ըստ «Արմենփրես»-ի անիկա արժանացած է «Յանդիսատեսի մրցանակ» եւ «Լաւագոյն բեմադրութիւն» գնահատականին: Ժապաւենի բեմադրիչն է քրիտանահայ Կարօ Պերպերեանը: Ժապա-

Չօհրապ իր որդի Արամի հետ

Լենն Չօհրապ

Լենը 17 յուլիս 2018-ին ցուցադրուած Է Հայոց ցեղասպանութեան թանգարանին մէջ, եւ ներկայացուած «Ոսկէ Ծիրան» փառատօնին:

Միւս կողմէ, համաձայն տիկ. Արաքսի Վարուժանի կտակին՝ անոր մահէն ետք իր երեք զաւակները Հայաստան բերած են Վարուժանի ձեռագրերը, զորս տիկ. Վարուժան գնած էր 1919-ին: Այսպէս. 1963-ին Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը Նիւ Եորքէն տիկին Վերոնիք Վարուժան-Սաֆրագեանէն եւ Արմէն ու Հայկակ Վարուժաններէն կը ստանայ անոնց հօր՝ Դանիէլ Վարուժանի արխիւը:

26 հոկտեմբեր 2016-ին Նիսի մէջ իր մահկանացուն կնքեց Շամիրամ Սեւակ: 10 սեպտեմբեր 2013-ին Էջմիածնի մէջ բացումը կատարւեցաւ Ռուբէն Սեւակի անուան թանգարանին:

Այս թանգարանի հիմնադրումը յարգանքի տուրք եւ խոնարհում մըն է Ռուբէն Սեւակին,

Վարուժանին, Չօհրապին, Սիամանթոյին, Կոմիտասին եւ բոլոր յայտնի ու անյայտ նահատակներու յիշատակին:

Սիրելի Շամիրամ, ես փորձեցի մասամբ պատասխանել քու հարցին: Կը սիրեմ հաւատալ որ անդենականի մէջ քու հոգին կը սփոփուի ի լուր վերեւ նշուած տեղեկութիւններուն, նահատակ գրագետներու այլեւայլ ժառանգներու ճակատագիրին մասին:

Փակելէ առաջ ականջիս մէջ Է տակաւին քու վերջին նախադասութիւնդ, որ համահունչ է բոլորին.

«Հայրս, հայրենիքի սերը գերադասա՛ծ էր ընտանեկան սերէն...»:

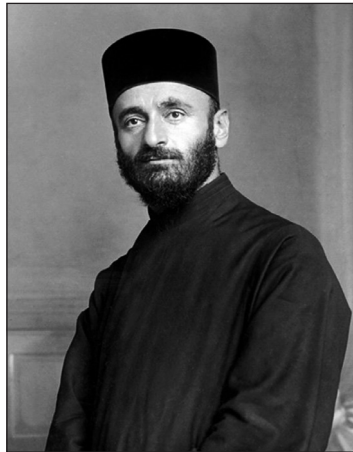
Քու հայրդ եւ բոլոր հայրերը, բոլոր այրերը մեկնեցան յաւետ պարզ այն ճշմարտութեան համար, որ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՍԵՐԸ ԳԵՐԱԴԱՍԱԾ ԷԻՆ ԱՆՏԱՒՈՐ ԲՈԼՈՐ ՍԵՐԵՐԵՆ...:

ԷՆՈ ԶԵՐԿԵԼԵԱՆ

ՔԵԼԷՐ ՑՈԼԷՐ...

(ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԾՆՆՌԵԱՆ 150-ԱՄԵԱԿԻՆ)

Այդ օր, նստած՝ հնչիւնէրանգ հովասուն չիւնարի ծառին տակ, հոգին եւ ձեռքի փոքրիկ տետրը վարարեցան ինդուրթեամբ: Պահիկ մը հանգստանալէ ետք, եկաւ իր կացարանը՝ ուր սուրճի փոքրիկ բաժակներուն, հոս հոն ցրուած թերթերու խազերուն, նոթաներուն վրայէն անցաւ երջանկութիւնը. օղակաձեւ եզերքներուն քսուելով, ետքը հպելով սեւով սպիտակ էջերուն, սենեակի պատերուն, օրօրեց տան լուսամուտները, հանդարտ եւ ինքնագոհ, լեցնելով ներսը վայրի ծաղիկներու բոյրով, գութանի, խոփի, արօրի երանգներով, լուսաթափանց ամպի շորորացող ծուէներով, կաթկթող ցօղով, տաղով ու անապակ երաժշտութեամբ թնդաց հարսանեկան երգերու շարանով, սարերուն վրայէն անցաւ, գնաց այցելելու ուրիշ վայրեր՝ անձկութեամբ լի սրտերգքիչ-քիչ սփռուելու, հագեցնելու տոչոր, ծարաւ տարածքներ, թուփին տեղ Մայրի բուսցնելու. այրող չհատնող մորենիներ՝ ուր որ պատահի եւ ուր որ հասնի:

Վարակուեցաւ շրջապատը թրթիռով եւ արբունքով. անոնց երջանկութեամբ լեցուեցաւ եւ ինքը, լիացաւ, որքան տուաւ ունեցաւ կրկինը, բազմապատկուեցաւ, ափերէն դուրս եկաւ, մոռցաւ նոյնիսկ ծնողագուրկ ըլլալը: Ու այսպէս, գտած ու հաւաքած մանր մունր մարգարիտները յղկելով, օրինաչափ ու կանոնաւոր գեղեցկութեամբ, շարանի, ուլունքաշարի վերածած, վերացաւ անասելի երանութեան մէջ գտնելով, լեցուելով, բաշխելով իր ունեցած թանկարժէքը, անցաւ տուններէն, կտուրներէն, դաշտերէն, դէմքերէն, ու գոհունակ սրտերէն հասնելու համար աղբիւրին, շրջանակաձեւ հուրհրան առկայծող կրակի

պէս բոցավառեցաւ, մնալով՝ անսպառ ու անկէզ, վերադառնալու համար սկզբնաղբիւր:

Գիսաստղ մը անցաւ այդ գիշեր սուրալով

Մանուկի մը ճիչը երկնքին վարագոյրը պատռեց

Ու մտաւ Սրբութեան տարածք:

Երաժշտութիւնը այդ վերերկրային, գոյ էր տիեզերքի արարումէն իսկ առաջ. ինք ալ հոն էր, մեր ժողովուրդին բաժինը վերցնելու:

Ձայնը կը լսուէր արարումի փոթորիկներուն ալիքներուն ընդմէջէն յստակ եւ հուժկու, որ կ'ըսէր՝ ծովացած կոհակներուն եւ արտերու հասկերուն «ենթարկուեցէք ինձի»:

Ձեռքերը կը բարձրանան, զայրացած, անհանդարտ խորխորատներուն վրայ, ու ներկայութիւն մը անհունի տարածութիւնը կը լեցնէ հեզահոս խաղաղութեամբ:

Յողը խօսիլ կուզէ, ձայն ունի հողը, որ ոչ ոք լսած է, հողին ընդերքը, երախը հողին երգ ունի... կը լսուի անլսելի գաղտնիքը անոր՝ եղեմական գաղտնիքը... Կը մտնէ, այնտեղ թաքնուած երաժշտական գաղտնարանէն ներս, ներքին մոլորակը ուր կեանք կայ պահուած, բնութեան մարմնացեալ հոգին, մտածումին գեղեցկութիւնը սկիզբ կ'առնէ հոնկէ խորերէն երկնքի սքեմը անմեղութեան, բարուրող լոյսը մանկական, փթթող ծաղիկները, սիրոյ համբոյրները նոր կատարուած հրաշքի: Լուսափայլին լոյսը որ չի մարիր, ցայգատտիկին շողացող աստղագոյնը կը միանայ գաղտնարանի արմատներուն որ կը հասնի մինչեւ Բեթղէհեմեան հողաշէն մտուր ուր տառապեալ աղքատներն ու հեզերը կը հագուին լուսափայլ պատմուճան երբ գիրար

կը գրկեն ու կը հագնին բառն ու խազը, հնչիւնն ու գիրը, որ միասին պատարագուին:

Կը հեռանայ մեր այս ողորմելի ժամանակէն դէպի տիեզերական ժամանակ ուր արդէն կը թռչէին իր մտքերը: Դէպի յիշողութիւններ որոնց մէջ կան կռունկին հայրենի կարօտը յուշերն ու մտածումները, որոնք իւրաքանչիւր շունչի ելեւէջի հետ կ'արթննան մեր մէջ. իսկ երբ գրուցենք իր ստեղծած կարօտաբաղձ կռունկին հետ, որ կը քնանայ իւրաքանչիւրիս ներսիդին, մեզ կը լսեն...

Հազար հնչիւն ու ձայն կը լռեն հողի բարակ շերտին տակ, որոնք միայն կը լսեն մեր հոգիներու կռունկին ելեւէջները. ոչ մէկ պատասխան: Կռունկները գուցէ հեռացա՞ծ են անվերադարձ...

Կը լսուի յստակ ձայնը մարգարէին, որուն մարմինը արդէն փոշի, գուցէ՞ մարմարացած լո՞յս, իսկ միտքը՝ լոյսի եւ ձայնի ելեւէջ, թարմ ու շնչեղ կը դեգերի ամենուրեք յայտարարելով՝ «ով փոթորիկէ զարնուած անմխիթար, ահա ես քու քարերդ գոյնզգոյն պիտի ընեմ, շափիւղաներով պիտի հիմնեմ»:

Այնպիսի մանաւա պիտի դնեմ մէջդ որ բնաւ պիտի չհալի...

Միտքը տակաւին կը ճախրէ հեռու հեռուներ, կու գայ հաղորդուելու իր սիրելի ժողովուրդի աճիւններով: Կը վերադառնայ քանի որ հոգին այստեղ մոռցած է: Միտքը օր մը սնած էր իր ազգի շնչերակներով, հնչերանգով, տաղերով, նայուածքին մէջ հազար երգ կար, զմրուխտեայ երաժշտութիւն: Իր ցաւով մեզի փոխանցեց գոհարները անյայտին: Բոլորին հետ էր եւ բոլորէն անջատ.

Խազագրելով, նոթագրելով վերծանեց ցեղին հոգին, ցորենին երգը մինչ սիրտը՝ մանկական անմեղութեամբ, կը թելածեր դէպի ափունքը Եփրատի, դէպի արծազանքող ջուրերը մուր:

Տարուբերելու ջուրերուն վրայ՝ ներարկուած ցեղին արեան շիթերով, հեղեղներով, տրոփներով: Միտքը ճմլուող ցեղին արեան կայլակներուն հետ, շրջագայող մոլորակի ծի-

րին վրայ անդնդախոր կամ վերամբարձ ելեւէջներով: Գետին հունը, հազիւ ընթացք առած կը բոսորի կը սեւնայ, կը թանձրանայ, կ'ամփոփուի, վեղարով պահպանուած լոյսի ճառագայթ սփռող ուղեղի արահետներու ծալքերուն մէջ: Արիւնը մակընթացութեամբ կ'ընդլայնի կը վարարի աշխարհով մէկ, հպելով մինչեւ Ծիր Կաթինի տարածքները, երեւան հանելով, ցաւի կնճիռներով, արեան ակոսներով արբած լիալուսինին դեմքը:

Անձրեւ կուգայ շաղալէն...

Մուրթին մէջ ձայն մը կը զրնգայ, զիս ձգեցէք դուք այստեղ, ծառին տակ Ծիրանի: Ծիրանին ցոլքն է լոյսը:

Հով է Զնիր, զով է քնիր շէկ տղայ...

Ու երբ հաւատքը կը տրտմի Խնկի ծառին տակ, հրաժեշտը ալ անխուսափելի կ'ըլլայ: Բայց ո՞վ կրնայ զինք զատել այդ հաւատքէն, սերէն: Տառապա՞նքը, սո՞ւրը, կամ՝ մա՞հը, չէ որ ամէն օր մորթուելու տարուող ոչխարի պէս իր խոշտանգուող ժողովուրդին հետ ինք ալ կը մորթուի, այդ հաւատքէն չիրաժարելու համար:

Արեւելք, Եւրոպական ցամաքամաս եւ Ովկիանոսներու տարտղնուած ափեր, ի՞նչ բան կը միացնէ ձեզ, եթէ ոչ հայու արիւնը, որ միշտ նորովի կը հոսի իր հին բունէն, կ'անցնի Տեր Զօրով կը թթխմորուի Նահատակաց աճիւնով, շրջակայքէն իր հետ կ'առնէ կը տանի կայծը, ահեղ խորհուրդը, լոյսը, հայկականութեան նոր գիտակից տեսակը՝ դէպի նոր եզերքներ, մոլորակը պահած ափին մէջ գորուն համար վայրը ընդարձակ տարածութիւն եւ ըմբռնում ունի, որ նաեւ կ'ամփոփուի փոքրիկ շիրմաքարով մը, որուն վրայ միայն՝ քանի մը տառ Մեսրոպեան:

Խազերը կը վերածուին նոթաներու, հնչիւնները երգիքներու: Արեւելքի եւ Արեւմուտքի հոսող աւիւնին միախառնումով ծնունդ տալու նոր ծիլեր, վերածնուելու ատոց հասկերու տեսքով, որոնք հաց էին միմիայն: Ոչ հացին տեսակը ոչ ալ նախաստեղծման վայրը կը յիշուեր ալ: Հաց էր ան. հայ մարմին՝ վերածուած հացի, վերածուած

մասի՝ սնուցանելու մարմինը ցեղին, որ բարգաւաճի ազգը, յարատեւէ կոփուած հայու ծինը:

Այժմ շնչող հայը, նաեւ վեց հազար տարի առաջուան հայու սերմնացուն, նոյն արժէքն ու միտքը ունին, տեսակի ներկայացուցիչներ են անոնք, մտահոգութիւնները անոնց թէեւ տարբեր եւ դժուարին. արմատ պահելու պայքար ունին իրենց արիւնին մէջ: Հաւասարապէս դիմագրաւած կամ կը դիմագրաւեն մահուան սարսափն ու ձուլման վտանգը, տարբեր ձեւերով:

Ու այս՝ տեսակ կրող հայը թագով կամ վեղարով, նետով թէ գէնքով, խազով կամ գրիչով, անձնական կեանք չունի, միշտ բնագոյաբար պարտաւորուած է իր նախնիներուն կեանքով եւ անունով ապրելու: Դատապարտուած է զգալու անոնց տառապանքը՝ ապրելով անոնց հոգեկան ցաւով, նոյնիսկ եթէ ան ազատ է, եւ ոչ մէկ վտանգ կը սպառնայ իր ֆիզիքական գոյութեան:

Ու հիմա նախնիներուն գաւառներուն անունները դրոշմած ճակտին, որոնք իր պատկանելիութեան անցագիրն են: Միշտ մեղաւորութեան զգացում մը շալկած, իր ներկայ օտար ծննդավայրին անունը սեփականացնելու համար, քանի որ անիկա չէ եղած իր հայրենիքը:

Սուրբին մէջ զոյգ մը աչքեր, խազերու պէս դեռ կը լուսաւորեն աներգ մնացած հայրենի տունը...

Լուսնակի լոյսին տակ, դեռ սքեմ մը, վտիտ իրանին փաթթուած կը գոռայ թէ՛ կենդանի է տակաւին:

Չինարի ծառին տակ, զուլալ ձայն մը գեղջկական, կը հրաւիրէ մեզ հին հիւղակը գաւառի:

Արեգակի շողին հետ, հորովել՝ մը ծայր կ'առնէ կը թափառի դաշտէ դաշտ, անդաստանէ անդաստան, կը կորսուի, արեւելք եւ արեւմուտք, հիւսիս ու հարաւ շրջելէ ետք, իր գութաներգով հայրենի երկրին ոչ միայն արտերը, նաեւ քարերը կը ծլին...

Ամայութեան մէջ անշէջ հուր, կը թափառի, հոգին կը թառի հով ծառի տակ, զով ծառի տակ հնձուոր տղուն, շէկ տղուն քով. կը գրկէ

լոյսը, որ հանգչի, կը խնդրէ, որ չձգենք զինք միայնակ, հայրենի աշխարհին մէջ՝ բռնի գրաւուած:

Իր աչքերու արտասուքէն, մտքի տատանումներէն, շարակնող ձայնի ելեւէջներէն կը սկսի հորիզոնին վրայ երկարիլ հայ հոգիի ծիածանը...

Քելեր ցուր իմ եարը, Արեւի տակին Քելեր ցուր իմ եարը, Սարի սովոր, Մեն մենաւոր Շէկ տղայ, Շող արեգակ, Թող արեգակ, Եկ տղայ...

Կ'արձագանգեն բառերը, կեանք հազած նոր մեղեդիով...:

**Գերանդին ուսին Քելեր ցուր իմ եարը
Հով ծառի տակ, Հով ծառի տակ, Եկ տղայ
Հունձ ես արել, Քրտինք դառել, Շէկ տղայ
Քելեր ցուր՝ իմ եարը, Ջան աչքի լուսին,
Քելեր Ցուր՝ իմ եարը:
Հով է քնիր, Հով է քնիր, Շէկ տղայ,
Հունձ ես արել, Շատ պեզարել, Շէկ տղայ:**

Սարերի վրով գնաց եար...

Արօտով, արօտով, եարիս կարօտով...

Սոնա եարը, Շողեր ջան-ը, սարէն տուն չեն գար, կը կանչեն դեռ...

Ամպի տակին ձիւն կ'երեւայ...

Մինչ ան՝ դեռ կը քալէ, կը ցուլացնէ իր հոգիի ամբողջ գեղեցկութիւնը, մէյ մը արտին մէջ, մէյ մը եկեղեցւոյ խորանին...

Հեռուներէն՝ մեր շէներէն, գաւառներէն, մեր հանդերէն եկող ձայն մը հորովելով, գերանդին ուսին շինականի գութաներգով, տաղերով՝ սարի տակի լուսնակի լոյսով օծուն, ու վերամբարձ Պատարագով, կը թերթէ մատենաները հայոց դատաստանի: Վերջին ժամուան փողին պէս հայրենի տուն կը կանչէ մեզ ընդմիշտ...

ՍԱՐԻԱՆԱ ՊԵՐԹԻՉԼԵԱՆ-ՂԱՉԱՐԵԱՆ

Հալէպ 2019

ԵՐԿՈՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ես գաւակն եմ երկու մշակոյթներու՝ յունական եւ հայկական: Յունականը հին մեծ քաղաքակրթութիւնը, որ իր լոյսը սփռեց ու տարածեց ամբողջ աշխարհի վրայ: Իսկ հայկականը՝ դարաւոր մշակոյթ եւ պատմական անցեալ ունեցող բարձր քաղաքակրթութիւն, որուն փաստը՝ քրիստոնեութիւնը պետական կրօն ընդունող առաջին ժողովուրդն են հայերը, երբ տակաւին Եւրոպան ամեն խաւարի մէջ էր:

Այս երկու ժողովուրդները եղած են ճակատագրակից, կոտորուած եւ տառապած են օսմանեան մարդասպան սպանդներէն եւ գաղթականութենէն:

Արդեօք ի՞նչ իրաւունքներ կան, զորս կը թոյլատրեն բռնատէր ժողովուրդներու ջարդել եւ բնաջնջել մարդկային արարածներ՝ ուրիշ ազնիւ ժողովուրդներ, որոնք իրաւունք ունին ապրելու աշխարհի վրայ խաղաղ ու հանգիստ: Ի՞նչ իրաւունքներով կը խլեն մարդոց հայրենիքը եւ կը սեփականացնեն իրենց հողերը, տունն ու ինչքերը:

Եթէ մարդ արարածը կը ծնրադրէ Աստուծոյ առաջ, կ'ընդունի անոր մեծութիւնն ու փառքը, ուրեմն նախ պետք է յարգէ մարդոց ապրելու իրաւունքը: Ապրելու ազատ ու անկաշկանդ եւ պահելու իր ինքնութիւնը:

Այլապէս ուրեմն չկայ ոչ մէկ հաշիւ բարձրեալին:

Կրելով այս երկու տառապած ժողովուրդներու արիւնը իմ երակներուս մէջ եւ գլխուս մէջ թուրքին վայրագութեան երանգները անմարդկայնութեան ու բարբարոսութեան կը պահանջեմ երկու ուշացած արդարութիւն մեր պահանջներու հատուցումով իմաստաւորուած՝ երկու արդարութիւն, երկու ծնողական ժողովուրդներուս անիրաւուած:

Մեր տան առաստաղին ներքեւ երկու վիրաւոր սրտեր կը տառապէին, մայրս տակա-

ւին իր ծննդավայրի՝ Պոնտոսի լեռներու փէշին, սեւ ծովու ափերուն կարօտն ուներ, իսկ հայրս իր արծուեքոյն Չէյթունը կ'երագէր, անոր դիւցազն մարդոց խոշտանգումս ու զգեստումը կը մերժէր: Մենք՝ ես ու քոյրերս մանկութեան հեքիաթներ չվայելեցինք, չունեցանք վարդագոյն երագներ, Ձիւնաթիւրներ եւ Քնացած Իշխաններ չփայփայեցին մեր երեւակայութիւնը, բարի պարիկներ չայցելեցին մեզի, այլ թուրք ոճրագործներ եւ սարսափազդու տեսարաններ խեղդեցին մեր երագները անմեղ:

Մեր մանուկ հոգիները կը խաթարուէին այս անարդարութիւնները լսելով ու անարդար ու դաժան այս կեանքին մէջ ապրիլը մեզ կը սրտողդէր: Ինչպէ՞ս պիտի տանէինք այս բոլորը, ինչպէ՞ս պիտի ուռճանային մեր հասակները, նոր բարձրացող վտիտ ցօղունները եւ կազմէին հաստաբուն կոճղեր եւ դիմանային ամեն զարկի ու ցնցումի, երբ ծնողքս երկուքն ալ զոհերն էին դաժան անարդարութեան: Մենք այնքան կարօտ ունէինք մեզ փայփայող հարազատներու, մեզ գգուող սրտերու: Ո՞ւր էին մեր մեծ մայրերը, հայրերը, ո՞ւր էին մեր հօրաքոյրներն ու մօրաքոյրները: Ինչո՞ւ պիտի զոհուէին անոնք, անարդարօրէն ոչ սովորական պայմաններու մէջ: Անոնց կորուստը վշտացուցած էր մեր սրտե-

րը: Մենք հարազատի մեծ սեր ունեինք, բայց հարազատ մը չունեինք: Մեր ազգականներն բոլոր հորս ու մորս կողմէ կորսնցուցած էինք թուրքին եաթաղանով կամ ալ անոնց տուած չարչարանքի գողգոթաներով:

Մեր տան դրկից հայ դրացիները թրքախօս էին, բայց հայրս արգիլած էր մեզի անոնց հետ յարաբերիլ, որովհետեւ ան չէր ուզած, որ մենք թրքերէն սորվինք: Հակառակ որ ան գիտակ էր օսմաներէն գրական լեզուին, եւ շատ լաւ ծանօթ էր անոր: Այդ Թալէաթի եւ Ճեմալի օսմաներէնին, այդ վայրագ մարդոց լեզուին: Ես յաճախ տեսած եմ հօրս օսմաներէնով ձեռագիրը իր տետրակներուն մէջ, արաբերէն տառերով այդ հին լեզուն: Թերեւս հայրս յաւելեալ պատճառ մըն ալ ուներ այդ լեզուն չսիրելու, որովհետեւ այդ լեզուով դասաւորուեցան մեր մեծ արժէքներուն, գրագետներուն եւ մտաւորականներուն մահուան հրահանգները եւ մեր ազգին ոչնչացումը:

Թէեւ Ա. Աշխարհամարտէն վերջ թուրքերու հայրը Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրք ուզեց ազնուացնել օսմաներէնը, գայն մօտեցրնելով եւրոպականին ուստի փոխեց անոնց օսմանական տառերը լատինական տառերով, բայց ամէնէն կարելորդ չկրցաւ անհետացնել անոնց վիզը սեղմող 20-րդ դարու Առաջին Տեղասպանութեան մեծ մեղքը, այդ սեւ օղակը փաթթուած անոնց վզին:

Հայրս կ'ատեր այդ լեզուն եւ չէ ուզած, որ մենք սորվինք գայն: Բայց իր մահուանէ վերջ, թրքերէն լեզուն ինքնիրեն եկաւ եւ ականջես մտաւ առանց հրաւերի ու ցանկութեան եւ պարտադրեց ինքզինք, որ սորվիմ այդ լեզուն, որմէ հեռացուցած էր հայրս մեզի: Հակառակ որ գէթունցիները ունէին իրենց յատուկ գաւառաբարբառը նոյնիսկ այդ մէկը հայրս չէր գործածեր մեր տան մէջ, այլ մաքուր հայերէն:

Մայրս, որ տեսած էր երկու համաշխարհային պատերազմներ ու անցուցած սեւ ու դաժան օրեր, իր կրած այդ ծանր պայմանները զինք դարձուցած էին հետաքրքիր՝ օրերու քաղաքական անցուդարձերուն նկատմամբ: Պէտք է իմանար, որ ինչ կ'անցներ կը դառնար աշխարհի մէջ, թէ ի՞նչ էր կացութիւնը այդ օրերուն. կարծես ատիկա մասնաւոր հանգստութիւն մը կու տար իր տառապած

հոգիին ու անորոշութեան մէջ տուայտած սրտին:

Հօրս ներկայութեան մայրս նեղութեան չէր մատնուեր, որովհետեւ հայրս ամէն օր ներս կը մտնէր տունէն ու «Արեւելք» թերթը ձեռքին, օրհնութեան պէս կը բերէր տուն: Մայրս չէր կրնար սահուն հայերէն կարդալ, բայց հայրս ծայրէ ծայր կը կարդար մօրս ու կը բացատրէր ամէն մանրամասնութիւնները, քաղաքական լուրերէն սկսեալ, մինչեւ գրական բաժինները, նոյնիսկ թերթօսները, որոնք կ'ունկնդրէինք մենք բոլորս մեծ հետաքրքրութեամբ եւ հաճոյքով: Յետոյ հայրս կը կտրէր այդ թերթօսները եւ կը հաւաքէր ինամքով, որոնք օրը օրին կը պահուէին, որպէսզի վերջաւորութեան կազմուէին հաստ կողքերով ու հարստացնէին մեր տան գրադարանը, գիրքերու պահեստներով:

Բայց հօրս մահուանէ վերջ մօրս քաղաքական հետաքրքրութիւնները գոհացում չէին ստանար: Ան պէտք է տեղեակ ըլլար նորէն անցուդարձերուն, բայց թերթը իրեն կարդացող բացատրող չկար: Մայրս կը դիմէր ուրիշ միջոցներու:

Այդ օրերուն Սուրիոյ մէջ Դամասկոսի ձայնասփիւռն կէսօրուան ժամը մէկուկեսին կը սփռուէին միջազգային քաղաքական լուրերը թրքերէնով: Կարճ երաժշտութենէ մը վերջ կը բացուէր յայտագիրը:

Մայրս ամէն օր անհամբեր կը սպասէր այդ ժամուն, որպէսզի բանար ձայնասփիւռը եւ մտիկ ըներ քաղաքական լուրերը: Յաճախ քաղաքական լուրերը ունկնդրելէ ետք մայրս տան գործերով զբաղած, կը մոռնար ձայնասփիւռը մարելու եւ յայտագիրը կը շարունակուէր սփռելով թրքերէն երգեր: Ասիկա կը կատարուէր ամէն օր: Օր մըն ալ մայրս կ'անդրադառնայ, որ ես եօթը տարեկան աղջիկ, թրքերէն երգ մը կ'երգեմ:

Մայրս սարսափած այս եղելութենէն կը պոռայ, կը բարկանայ ինծի թէ ինչպէ՞ս թրքերէն սորված եմ:

Իսկ ես փոխանակ ինքզինքս յանցաւոր զգալու, աւելի ընդվզած մօրս կը բարկանամ ըսելով.

- Երբ, դուն ձայնասփիւռը բաց կը ձգես, ես թրքերէն երգերը կը լսեմ եւ կը սորվիմ:

Մայրս պատասխան չունէր տալու, զգա-

լով իր սխալը: Այո՛, ականջս շատ ընդունակ էր եւ զգայուն, յաճախ երգ մը երկու անգամ լսելով գոց սորված եմ:

Այդ օրուրնէ վերջ մայրս շատ ուշադիր էր, որ ձայնասփիւռը բաց չձգէ լուրերու քաղաքական բաժինը ավարտելէն ետք:

Բայց այս թրքերէն երգ սորված ըլլալու եղելութիւնս երկարեցաւ եւ վերածուեցաւ պատմութեան: Զօրս մահուրնէ վերջ ամէն կաղանդին բժիշկ եղբայրս, որ այդ օրերուն Գամիշլի կը մնար իր գործին բերմամբ, կ'իջներ Զալեպ եւ մենք կաղանդը կը տօնէիք միասնաբար եղբօրս եւ իր աներմօր ընտանիքին հետ: Մենք՝ ես ու քոյրս անհամբեր կը սպասէիք այդ խանդավառ օրերուն եւ կաղանդի տօնակատարութեան, որպէսզի մէկտեղուէիք եղբօրս ընտանիքին եւ մեզի հասակակից իր զաւակներուն հետ:

Բայց այդ տարին, երբ կաղանդի գիշեր եղբայրս եկաւ, մայրս օրակարգի առաջին գիծին վրայ դրաւ մտահոգիչ հարցը, թէ Սիրունը թրքերէն երգել սորված է:

Ինչպէ՞ս, եւ ինչո՞ւ, հարցումները տեղատարափ անձրեւի եւ կարկուտի նման կ'իջնէին գլխուս վրայ:

Ես եօթը տարեկան աղջիկ՝ եղբայրս շուք ուներ վրաս, որովհետեւ տարին քանի մը անգամ միայն կը տեսնուէիք, գոյն կ'առնէի ու գոյն կու տայի: Եղբօրս ներկայութեան չէի համարձակեր բան մը ըսելու, քանի որ հօրս մահուրնէ ետք եղբայրներս առաջին հեղինակութիւն ունեցող անձերն էին իմ վրաս: Յետոյ հարցումներու տեղատարափէն վերջ կ'ուզէր իմանալ եւ լսել սորված երգս: Ես կ'ամջնայի եւ չէի համարձակեր կրկնել զայն: Շատ ստիպումներէ ետք, երբ կը խոստանան, որ պարզապէս կ'ուզէին իմանալ, թէ ինչ սորված էի, առանց տեղեակ ըլլալու այդ թրքերէն լեզւին, եւ առանց իմանալու երգին իմաստը, ստիպուած երգեցի:

**Սապահ եղլտըզը տողարքէն
Ույանտըմ ույբուտանէն էրքէն,
Պէն օ եարի կէօրէմ տերքէմ
Մէյեր եարիմ էլեր ալմըրշ:**

**Քնամայրն արքատաշլար
Պաղըրմա պասմըշիմ տաշլար**

**Կեօզըմտէն ախիյոր եաշլար
Սիլէմէմ, սիլէմէմ, քուրպէդէ քալտըմ:**

**Նասըլ էդսէմ եարի պուլսամ
Ույան տուտաքընա ույսամ
Յուզիւմ եօք տօսղարա վարսամ
Մէյեր եարիմ էլեր ալմըշ:**

Բոլորը շուարած էին ու զարմացած, թէ ինչպէս այդքան ճշգրտութեամբ սորված էի այդ լեզուն, առանց նոյնիսկ հասկնալու զայն:

Տարիներ վերջ երբ չափահասութեան սեմին հասած էի, մէջս հետաքրքրութիւն մը արթնեցաւ սորված երգիս իմաստին թափանցելու առնչութեամբ եւ այսպէսով քիչ-քիչ ծանօթացայ, իմացայ եւ սորվեցայ մեր անբաղձալի լեզուն՝ «թրքերէն»-ը:

**Առաւօտեան արշալոյսը երբ կը ծագեր
Արթնցայ քունես կանուխէն
Ես այդ եարը տեսնէմ ըսելով
Մինչդեռ եարս ուրիշներ առած էին:**

**Ինչպէս ընէմ եարս գտնէմ
Արթնամ անոր շրթներուն փարած
Երես չունիմ որ բարեկամներու դիմէմ
Թէ եարս ուրիշները ինձմէ առած են:**

**Չիս մի մեղադրէք ընկերներ
Կուրծքիս վրայ ճգմած եմ քարեր
Աչքերես կը վազէն արցունքներ,
Չեմ կրնար սրբել, չեմ կրնար սրբել
Օտարութեան մէջ եմ մնացեր:**

Զիմա տարիներ վերջ կը խորհրդածեմ, թէ թշնամիիդ լեզուն սորվիլը աւելի անհրաժեշտ է, որովհետեւ այդպիսով դուն աւելի կը թափանցես անոր հոգեկանին եւ բարոյականին:

Այս զգայուն երգին բառերը պահ մը ինձի կը թելադրէին, որ թուրքն ալ ուրեմն սիրել գիտեր, եւ տեղեակ է սիրոյ արուեստին: Կը զարմանամ յանկարծ, թէ ան որ սիրել գիտեր հապա ինչպէս կրնար ըլլալ շարդարար:

Մերը ամենէն քնքուշ եւ աստուածային զգացմունքն է, որ շնորհուած է մարդուն...

ՍԻՐՈՒՆ ՍԻՍԵՌԵԱՆ - ԶԱՃԵԹԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կարմիր քարտեր՝ Անգարային	Խմբագրական	1
Անարդարության դեմ դարձեալ «Սեղանը պիտի շրջենք»	Ս. Մահսերեճեան	3
Մեր յոյսը՝ մենք	Սեդա Մարկոսեան-Խտըշեան	8
Գիտակցական ուրացումը որպէս քաղաքական զէնք	Դոկտ. Մարի Ռոզ Աբուսէֆեան	13
Հայոց հողային ամբողջացման հարցը այս անգամ ըստ իրաւունքի, պատմութեան եւ ճշմարտութեան	Յ. Պալեան	18
24-4-1915 Մեծ Եղեռնը եւ Եւրոպան	Համօ Պետրոսեան	22
Ցեղասպանութեան յանցակազմը երիտթուրքերի արարքներում	Վլատիմիր Յովսէփեան	29
Լեզուն՝ զէնքը փրկարար	Վրեժ-Արմէն	37
Հայաստանը՝ հոգեհարազատ	Միքայէլ Հաջեան	39
Տարտանելի արիւնահեղ կռիւները	Ասպետ Մանճիկեան	44
Մեղաւոր անմեղներ եւ անմեղ մեղաւորներ Թուրքիոյ մէջ	Յովսէփ Պարազեան	47
Իրանի հիւսիսում քրիստոնէայ բնակչութեան (հայերի եւ ասորիների) կոտորածները 1914-1916	Դերենիկ Մելիքեան	65

Ինչո՞ւ անպայման կարդալ Երուանդ Փամպուքեանի «Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը Շաւարշ Միսաքեան» հատորը	Տարօն Տէր Խաչատուրեան	75
Հարցազրոյց՝ թուրք իրաւապաշտպան, հրատարակիչ եւ հրապարակագիր Ռակըպ Չարաքօլուի հետ	Սալբի Գասպարեան	81
Յուշեր, ապրուած կեանքեր ու տակաւին...	Դոկտ. Հրայր Ճեպեճեան	94
Սեռային բռնաբարութիւնը Եղեռնի օրերուն	Սօսի Փօլատեան	98
Հայոց ցեղասպանութենէն վերապրած հայերը՝ Թինէի պատմութեան մէջ	Աւօ Գաթրճեան	101
Մարդասէր միսիոնարուհի Աննա Հետուիկ Պուլիի սանի մը յուշերէն. «Կազդուրման այդ ամառը»	Յարութ Չեքիճեան	103
Հայկական հարցը ինչպէ՞ս ներկայացուած է թրքական պատմութեան դասագիրքերուն մէջ	Եղիա Թաշճեան	110
Թքնե՛նք անձնատուր ըլլալու առաջարկին	Սերժ Մուրատեան	114
Ալ ժամանա՛կն է բռնագրաւուած հողերը հայկական՝ հող ճանչնալու արշաւին սկսելու	Քրիստափոր Իսկէնտէրեան	117
Ժիլպեր Սինուէ	Մ. Ծիրանի	120
Արարատապաշտութիւնը որպէս ծրագրային դաւանանք կամ կորուսեալ հայրենիքի եղերահայրը	Նարինէ Յովհաննիսեան	125
Շամիրամ, Հայկակ եւ Տոլորես	Էլօ Հերկէլեան	131
Քելեր ցոլեր... (Կոմիտասի ծննդեան 150-ամեակին)	Մարիանա Պերթիզլեան-Ղազարեան	135
Երկու արդարութիւն	Սիրուն Սիսեռեան-Հաճէթեան	138

Խմբագիր՝ Արշո Պալեան

Էջադրում՝ Անի Փեղիվանեան-Սարգիսեան

Կողքի պատրաստութիւն՝ Գօգօ Հաւանճեան

ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ, 24 ԱՊՐԻԼ 2019

الأربعاء، ٢٤ نيسان ٢٠١٩

ԱԶԴԱԿ ԲԱՑԱՌԻԿ

عدد خاص

ԱԶԿ՝ 5000 Լ.Ո./ՍՈՒՐԻԱ՝ 200 Ս.Ո. أرتاك جريدة يومية سياسية وأدبية - المديرية المسؤولة ايضاً درويشيان

AZTAG QUOTIDIEN POLITIQUE ET LITTERAIRE, TEL.: (01) 258526 - Email: info@aztagdaily.com

Տպագրութիւն՝ Համազգայինի «Վահէ Սէրեան» հրատարակչատան

ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ, 24 ԱՊՐԻԼ 2019

الأربعاء، ٢٤ نيسان ٢٠١٩

ԱԶԴԱԿ ԲԱՑԱՌԻԿ

عدد خاص

Ազտակ Գրիճիկ թիւ 5000 Լ.Ո./ՍՈՒՐԻԱՄ 200 Ս.Ո. المديرية المسؤولة أيضا درويشيان

AZTAG QUOTIDIEN POLITIQUE ET LITTERAIRE, TEL.: (01) 258526 - Email: info@aztagdaily.com

Տպագրութիւն՝ Համազգայինի «Վահէ Սէրեան» հրատարակչատան

ՊՈԺԱՆԵԼ ԿՐՈՒ ՎՊ ՕՃԲԵՐՈՒ ՂԿԻՆՑ ՎՊՈՒ ՋԵՏ
ՏԵՂ ԷՒ ՏԻԿԻՆ ԱԼԵՔՍՈՒ ԷՒ ԱՐԻ ՊԵՇԻՔԵԱՆ
:ՂԿԱՂԵՂԵՐՈՒ ՂԿԵՌԿՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
ՑԳՏՈՏՈՒՄԻՂԻ ԵՂԿԵՍՈՒՄՈՒՄՈՒՄ ԵՂ ՂՈՎՏՈՒՄ

